

PK Ш6(251)
13 19

eliv.nbpu.org

КОРОТКИЙ ПАСТОРТ КНИГИ

Шифр Рк. Цб(2-У). В19 Інв. № 2189971

Автор Васильченко С.

Назва Повна збірка творів Т. 2

Місце, рік видання Б. м., 1927.

Кіл-ть стор. 324с

-"- окр. листів _____

-"- Ілюстрацій _____

-"- карт _____

-"- схем _____

Том 2 частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

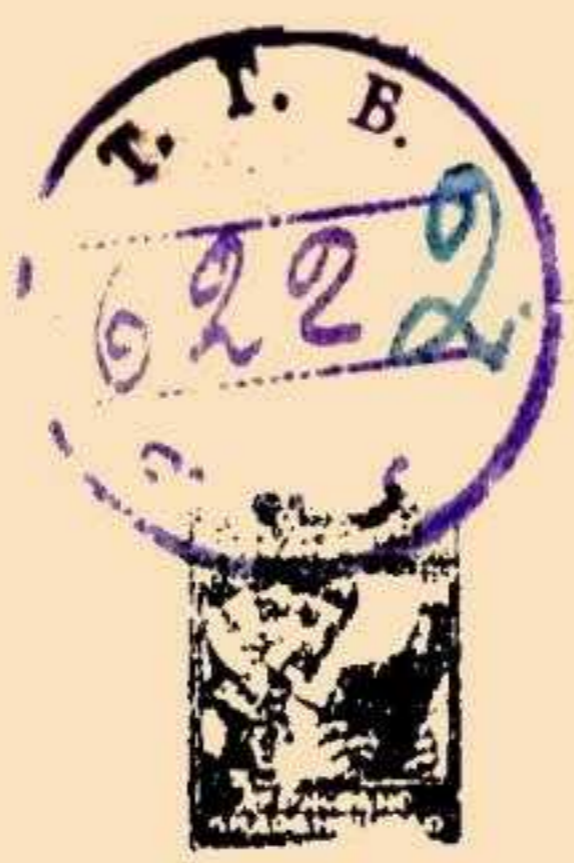
A 368342-2

С. ВАСИЛЬЧЕНКО

ЦЕНТР. ГОСБИБЛ. МОСКВА У С С Р
Кл. з. 53347.

ПОВНА
ЗБІРКА ТВОРІВ

т. II

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

в друкарні-літографії
Державного видавництва України — уац.

Державна орденна Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

ОСІННІЙ ЕСКИЗ.

Хата біла, стіна німа—
І сон не береться:
Чорні очі, біле личко
На думці снується.

Народня пісня.

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

На дворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небі стреми як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викований. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер — і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примярилоось.

Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово — і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сижу тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую — просипається в їх гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сна не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

Бачу я себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматиною в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами — маленька рублена комора на городі.

Визирає із-під великої стріхи, як дитина з-під батькової шапки.

В коморі — столик, ліжко, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До скзамена оставалося мало, і всю оту купу книжок я знав вже розказати од палятурки до палятурки, проте далеко заходити од їх було якось боязко, немов мали вони втекти од мене. Та їй марилося якось охітніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж іншого, як тільки з їх будував я мости, по яких лагодився піти от батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звіряєш, як скупий свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чого-небудь. Тоді — книжку на груди, очи заплющив і шугнув як крилами, в такі хмари, що їй голова піде обертом. У коморі темненько, в саду тихо — искрою літаєш над грішною землею; і немає

стін, і немає впину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано спаде на думку: а який найбільший город в Аргентині? — спиняєшся, боязко лупаєш очима: чи не отакий... ой, здається, ні!.. — і летиш сторчака із хмар, на швидку розкидаєш книги, шарпаєш листками, аж серце б'ється.

Знайшов — так. Зітхається легенько — слава богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затяганий, чорнилом залитий, чарівний талісман — і ще сміливіше, ще вище здіймаєшся вгору.

В таку годину шелестів іноді бур'ян за коморою і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислиця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній товариш — Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзиґа. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загудє.

Знаю, що так не минеться — буде гарикать під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не ворущусь, до останнього терплю.

— Може тобі принести сюди перину?.. чуєш, пане?

Як до стіни.

Стоїть, розглядає.

Далі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як

метіль, влітає в комору. Лице без осмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно:

— Давай цілуватись!— кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лица, як стара шкаралюща. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схиляю над нею голову, хоч не бачу там вже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

— Чуєш, кучерявий, давай? — кивнула бровою, немов отряха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміятись, я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі:

Ну й що це мені за кара господня!..

Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице — і зразу виходило, що й сліпий я, й кривобокий, опудало злюще, мокра тіотя, — мельне — і як водою вмило.

Іноді разів зо три на день зазирала вона отак до мене в комору, проте де далі, їй ставало все тяжче одірвати мене од книжок. Скільки ні зачіпала вона я був німий і глухий, як пень, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на весь сад. Цього вона найбільше боялась: кидала докірливий погляд і мерщій тікала. Проте забувала швидко й не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиділа тихо. Зайшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого

слова: сидить, бувало, із якою-небудь роботою в руках, немов і нема її тут; так, бувало й піде, слова не сказавши. Я теж часом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Іноді тільки ловив несподівано її очи на собі — глибокі, пильні, допитливі.

— Ну хоч скажи ж мені — що вони пишуть в отих книжках? — стала якось розпитувати мене.

— Та й на що воно тобі? — одмагався я, — все одно зразу не врозумієш.

— Ну а одначе ж? — допитувалась вона уперто.

Щоб одвязалась, я починав ліниво, без охоти розказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі осмутніє, хитає головою:

— Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася — нічого не бачу, нічого не розумію, — хожу, як сліпа — і кому мене треба, отаку дурепу... Тільки й знаю: ги-ги-ги! та га-га-га! — перекривила вона себє.

І задумається надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала охоти, і я не розумів, на якого дідька здалася їй та диктовка.

Беру з недовіррям книжку, щось диктую, осміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготав, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, почервоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чогось частіш задумуватись.

За день до мого од'їзду я в останній раз похапцем передивлявся свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку й пильнувала коло вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з комори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові — видно було по лицю — снувалися, не переставали якісь свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясіли свіжі, живучі осінні квітки: різнобарвні гайстри, палка красоля, гвоздики, гарячий, як кров, королів цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже кущ глоду; вище над деревом снувало біле, як срібло блискуче, бабине літо, а вгорі прослалося небо — чисте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітрець, свіжий, аж бреньчить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремтіло. Здавалося, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Десь дожидало мене таємне, блискуче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять, надії якісь покладають; навіть ось ця непосида — і та примовкла: сорочку мені дошиває.

Я, глянувши на неї, осміхнувся.

Мотря подивилась на мене й знову схилилась над роботою.

Глянула вдруге, почервоніла — і шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жалимо одно одного крапивою, кидаємось реп'яхами.

Чути коло воріт — мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лиця горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку подряпану, з пухирями од кропиви, червону і гарячу.

І на моє диво Мотря одразу перестала пручатись, схилила голову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюсь до неї.

— Так оце ти вже завтра й поїдеш? — тихо спитала вона. Потім додала з докором: — Тепер, бач, пустуємо, а колись приїдеш, то й „здоров“ не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

„Здоров“, може, й скажу, як побачу, а забути — не минеться, — спливла думка.

— І таке витієш! — чого б то я тобі „здоров“ не казав! — щиро суперечу їй.

Повеселіла.

— Ну то вийди увечері до перелазу — скажу щось, — соромлячись і хитро з-під лоба визираючи, промовила вона: — вийдеш?

Що ж ти скажеш? — притихши допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищурила око:

— Щось гарне, гарне!

Повела головою й очи приплющила — таке гарне.

— То краще тепер скажи, — починаю умовляти її, — увечері надійде товариство, то може й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу — мнеться.

— Ну?—заохочую її.

— Ну, добре, — згодилась. Лице зразу осмутніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила ближче, червоніє, очима кліпає, набірається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:

— Ух!..

Спалахнула, закрилась руками і пурхнула од мене, як птах.

Чи не чортеня? — догадався я й відразу мов вітром понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю:—А ну ж скажи мені. „щось гарне“!

Вона одхиляє лице од мене, як од огню, дивитись не хоче, тільки й мови:

— Ой-ой-ой...

Хилиться додолу, як п'яна.

Бачу — не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задворку стали на розмову матері:

— Оце, сусідо, маю на вас серце, — скаржиться жартом Петриха моїй матері, — унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її і в хаті вдержить. Уже бралась страмити її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її од комори.

Хай наговориться, бо вже скоро не буде ходити, зітхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає з-під малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не випалять.

Дизляться на мене, допитуються без слів:

— Так вийдеш?—гляди ж!..

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши од неї того „гарного“.

Не довелося мені бачитись із нею в житті— шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала в пам'ятку через довгі роки і виринала не раз, випливала де далі зіркою все яснішою й яснішою і линула од мене все далі й далі!..

Незабаром після того, як поїхав я вчитись Мотря надіслала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно, і просить-просить, щоб не сміявся я з їх.

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж думає вийти в люде вблагала матір оддати в город у модистки. І, боже, — скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною, у всьому щиро признається як братові. А в кінці листа пише: „тепер не жалкую, що не сказала отоді тобі „щось гарне“. Краще подожду, а як бог мені pomoже, що я надумала, отоді скажу ще гарніше“.

...Бідна дівчина — як вона кохає, як вона береже оте своє „щось гарне“!

І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї, й про її гарне.

А як ліг увечері спати — довго увижалось мені: виглядає між деревом небо — темне-темне, аж чорне, а по йому дужою рукою розсіяв хтось срібні скалки, так вони і влипли до темного оксамиту — і горять-горять, аж міняться. Таке було небо вечорами на нашому кутку.

Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, уличка узенька, дерева високі та гіллясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Коло дверей зітхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворухиться в мені перший жаль:

— І чому було, чому не прийти?..

Минуло чимало років — і крила поважчали: не зносять уже так легенько на хмари. Та й мости у ті хмари поламав уже якийсь дідько. Граматику десь запроторив: зброя, виявилось, негодяща.

І пісні не ті, і думки не ті, не та уже й мова...

Ідемо якимось з товаришами із свого села, либонь різдвяними святами.

На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши із вагону, розбились якимось між людьми.

Я здибав знакомого й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав — озираюсь: стоїть один із товаришів, задиханий, чогось радий.

— Ходім швидче, — кличе тебе Мотря!

— Яка Мотря?

— Та твоя ж сусідка! — пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору?

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі — і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

— Наказала привести тебе, хоч би там що, — нашвидку розказує дорогою товариш, — вона їде курським поїздом. Така стала, що насилу впізнав.

— Ідемо з Марком по платформі, — розказує далі, — коли назустріч — панянка з ридикульчиком, поспішає до вагону. Чорноока, струнка, смуглява, як циганчя — десь я немов бачив її! — думаю. Глядь, а Марко вже навперейми її осміхається...

Б'ється в мене серце — ох, коли б не спізнитись!

— Служить де, чи додому їде? — питаю.

— Не розпитав до ладу — десь служить.

Свистить паровоз.

— Швидче!

Крутимось поміж якимись закоулками, поміж вагонами.

До нас наближався поміж людьми Марко. Очи радісно одсвічують, а на лиці жаль.

— Е, опізнались, а дуже хотіла бачити — все позирала на станцію. Обіщала сказати тобі „щось гарне“, та так і поїхала. Я вже допитувався, що саме, казав, що тобі передам — не схотіла. Каже — може доведеться знову побачитись, тоді сама скаже.

Мене мов хто пучками скрутнув за серце, хотілось побігти слідком за поїздом.

А товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками.

Вдача осталася та ж, що й була, тільки в очах одсвічує щось нове, мабуть читала багато, та видно й бачила у світі де-чого чимало.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні

й забули, повернулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду — хто мене вдержить! — поїду, побачу і знову почую „щось гарне“.

А щось смутно шепче:

І не напишеш, і не поїдеш: мине три дні — і все це однесе водою, потоне в безодні, і знову вирине тільки тоді, як само схоче, як зжене хвиля два маленьких човни серед широкого моря.

А чи зжене — не вгадаєш...

Мури, мури, ґрати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі химери — розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна:

Оце тобі й увесь світ широкий — од стіни до стіни!

І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні сміху.

І схне серце, гаснуть надії, вмірають бажання...

Лист — коротенький, одкритка.

На їй — штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знакомий — дивуюсь?

Читаю підпис — нічого не говорить: може знакове що, а може й зі, не пригадаю. Ручка чужа. „Дорогий товаришу — мені з дому написали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко сти-скаю вашу руку! Мені поки-що не пишіть — я на пересильній. Адміністративно на три роки

в Нарим“!.. Читаю, — чимсь свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу.

— Хто б же воно?

„Гора з горою не сходиться, — може стрінемось коли-небудь“. Далі дрібненько дописано: „Отоді вже мабуть скажу вам „щось гарне“.

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість сховати. Підходять товариші, осміхаються чогось теж, приглядаються до мене.

— Що, на волю? на поруки?

Куди там — краще!..

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, греміли замки — нічого не бачу й не чую. Хожу, як обмарений, осміхаюсь... І чую — одживають десь у грудях свіжі струмочки, підводяться зів'ялі надії.

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця — і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за волею — гостра, як ніж.

Жить!..

І знову — старенька комора, осміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки.

Очунюю потроху, хожу з палицею по городу, по садочку, спочиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут вилежувався з граматиною...

Шелесне бур'ян за коморою — легенько тьохне в грудях.

Легенько, бо зразу зітхнеться:

Немає Мотрі, та казали, що й не буде.

Замість неї часто одвідує мене стара Петриха, учащає, як колись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полуми-

ску, коло мене поставить, сама сідає на ліжку з краєчку.

„Наснилася мені цієї ночі знову, — почне бувало, — що й досі хожу, як у тумані. Увіходю, ніби, в хату, аж гульк — сидить, моя голубка, як ясне сонце. В мене аж ноги затремтіли, а далі згадала, що вона на тім світі, та й питаю: як же там тобі, доню? — Добре, каже, дуже добре, тільки ніяк-ніяк не привикну...

І Петриха втирає краєчком хустини старі очи. Чим її розважиш?

І я починаю говорити їй, як чужі люде, не кохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то матиного серця й не питали. І лежить шматок матиного серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими вкраїнами, засипане чужою землею. І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й довгими ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там, і вітри не одвіють.

І сумно, й далеко линути туди матиної думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах — сльози стоянами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить:

— Ох, чужа сторона — гірчицею сіяна, забудьками садена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, така суха та пекуча...

...Гора з горою не зійдеться... Так, не зій-

деться гора з горою... Та прийде ж колись та година, що хоч пилінку, хоч суху билину через степи, через байраки, од одної гори до другої буйним вітром занесе, а з тієї чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, поки дня і ночі!..

Кажуть — щастя...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє — шукає його по світу: коли жити, то тільки у щасті.

Далі скажуть йому: щастя — примара, його немає на світі.

В плач! У галас! — не pomoже.

Пожуриться-пожуриться, та забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Кому яка до серця пристане: тому така, а тому друга... А кому заздро тільки на покотиполе. Мандрує, світ розглядає — і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомлося — прип'ялося до верби в дорозі та й спочине; десь зірка сяє, сопілка грає — послухає, осміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись, як лист з неї сипле, попрощається та й покотить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді постережися, покотиполе, бо нема тобі за тишку. І виллють на його хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навіщається до схочу ним вітер лютий, поки сонце блисне. А припекло сонце — то знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто у світі не знає, як сікло його темної ночі дощем холодним, глушило громами, блискавками палило; що ніхто

не бачив, як тремтіло воно під вітрами грізними, вчепившись десь на ріллі до чорної груди холодної.

Отак би й котився за ним, поки десь не замело снігом.

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, і радощі, й веселощі...

Мара, омана нічна...

Ні, єсть! єсть! — криком кричить у грудях серце, тремтить. — За мурами, за морями — тільки єсть!

І немає сили змагатися...

І не береться сон — хожу, картаю себе думками, розважаю згадками.

А до вікна припадає гілля — тужить, побивається своїми жалями. Хмари у небі, як хвилі — вирують, вергають валами; горить між ними місяць, як вершок золотої скелі серед моря, горить, бризками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає — шматує, ламає те бідне, обшарпане дерево, безвісти листя односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить, загуде люто-люто; брязне гіллям у шибку, ніби шпурне мені межі тихі стіни оберемком нових спогадів, свіжіших жалів.

На тобі добре твоє, втішайся та збавляй ночі довгої, осінньої.

1912.

ОКСАНА

(Сторінка шкільного життя).

Сріблом підпливає, повіддю вилискує Полісся під місяцем береги по далинах погубило. Мріють борі за борами, очерети за очеретами, в густий туман сповивані, дрімотами повязані, білими снігами глибоко завіяні. По селах заблїмали каганці, до перших огнів закували під віконню колядники. І заворушились по темних нетрах між берегами, між очеретами та болотами сиві, волохаті сні та обмари, захитали тінями й валом повалили на села всі дороги й шляхи переливати чаром.

Край села сумно й самотно визирають із-за гілля високі мури, а на стіні, на мурах, як свічка сяють проти темряви й мари, — золотяться на місяці ковані, квічасті слова: „Сейте разумное, доброе, вечное“...

І горить, огнем палає на холодному мурі між сонними деревами живая думка, а читають її довгими ночами задумані зорі з далекого неба...

Не чути молодого гомону за мурами: тихо й порожньо там — одні з семинарів поїхали на свята до батьків, деякі пішли на село. В довгому коридорі, між семинарськими опочивальнями бубонить над книжкою „благочестивий“

Савка. Не подолавши святкового нуду, він махнув рукою на спочивок, і по давньому звичаю вдався в зубрячку.

Коло грубок стоїть червоне сяйво; по кутках вихлюють тіні: розгомонівся Савка один на весь коридор, як цвіркун у порожній хаті.

З однієї опочивальні блимає через двері бліденький світ. До маленької свічки виряжає там товариш малого Щура вперше до панянки. Щур — молоденький семинар, у його білі кучерики й карі під чорними бровами очі, і має він до того кінчати цього року семинарію, то й треба йому наламуватись уже до паннів.

Порається коло його чубатий товариш, краватку чепляє, обсмикує, застібує, та все умоляє та навчає.

Щур і сміється й червоніє, і хочеться йому, і боязко: готується, як дитина до купелі.

А прудкі мрії вже розгорнули перед ним такий малюнок: веде він із семинарської церкви додому панну. Далеко майорить пір'я та квітки на її брилику. Щур держить її під руку й поважно розповідає про щось таке, що комусь збоку здається за дуже цікаве; за ними назирцем тюпає цілий табун менших семинарів — дивуються, заздять, забігають наперед, поchtиво зазирають у вічі.

Чого роти пороззявляли? — суворо знижує він їх очима, — зроду не бачили панночки?..

Замарився Щур, осміхається.

Стоїть на дверях Савка, через книжку позирає на Щура веселими очима.

— До панночки? --- браво підморгує він Щурові, — так-так... — Весело осміхається.

Далі повернувся, позіхнув, одразу кинувся на книжку, як цєпова собака, заторохкотів, як дячок.

Чєпурненька кімната, вікна — з ажурними занавісочками.

Водить Щур очима по кімнаті, нудить нудом смертельним.

Проти його німа, як стіна, й велика, як світ, сидить у новій сукні, панна Марія Васильовна, а в сумежній кімнаті тихо буркоче з другою панянкою зрадливий Щурів товариш, залишивши його одного плавати на глибокій воді. Говорить-говорить Щур, заговорюється, піт витирає — гляне на панну, благаючи: допоможи, хоч слово промов!

Та ні духу-ж, ні пари з уст!

А, бідна головко!..

І починає Щур молоти, що тільки язиком натрапить. Таке... ніщо: додаткове речення без головного, предикат без суб'єкта... аж самому сором: здається — плюнув би на половині слова та й замовк.

І бачить — ось-ось і той лад погасне.

А їй нічого: сидить, як гора кам'яная, нерухомая, в поважному спокою, і віє од неї, як од довічних борів Полісся таємною тишою, чарамидрімотами, — і злипаються очи, дубіє язик у роті, пересихає од тих чарів.

Замовкне Щур, покірний, скорботний. Заворушилась, кашлянула...

Заб'ється надія в Щура — чи не одживає мертва скеля, чи не заговорить?

Марно: то вітер колихнув сонним бором,

зашелестів гіллям, та й одлинув... І знову замовкнув бір, ще глибше упірнувши в свої довічні сни.

— І, хай бог милує — отака трудна панна випала мені на перший раз! — бідкається собі Щур.

А крізь ажурні занавісочки синіє на вікнах срібне пір'я, блищить, міниться на місяці. Що то діється там, на дворі?

Водить очима Щур по кімнаті, розглядає, марить у тузі: ех, коли-б у цю панну, в оцю скелю нерухому та тарахнув грім!

Стоїть Щур під млином на греблі, розминає язик у роті, що лубком узявся, сам себе допікає:

Нічого не сказавши, не попрощавшись, втекти крадькома, як злодій!.. Якими-ж тепер очима на товаришів будеш дивитись?.. Нічого казати — „кавалер!“ Гризе Щур свою голову, — нудить у самоті, сумує.

Під семинарським садом снігом лисніє ставок; над ставком вирядились у низку тополі, мов дівчата за руки взялися; за тополями стоять десь сумні мури, а за деревами, за мурами ходить довгими коридорами благочестивий Савка, один, як місяць у небі, і трубить-трубить у всі дуди, аж виє... Не хочеться туди. А кругом видно-видно. Біле все, як папір — біла земля, білі сади насуваються звідусіль, як грядові хмари. На хатах та коморах не видно покрівель — мов погоріли, тільки чорні од їх тіні лежать на снігу. З боків млина, як вартові, стоять двоє кучерявих яворів у рясному інсю, попустили гілля аж

до коріння. Лежать од їх тіні на шляху, — темні та густі, ніби влітку.

Поблизу чути гомін, а людей не видно: видно тільки, як плізуть їхні тіні по снігу. Вгорі — синє, ясне небо та золоті огні по йому.

День — не день, і на ніч не скидається...

На горбі із чийогось двору висипала тичба тіней... часто рипить сніг під ногами, дзвінко лунають тоненькі голоси, сміх. Проворно вниз головою біжать тіні згори, до містка наближаються.

Приглядається Щур — дівчата в білих свитках — стрекочуть, як сороки-білобоки проти місяця. Здається — ніби вони із снігу; тільки, як кетяги калини, червоніють на білому обличчя під тінями од хусток, та як чорні камінчики, одсвічують очі. Поставали на мості голівка до голівки, як на папері змальовані, придивляються.

— Глянь — панич!.. Чого воно сидить само собі? — Обступили.

— Бідненький, сердешний; зігнулось, як сирітка, — жаліють дівчата.

— Візьмім його, дівчата, з собою — нехай воно буде нам хоч мішок носити — радить одна.

— Ходім, хлопче, з нами, — у нас тобі добре буде.

Понахилялись близько до Щура, в лице зазирають.

А воно, парень, ще й чорнобриве до того!.. Бач яке — вже й осміхається, — весело щибечуть дівчата.

Дивиться на їх Щур, дивиться навкруги, і бачить — немов одміняється все... і чогось на душі ясніє. І здається Щурові, немов колись

було йому вже так саме: була така ніч, така розмова з дівчатами.

Од краю стоїть дівчина, струнка як очеретина, лице біле мов у паненяти, голова шовком вив'язана. Схилилась другій на плече, дивиться, осміхається до Щура привітно й лукаво.

У всіх таємних думках про кохання Щур давно вимріяв собі дівчину, сам собі взиваючи її Оксаною, і йому несподівано помарилось, що це --- вона; аж серце мов зо сну стрепенулося.

Питає:

— А чи ви, дівчино, не Оксана?

Дівчину аж назад одхитнуло:

— А ви-ж як знаєте?

— Та хіба ж Оксана? — зрадів чогось Щур, скочив на рівні ноги.

— Ви, мабуть, дурите? --- не йме він віри.

— Оксана. Оксана! — запевняють дівчата. — матінко, і як він угадав? — Горопіють одна на одну.

— Чи не okazія! — думає Щур, дивується.

Підійшов ближче і взяв дівчину за руку. Радісно стало йому, немов зустрів він когось милого, дазно сподіваного.

— Оксано, чого ви до мене така непривітна? Може, забули вже?

Оксана стоїть задумана, намагаючись щось пригадати.

— Та ну бо, скажіть уже, як ви знаєте мене? — ніби аж крізь плач почала вона благати Щура, — скажіть!

— А придизіться до мене краще може й сами впізнаєте? Щур держав її руку, осміхався, заглядаючи їй у вічі.

Дівчина стала впізнавати.

Місяць із-за його спини світив Оксані в лице, і було видно, як дивно на прочуд мінилося воно кожду мить: то проясніє, повеселішає, то набіжить на його якась хмарка, й стане воно задумане, чуже. Очи боязко одлинуть далеко, далеко, потім знов підпливуть до самого лиця, осміхаються, як до свого.

— А й справді немов я вас десь бачила! — повірила таки вона. Де я вас бачила?..

Держить за руку, осміхається, пригадує, а рука вже тисне боязко руку.

— Я вам пригадаю, коли ми вперше познакомились — торік на весні я сидів у лісі над Тетеревом на отій скалі, що зовуть її Ядвига. Знаєте?

— Паничу, — тікайте швидче: либонь генерал ваш іде! — сполохано перебила Щурові вигадки якась із гурту.

Щур — зирк: із семинарської брами випливала директорова волохата шапка та хутро; поруч з ним — хтось із семинарів. Обоє повертали до мосту.

Щур крутнувся і зник під мосток, як під лід. Став.

Така досада: навмисне спинилися на мості. Дожидай тепер, коли то вони підуть! Стоїть Щур під мостом, слухає, про що говорить директор з богомільним Савкою.

Розповідає директор Савці про вчительську долю, жаліє, що таких молодих та зелених доводиться одсилати на тяжку працю. Його, Щура, згадує.

Каже, що йому на санчятах ще-б з гори спускатися, а його посилають уже в „народ“.

Щур крутить головою, сам собі осміхається: „Добре, що не здибав він мене отут з дівчатами, а то-б“... Щур навіть під мостом почервонів і очи приплющив.

— —

Вилізши з-під мосту, Щур, не гаючись, махнув слідом за дівчатами. Геть-геть мріли в темряві їх тіні. Зразу забув про директора, в голові знову вицпливала одна Оксана. Наздоганяє, радіє. Ускочив у гурт, оддыхається, піт витирає.

— А я вже думав, що розгубився з своєю Оксаною. — Озирається навкруги. — А де-ж це вона?

Хто такий? — питають, дивуючись, дівчата.

Та Оксана-ж?

Яка Оксана? Немає в нас ніякої Оксани.

— Що це йому, приснилось? Дівчата зареготали на всю вулицю. Придивляється Щур — не ті дівчата. Вискочив, як опарений, подався далі.

Десь колядували на одному й на другому кутку.

Щур спинився на часинку, подумав і, спотикаючись, погнав у переулок.

— А що, як уже не знайду її? — Промайнула в голові думка... Шкода стало. А серце забунтувало, замутило, давай, хоч із огню! Біжить, спотикається.

— — —

Коло семинарської брами широка та довга лавочка, навпроти стара верба дуплината, віти перекинула мало не через увесь шлях; місяць підбився вище; отемнів сніг, посинів. Скрипить мороз, аж до ніг в'язне. Коло лавочки сплянуть семинари, вертаючись із гульні. Одні сидять. Другі стоять. Позіхають, базікають про те, про се, а спати не йдуть. Ніч гарна — не пускає.

— Е-ех! - позіхнув хтось у гурті, аж луна пішла кругом: -- поборотися-б з ким оце, або-ще...

— Гляньте вже й Щур наш кудись почав стежку топтати!

— Де блукав, Щуре? звертається до Щура один із семинарів.

Щур стомлений, сумний, усилу волоче ноги; сів на краєчку на лавочці, мовчить.

-- Гляньте, хлопці, щось, із Щуром нашим подіялось, — гомонить хтось; до Щура: — п'яний, чи що?.. Чи може хто побив?

Щур нижче схиляє голову й набирає таємничого, сумного вигляду.

— Що таке йому справді?

— Щуре, що тобі?

Щур зітхає важко-важко, сумно:

— Пропала Щурова головонька — от що! --- невесело відповідає він.

— Та що-ж таке сталося?

Таке сталося, що доведеться мабуть помирати: дівчина причарувала!

Засміялися всі, загомоніли:

— Це тебе, Щурику? Як? Де?

Насторожились.

Щур почав розповідати.

Збились кругом Щура, слухають, примовкли. Розповідає біду свою Щур, зітхає, журно головою похитує, та й сам собі вже дивується, чи це справді йому така туга, чи більше напускає на себе.

Стрепенулась бурса; де ті й позіхоти поділися — аж очі засіяли: запахло роботою.

— Та де ж вона? Та звідки? Та з себе яка?

Кажу ж, що як крізь землю провалилась... Нічого тепер не знаю.

— А гарна, кажеш, дуже?

— Живу — не бачив, і умру не побачу такої! гаряче одмовляє Щур. — Та ще й звать Оксаною!

— Дівчата, чи не бачили, чи не чули про мою Оксану? — Передає він мову до дівчат, що веселим гуртом проходять під вербою мимо семинарів.

— Еге, упустив Оксану, тепер не впіймаєш! — жартують звідти — вони вже про те знають.

Бачять бурсаки — коли й жарт, то жарт цікавий: зашуміли.

— Хіба ж таки ми не знайдемо тієї вражої Оксани? — Гайда з нами, Щуре: ми її із землі тобі видеремо!

Знялися табуном, швидко, як горобці, полинули на село.

Рипить сніг, тріщать тини...

Уличка узенька, темна. Загнали в куток дівчат цілу валку — й тікати немає куди.

А признавайтесь, дівчата, котра з вас Оксана?

Дівчата пручаються, регочуть, закривають хусткою лице.

— Сюди, Щуре! — може оце вона, Оксана? Чи не оце вона? — Смичуть Щура на всі боки. Щур ходить по гурті, приглядається до чорних брів, до білого личка.

— Ні, не вона! — лунає смутно його голос.

— Кого вам треба, паничі? Може ми вам скажемо! — питаються дівчата. — Раді, що трапилась весела okazія.

— Оксани нам треба.

— Чиєї? Якої Оксани? Оксан може є багато на селі.

— Нам треба тієї Оксани, що найкраща за всіх.

— Немає в нас такої; ми всі — найкращі! — Дзвенить на морозі веселий голос.

— Ось придивіться-но до нас!

Назустріч ішов другий дівочий гурт.

Половина бурсаків мов по команді, наскоком побігла до другого гурту... Знявся гармидер. Через улицю перегукувались:

А що, у вас немає?

— Немає. А у вас?

— Не видно.

— Та як же її впізнати?

— Щур, як упізнати твою Оксану?

— Подивися на очі — як серце заб'ється — ото й вона! — Отак каже Щур.

— Ось сюди! — У мене вже б'ється!

Регіт...

Тим часом дівчата знишка щось пошепотіли:

— Осьде Оксана! Я — Оксана! Тут Оксана! —

Посипали вони як з мішка.

Із улички висипала третя тичба дівчат, почувла теє й собі:

— Не вірте їм: Оксана ось де, у нас!

Незабаром скрізь по селу було повно Оксан. Бурса розбіглася по дівочих гуртках. Кождий шукав уже собі Оксани по мислі.

Сміх. Галас.

Гомін розплився по селу, як вода. Скрізь було повно співу й музики: мов заведені грамофони, лунали колядки, співав скрізь під ногами сніг, голоси гули, мов на органи грали.

Місяць у небі, білий дід старезний, — і той здається, увійшов у змову з молодими. Бігає разом із ними; вони — долі, він — у небі: мотається — куди вони, туди й він. То з одного боку забіжить, то другого, висвічує, допомагає шукати тієї Оксани.

Засвітив окно десь, аж закуріло, іскрами мов зорями геть-геть сніги усіяв. Дмухнув, свінув на сад, що рясно білою повиссю вквітчався — і перед очима, мов із землі, первісний сивий ліс поріс, укутався, буйним білим мохом.

Стоїть Щур на роздоріжжі. Коло його — вірний товариш і земляк — Кушнір.

Всі вже мали собі по Оксані — не знайшов тільки своєї Щур.

Оббігали всі закутки в селі — мов привид який — зникла.

Стоять, думають.

А чи не піти нам іще туди за міст? Напевне вона звідти! — радить товариш.

Щур вагається: смілива це річ ходити за міст бурсакові, небезпечна. Коли ж і Оксану ще раз побачити пориває.

Пригадалось, осміхнулося здаля мармурове личко...

Хитнув головою:

— Ходім!

Місяць світить скелю.

Під скелею—чепурненька хата з віконницями й ганком. На порозі одчинених сіней стоять двоє дівчат.

Підійшли до їх бурсаки, приглядаються. Дивляться на їх дівчата. Несподівано одна з їх плеснула в долоні:

Оксано, ось той панич, що тебе шукає! — Крикнула вона в сіни.

Серце в Щура забилося-забилося...

Прожогом—у сіни; за ним—Кушнір.

В сінях було тісно, стояв гомін і сміх, коли-ж тільки вскочили туди бурсаки — всі одразу змовкли.

Було темно, проте було помітно, що там стояв цілий квітник дівчат.

— А де тут Оксана? — голосно промовив Щур, розглядаючи дівчат у обличчя.

— Тікайте, паничу! — шепнула якась затурбовано Щурові на ухо.

— Що — таке? — не зрозумів Щур.

Зразу кашкет підскочив у його на голові і злетів додолу. Разом із тим заболіли в'язи.

— Що за okazія? — думає Щур, нагинаючись за кашкетом.

Гупнуло щось поблизу, і такимо-ж чином підскочив кашкет на голові у Кушніра.

Хто це такий? — сердито крикнув Кушнір.

Аж тут несподівано посипались бухани й зашійники на товаришів з усіх боків.

Зареготали невидимі в темряві баси; в кутку сіней блиснула в чиїхось губах цигарка, осяявши на мить чиїсь гаком закручені молодецькі уси.

Каменотеси!! — сполохано, як на пожежу, крикнув Кушнір, і метнувся з сіней, як із огню.

Щур за ним, як вихор.

Тікали, скільки було духу, спотикалися, падали, губили калоші.

Дз! Дж! — Шуміло вслід їм каміння й печиння.

На заріччі, в другій частині села, де були порозкидані поміж скелями каменоломні, жили в чепурненьких міщанських хатках чорноокі парубки з італійськими прозваннями, — каменярі, або каменотеси.

З давних давен, чи не з того саме часу, коли було сюди з великого міста винесено семінарію, між каменотесами й бурсаками не втихала ворожнета, як водиться, за дівчат.

В пам'ятку бурсаків зберігалися згадки про гуртові наскоки однієї сторони на другу, про окремих героїв, як і з того так і з другого боку; зберігалися, поетизувалися і передавалися з одного семінарського покоління в друге, як священні бурсацькі саги.

Тепер був саме той час, коли після де-якого замирення починали знову виявлятися перші іскри ворогування.

Всі казали, що батава буде, та ще й незабаром.

Дожидали тільки зачіпки.

— Гей-гей, до гурту — наших б'ють! Поко-тився по селу бентежний згук на війну. По улицах, по хатах, де гуляли бурсаки, швидко бігали, як тіні, гонці. Стриваючи по дорозі товаришів, вони нашвидку щось їм казали, а ті зразу, навіть не прощаючись, кидали своїх дівчат; кидали й бігли кудись за старий семинарський сад, туди, де він виходив глухим своїм краєм у поле.

А там під старим барканом коло маленької, забитої гвіздками фірточки з саду, виблискуючи на місяці оксамитовими околицями семинарських кашкетів, стояла, як із землі виросла, бурсацька громада.

Раду радили. До гурту підходили все нові тіні. Де-хто з їх питав крайнього, про що йдеться.

— Щура каменотеси побили! — Нашвидку оповідав запитаний, і знову повертав голову до гурту.

В центрі кола стояли старші бурсаки, як молоді дуби. Один поміж ними, уславлений бунтарник Терпило, колесом випинав могучу грудину з розстібнутого пальта, і казав промову.

Переказавши всі кривди, що їх в останні місяці чинили каменотеси бурсакам, він почав розповідати про те, що трапилось недавно з Щуром.

— Товариші! — Що-ж це буде далі? — гримів

він на останку, нас кривдять, нас бють по-
одинці, у нас дівчат одбивають, а ми будемо
мовчати? Та нам незабаром за браму не можна
буде вийти, не то до дівчини куди піти погу-
ляти! Що ж це ми—рук не маємо?

— На той бік! На той бік!—грізно залунали
голоси. В повітрі замахали кулаки, зашуміла в
когось у руках паплістка.

Незабаром уся громада з гуком і з галасом
вирушала в похід.

Де вони йшли — скрізь тріщали тини й за-
гати—бурсаки ломали собі кілля та друччя.

Ішли широкою колоною. У перваків билосся
серце гаряче. Було чудно й дивно, ніби справді
несли вони свої голови кудись на криваве поле.
Запал розгорався, зростав гомін... Несподівано
вирвався з гамору голос, як у сурму заграв,
всіх як огнем упік:

...Гей гук, мати, гук, —
Десь козаки йдуть...

Ціла буря, ціла хуртовина молодих, чистих,
як кришталь, голосів зашуміла вслід заспіву:

...І веселая та дороженька,
Куди вони йдуть...

Геть розкотилася луна, разносячи по-над
хатами і тугу скованого могучого духу, і красу,
і смуток бентежної юности.

Розбили, розвіяли супротивника, як грім
пір'я. Каменотеси поховалися по льохах, по го-
рищах, а де-які позабігали безвісти. Перемога
була блискуча, і бурса верталася, п'яна славою.
І довго ще далеко за північ, розбуркана молодь

не вщухала і не увіходила в свої береги. Бурсачня розсипалась уже по заснулих улицах села і дала собі волю. Чинили, що тільки в голову прийде: одні випускали із ставу воду, ламаючи заставки, другі спихали з гори в Тетерев величезне каміння, завмираючи од радощів, коли кусок скелі рушав з місця, і під ним стугоніла і тряслась земля. Двоє приятелів, що прозивалися — один Вовк, а другий Хвіст, — осяяні вищим натхненням, викинули нечуваний ще в бурсацьких сагах жарт: взяли за боки маленьку крамничку семинарського постачателя Мошка, крамничку, яку Мошко голосно взиває „магазином“, і з усім крамом, що там був, одтарганили кудись геть за село — „украли магазин“, як вихвалялись перед товаришами.

— Гоп-гоп-о-п! — по селу і за селом розлягався часом могучий, безтурботний радісний вигук...

Пізно...

У великі вікна бурсацької опочивальні світить місяць з гори.

Мороз примурував шибки, і вони сяють, як розмірежані лихтарі. Здається, — підвіконня густо заставлене зільниками, що прозора стума од їх стоїть в опочивальні.

Долі одпечатувалися синіми квадратами місячні вікна, а на шибках у їх лежали нерухомі тіні од волохатих гілочок і сучечків, ніби хто понакидав туди срібного лому.

Бурсаки не спали. Де-хто обгорнутий ковдрою, а як хто — в одній білизні, позбивались вони в гуртки коло двох-трьох ліжок і наперебій, гаряче, хоч і стиха, розповідали події, що

так несподівано скувалися цієї ночі. Ніч виростала в бурсацьку поему, а коло тієї Оксани мало не легенди вже творилися в палкій бурсачій фантазії. Хтось казав, ніби ця Оксана—це якась артистка, що приїхала з Петербургу до міського дідича на свята. Ніби передяглась за сільську дівчину і, назвавшись Оксаною, пішла колядувати в село.

Довго гомоніли, галдикали, били та морочили голову, дошукуючись—де-ж справді взялася на селі ця таємнича Оксана.

А тоді, коли пізній сон в'язав стомлену бурсу, тією-ж нерозгаданою загадкою колихалося над ними в місяшних чарах мармурове таємниче личко.

Найдовше не спав Щур:

„Ну й звідки вона, звідки?“ — ламав він собі голову крізь дрімоти.

Мислі зражують його, тікають. І немає йому поради.

Коли одразу винесло його кудись, і видно йому вилітає із-за Тетерева, із борів, що сховали в собі маленький сусідній хутір Киричанку, вилітає й лине над лісом жлукто, а на жлукті—в білій свитині та в червоних чоботях сидить молоденька відьма—Оксана.

Світить місяць. По-над бором плине тінь...

„Еге!..—догадується радісний Щур.—Так і є. Недурно ото-ж кажуть, що в Киричанці відьми водяться...

А Оксана киває йому зверху головою, осміхається:

— А ти, дурний, і досі не догадався?..

— Хлопці!.. — хоче сказати щось товаришам
Щур.

Оксана затуляє йому рота, липким цвітом
очи засипає.

— Щур! Щур! Щур!..

Щур напружується й одкриває вії.

Ясний, білий, ніжний вранішній світ мру-
жить очи; горять рожевим огнем визерунки на
великих шибках, а за ними осміхається на віт-
ках білий-білий пелехатий, як хмаринки леге-
сенький іней. Усі ліжка вже порожні. Коло
його — кацап Макеїв, радісний, червоний, закло-
потаний, шарпає його за руку, за плече:

Вставай скорей, хохлина Оксана здесь!

Щур радісно потягається, пригадуючи вчо-
рашній вечір — слова товаришеві він бере за жарт.

— Колядовать пришли дівчати із Кири-
чанки, і она з ними радісно рапортує Ма-
кеїв далі.

Щур схопився, мов вилили на його цебер води.

Здавня було заведено, що різдвяними свя-
тами з села приходили дівчата колядувати па-
ничам — стало ясно, що Макеїв каже правду.
Щур кинувся мерщій одягатись. Товариш, не
одступаючи, наганяв його, щоб дівчата, одко-
лядувавши, не пішли часом із корпусу.

Розчісуючи напвидку чуприну, Щур по-
спішає вниз по сходах, забувши навіть, що за-
мість черевиків на ногах у його соваються одні
чийсь калоші. А із класу долітає вже веселий
гук, а в йому одзначаються дзвінкі дівочі го-
лоси, такі чудні й незвичайні у цьому похму-
рому будинкові. І радісно, і боязко Щурові,

аж серце б'ється, і боїться тільки, щоб як-небудь не острамиться перед товаришами.

А що, як та Оксана та виявиться поганою?.. Може я вчора не розглядив її добре? — миготить у його думка.

Влігає в кімнату. Замаями зразу перед очима кольорові стрічки, червоні чоботи, румяні з морозу дівочі лиця. Розсипались дівчата по всьому класові поміж семінарами, пораються коло семінарських шахвочок, шарпають книжками, визираються в маленькі люстєрєчка.

Похмура казарма клас, незграбні столи й ослони в йому немов оджили, повеселіли.

Серед гамору Щура помітили не зразу, а як помітили — увесь гомін у мить підскочив на цілу октаву вгору.

Оточили, сіпали за поли, кудись тягли, на когось показували руками. Не зчувся, як і став щільно проти тієї дівчини, що вчора придивлявся до неї на мості.

Оксана стояла засоромлена й одхиляла голову до стіни.

Ох і прибралась же дівчина, виряжаючись до паничів: як стеблиночку, тонку та високу, обгорнуло сиве та шнурком мережане сукно стрункий її станок; горять, як жар червоні чоботи козлові, міняються, сяють дукачі та дороге намисто на шиї, з-під чорного шовку на голові вибивається дівоча пиха — краща од шовку, темніша од ночі — дівоча коса; а що вже тє личко, то хто його знає, які й малярі його малювали! Брови вишнурували, очи скарували, а на тому личкові білому-білованому та як калина достигає.

Подивився на неї Щур, і радісно засміявся.
— Вона!

Громом озвалась з радощів семинарська орда.

І сидить Щур рядочком із дівчиною на семинарському столі, як на посаді. Кують дівчата колядки, величають їх. Оксану зорею звивають.

Ой красна, красна в лузі калина
А ще красніша дівка Оксана.
В сінечки ввійшла, як зоря зійшла...

Чудно якось Щурові, немов би його вінчають оце із чужою дитиною.

А під рукою щось ворухиться, озивається стиха, нагадує, що воно ж не дерево, не стовбур, а той стан дівочий, що годиться його пригортати.

І видно із столу Щурові: не марнує часу й інша бурса — радіють, гомонять, як горобці щебечуть коло дівчат.

Всі пічкурі, що вже мохом поросли од зубрячки, підбадьорились, підсунули вище очкурі.

І видно, як філософ і ворог жіночого роду Зоренко поважно, як учений професор, розглядає перстні в кругловидої дівчини на руці.

Навіть божественний та богомільний Савка — і той підсипає якійсь чепурушці та реготушці зовсім не божественні речі десь у куточку.

Гуде бурса, як рій...

І відразу тоненько-тоненько заговорила у чиїхось руках скрипочка, як засміялась; крикнула, як на морі утка, мідна труба; загула, як пчілка, якась дудка; ревнув бас. Усе кагалом загуло, заревло.

Далі — бринь-бринь!.. усе сплелося в обіймах, легенько, в один лад — і вихрем полинув задирливий козачок.

Сплелося коло, закрутились по просторій кімнаті.

— Щур! Оксано! В середину! — гукають із гурту.

Щур — опукою з столу, боки — в руки — та й накивує вже на Оксану. Танцювати йому за-іграшки. Оксана соромиться, не хоче: силою випихають у середину.

Стоїть вона, рукою затулилась, схилила голову, мов її скривдили. Здається, заплаче зараз та й піде до дверей.

А скрипочка вихиляється, до живого доймає.

І диво зчинилось: не одтуляючи руки од лица, несподівано, боязко дрімбнула вона червоним чобітком і попливла — тихо, як по воді.

Визирнуло лице з-під рукава, як у віконце сонце, торкнула бровою — й кругом зашуміла буря. А дівчина, — мов нікого не бачить і не чує; тихо, поважно виводить кінці в танкові, мов шиє шовком та мережить коханкові сорочку. Мережить, головою прихитує, мов чарівні речі примовляє і сама собі радіє, що робота не йде марно.

Вихиляється перед нею Щур, залицяється.

Волочаться калоші на ногах — плутають. Махнув ногою, далі другою — й полетіли, куди втрапили. Літає, як метіль коло квітки. І в жижку креше, і в долоні плеще, й зазирає, й присідає, ляскає босими ногами об мостину, аж ходить луна.

Кружиться, шумить, живе кругом їх коло.

А далі під стіною вирядились музики.

Ріже білявий у скрипочку, — чорнявий у баса: тнуть, аж у гору пнуться. Дме патлатий у трубу, надувся, топчеться ногами, як коняка в топчаку, й веселим оком підморгує танцюрам.

А у великі вікна, мов діти на підслухи, позчіплювались віти в рясному інеї, застують золотому проміню хоч зверху зазирнути на бурсацьке свято.

Цс! Ц!.. — Засвистіло зразу. Увірвалась скрипочка, мов удавилась. Замовкли дуди. Зарипіжив разів зо-два на останку бас та й примовк засоромлений.

На порозі, мов із землі виріс — стояв сивий, як голуб, директор.

За плечима в директора, в коридорі видно було якихось чужих людей.

— Прошу сюди... — звернувся до їх директор і, даючи дорогу, велично повів рукою в клас.

Бурсаки глянули туди й обімліли:

Стукаючи замерзлими чобітьми й незграбно повертаючись, у кімнату всунули, ніби з шпиталю повиходивши, з синяками під очима, з розпухлими носами, із забинтованими головами, побиті звечора каменотеси.

За ними в хвості волікся пригноблений смутний Мошко Царевський, що апостольська сива борода в його, семинарський постачатель Мошко, що в його якимось дивом разом із усім його крамом на ранок зник із лиця землі й увесь його „магазин“.

Схвильований, затурбований, запаморочений нечуваним дивом — він нічого не міг зразу

збагнуть, та знавши бурсу краще кожного вихователя, шукати розгадки він інтуїтивно прибіг сюди.

Всі ці несподівані гості вирядились коло порогу в шнур.

Каменотеси гнулися, як тяжко покривджені, і перебільшено кривили плаксиві обличчя.

— Всі мої вихованці перед вами, — суворо звернувся до їх директор, прошу вас, панове, показати на тих, що чинили вчора розбій.

Каменотеси мовчали.

— Не бійтеся нічого, — говоріть правду, і я вас завіряю, що всіх тих пробійголов без усякого жалю я викину геть із мого виноградника.

Голос директора гримів поміж мовчазними стінами, як кара.

Директор завжди пишався своїм виноградником, що в йому був збірний з України найкращий цвіт народних шкіл, і тепер був глибоко вражений і схвильований. Можна було сподіватися, що слова свого він додержить.

Жарт кінчався сумно.

Каменотеси презирнулися і почали стиха поміж себе радитись.

Чи суворий вигляд директора, що його ця подія стурбувала глибше, ніж вони сподівалися, а чи вигляд самих бурсаків, що тепер стояли такі слухняні й покірні — щось уплинуло на каменотесів, і вони зразу одмякли.

— Пане директоре! — виступив один із їхнього гурту наперед, — що ваші студенти розпустувалися дуже — це правда, тільки того, щоб вони були розбійники — ми не кажемо. І ми

прохаємо вас тільки пристрамити їх, посадити в карцер на хліб та на воду, а того щоб їх зовсім скривдити, щоб вони на нас колись плакалися, ми на те не согласні.

— Не согласні! Не бажаємо! — загули всі інші в один голос.

Директор помовчав.

— Хто плямував нашу чесну школу? Хто чинив нічне безладдя? Наперед виходьте! — звернувся він далі до вихованців.

Всі мовчали.

— Признавайтесь, бо гірше буде.

— Всі! — промовив із гурту один голос.

— Як — усі до одного? — не поїняв віри директор, позирнувши на кращих учнів.

— Всі!!! — рішуче, з блиском в очах зашумів увесь директорський сад-виноград.

Потупив старий сиву голову, загадався.

Далі зітхнув, вийшов на середину...

Стоять рядочками семінари, пустили очи по долівці. Все примовкло, тільки лунає на всі мури гарний, гучний голос сивого. І чуть у тому голосі і просьбу, і смуток, і докори. Візьмуться іскрою старі очи, накупляться брови та й знову розправляються, і сяє в очах уже журний блиск а голос оддається щиро та тепло.

І одбивається той блиск журний в молодих очах, що вниз опустились і місця собі не мають.

А серед класа безсоромно, як жива спокса, прямо перед директором, повивертались Цурові калоші... І боязько одводять од їх семінари очи, щоб не вийшло гріха.

Виговорився директор, і одлягло йому од серця.

— Ну, признавайтесь ж тепер, хто це підняв усю бучу? — Кого це обворожила так та сама Оксана? — смутним уже жартом обіззався директор. Якось уже й він довідався про Оксану.

Бурсаки повеселіли.

— Ви, Байда? — Ви, Палієнко? — Ви Заверталюк? Верховод? Чилий? — Допитливо позирав на кожного директор.

Накликані осміхалися.

— Ні, — коротко одповідали стиха.

— Хто ж такий?

Всі шукали очима Щура, а Щура не було — за шафу сховався.

Зрештою знайшли.

— Ну хто ж там такий — виходьте! Гукав директор: сором ховатися — умів бешкетувати, зумій і відповідь казати.

Щур не одгукувавсь.

— Допоможіть слабодухому! — промовив до бурсаків директор.

Двоє бурсаків узялись за Щура. Легенько, лагідно, як на операцію, взяли вони Щура під руки й почали виводити із-за дошки перед очи директорові.

— Що таке? Цього бути не мусить! Щур?

Директор не йняз віри своїм очам.

Щур, сціпляючи зуби, мозчки опирався бо-сьми ногами об мостину, немов його тягнули до ополонки.

Хлопці кусали губи: од сміху їм рвало груди, висупали на очи сльози, як роса, проте всіма силами крепились. Щур побачив свою неси-лу, перетав змагатися, опустив руки, присмирів — стоїт, як ягня.

Босий, зігнутий, засоромлений, він здавався ще зовсім хлопчиком, якого недавно спіймали у вишнях.

Довго не зводив директор із його очей, швидко палахкотів та мінився в їх то гнів, то сміх. Далі засяяли вони у його ясним, тихим блиском, і змірявши Щура од босих ніг до поплутаного чуба, промовив він з невимовним доктором:

— І ти, Брут?..

Як бомба розірвалась у класі; по лунких коридорах гучним реготом одгукнулися стіни, немов хто крем'ялами сипнув на їх.

А директор закашлявся, і крізь частий кашель сміявся тихим, старечим, добрим сміхом.

— Чим-же вона причарувала вас, юначе, чи намистом із дукачами, чи биндою шовковою? — спитав Щура уже веселий директор.

Щур мовчав.

— Чи може, як у тій пісні співають —

...Усі її чари —
Оченята карі!

сказав він далі, позирнувши на дівчат, і чудово вийшло в старого те слово „оченята“ — аж у грудях од їх затремтіло.

— Оксана теж тут, — боязко обізвався хтось із гурту.

Директор почув, кинувся:

— Як, і вона тут — а де вона, а покажіть-но її мені, а дайте її сюди!..

Оксана стояла спереду, почувши слова директора, зразу затулилась рукавом і кинулась, щоб сховатись у гурті.

Дівчата швидко вхопились за руки, мов грали в kota і в миші — не пускали.

Тоді Оксана нашвидку закинула за плечі стрічки і вийшла на середину, вклонилась директорові і стала... Зашарілась, як дорогий лихтар.

Дивиться на неї директор, і помалу-помалу смутком зайнялися його очі: тільки й промовив:

— Ось воно яке зародилося зілля!

Тихо-тихо стало.

Дівчата, каменотеси, бурсаки — всі стояли, очей не одводили. Стеребившись на ослін, дививсь через голови бурсаків служник Яківець — маленький, як Закхей — розкрив рота, завмер. А коло дверей, схилившись на одвірок, оком знавця жіночої краси, пильно дивилась на дівчину семинарська куховарка, чорнобрива молодця, ота азартна на любощі і палка на вдачу Мелася. Палаючи, дивилась, не маючи в собі сили погасити того жалю, що комусь, а не їй отака краса судилася.

Навіть Мошко, сивий, бородатий Мошко, що запечалений з ранку до ночі, заклопотаний, що завжди в борошні, в олії, завжди з засмальцьованими рахунками в драних кешенях — і він забув на хвилинку про його вкрадений магазин і тягнув уперед через чийсь плечі свою апостольську бороду, ніяково посміхаючись.

Навіть у його десь там між старим дрантям і мотлохом вишукались і випливали на старі низькозорі очі двоє дорогих сумовитих самоцвітів...

ЦИГАНКА.

— А поверніться, синки! Цур вам, які-ж ви погані стали! — Так вітав школяр п'ятої групи народної школи, Грицько Музиченко, своїх наречених синів Якоза Кяриченка та Андрія Грицюка, що після літніх канікул прийшли до школи.

Грицькові слова зразу звернули на себе увагу всіх школярів, що, не дивлячись на ранній ранок, не мало снувало вже їх по шкільному подвір'ї.

— Бульба з синами зустрічається! — пішло по двору, і з усіх кутків зразу позбігалися хлопці й тісно оточили цікаву групу.

„Бульба“, чорнявий хлопець років чотирнадцяти, стояв серед двору, заломивши гордовито на голові шапку і взявшись у боки руками. Насунувши картузи на очі і для більшої картинності запровадивши по пальцю в рот, проти його стояли з понуреними головами його сини кремезний, суворкуватий Яків та тонкий Андрій.

— Не смійся, батьку, не смійся! — з-під лоба позираючи на Грицька і не виймаючи з рота пальця, хриплим баском промовив Яків.

— А чого-б і не посміятися!

— Пику натовчу, хоч ти мені й батько.

Далі і батько й сини позасукували рукава, і починалася стара, всім добре відома історія. Публіка кругом сміялася, гомоніла й дожидала тільки моменту, щоб кинутися й собі в гурт і навалити „малу кучу, невеличку“.

Тимчасом школярі до двору все прибували та прибували. Новаки в довгих батьківських піджаках, що досягали їм мало не до п'ят, у здоровенних чоботях, з примазаними оливою коштрубатими чубами, з цілими оклунками паляниць, груш, яблук у руках, боязко вступали до двору і тихенько ставали по кутках.

Поважні второгрупники з оберемками книжок у торбах гордовито походили перед ними. В тих торбах, oprіч шкільних книжок, були напхані календарі, часословці, житія і які тільки знайшлися дома інші книжки: бо треба-ж їм усім показати, що вони не які-небудь перваки, а надто вже народ вчений.

Старші школярі увіходили до школи вільно, як до своєї хати, зразу знаходили своїх товаришів, починали гульню.

На хвіртці з'явилася нова постать, і цілий гурт хлопців з вигуками полетів їй назустріч. То був низенький, опецькуватий хлопець з круглим, як паляниця, засмаженим і полупленим на сонці лицем; на йому довге бобрикове пальто й новенький козирок; з-під козирка як солома, стобурчився нестрижений чуб.

Василько! Піхтір! — радісно загомоніли, хлопці, збиваючись круг його. Всі розпитували, сміялися, ляскали долонею його по спині, здіймали й розглядали новий картуз, смикали за пальто. Той стояв, безпомічно

спустивши руки, не знав, кому з їх відповідати, й осміхався.

— Хлопці! — почувся дзвінкий голос школяра, що сидів на паркані й дивився на дорогу. — Наталка шумить! їй богу!.. Хлопці кидають Піхтіра й як галич летять до паркану.

По дорозі в школу підходила в червоному платтячку підліток-дівчинка. Вона ще здаля зачервонівшись, усміхалася.

— Наталочко, здоровенькі були! — лагідно вітався до неї щуплюватий бідовий хлопчик, зчепившись на паркан. — Я ж думав, що то сонечко сходить, коли ж то наша Наталочка йде у новій сукні.

У двір увійшла п'ятогрупниця Наталка, тихенька дівчинка з великим, гострим носом. Коло неї теж збігаються хлопці, обглядають, розпитують. До школи підходили хлопці - засмалені, смугляві, з полупленим видом, з чорними, потрісканими од літньої праці руками, і кожного з їх вітали школярі гучними викриками.

Прийшов Макар, митець на всякі вигадки, цікавий оповідач і великий насмішник; прийшли з сусіднього села славні стрільці й курії, брати Гаркавенки. Влетів у двір відомий усім забіяка Сивенко; він ще коло хвіртки зняв і кинув під паркан свитку, поплював у руки й полетів у той бік, де борюкалися між собою скільки душ школярів.

Кожний з хлопців приносив з собою до школи що-небудь нове, і загальний крик та гам усе зростав, робився повнішим, густішим.

Школа з своїм маленьким садком та подвір'ям, що була така сонна та смутна влітку,

знов прокинулася, одмолоділа. Гомін досягнув уже того стану, з якого вчитель зразу побачив, що вся школа в зборі.

Задзеленчав дзвоник довго, дзвінко, весело. Так само радісно, як висипають з класу гра- тися, побігли школярі з усіх кутків двору до дверей і, товплячись в узенькому коридорі, сховалися в школі; сховався за ними й весе- лий гомін. На подвір'ї знов стало порожньо і сонно.

В другому класі дожидали вчителя з нетер- плячкою, особливо ті, що цього року перейшли в цей клас.

Другий клас у двохкласовій народній школі різко одзначається од дрібнішого школярства. Тут хлопці проходять нові шкільні науки, чи- тають більш серйозні книжки, знайомляться з російськими класиками, привчаються до літе- ратурної мови. Цілий лексикон нових виразів, термінів з тих наук, які вони проходять, ста- вить їх в очах дрібноти поважними і вченими. Поводяться між собою вони чемніше, з своїми непорозуміннями рідко звертаються до вчителя.

Не рідко у цьому класі виділявся гурток чим- небудь видатніших хлопців і заснував щось по- дібне до таємної організації з своїми малень- кими шкільними таємницями. Тут затівалася найкраща гульня, писалися сатиричні вірші на шкільні пригоди, тут же робилися й найтрудніші задачі. Ватажки такого гуртка иноді прибірали собі назви найулюбленіших школярами героїв з прочитаних романів і повістей. На чолі такого гуртка стояв тепер Грицько; оповістивши себе перед школярами Тарасом Бульбюю, а улюбле-

них своїх товаришів — Якова та Андрія — за своїх синів, він намагався й у всьому товаристві завести козацькі порядки та звичаї, відповідно до Гоголевої повісти, що в свій час зробила на його надзвичайно сильне вражіння. В другому класі вчилося тепер скільки душ підлітків-дівчат, вони внесли з собою в школу нову течію, зацвітивши школярське життя свіжими барвами. Взагалі життя цього класу було цікавіше, ніж в інших школярів, і не даром хлопці з нижчих класів, часто дожидають, мов свята, того часу, коли переведуть їх у другий клас.

Радо і привітно зустріли школярі свого вчителя. Вчитель теж привітний, веселий; жартує з ними, сміється.

— Романе, чи не в ченці це ти збираєшся, що викохав такого чуба? — звертається він до одного.

Роман підводиться, пригладжує рукою чуба.

— Діжду неділі — при самій голові острижусь, — весело відповідає.

— Не вадило-б і Василеві зняти свою скирту, — переводить учитель очі на Піхтіра. — Ну як, Василю, будемо жити в цьому році? Чи битись, чи миритись будемо? Ох, Василю, Василю... — легенько зітхає вчитель. Василь покійно схиляє голову, смутно осміхається: він — второгодник.

— А ось і Любов Михайлівна прийшли, розглядає далі школярів учитель. Люба, найгірша в класі школярка, засміяна та забита в часи навчання, тепер, після літніх канікул, виглядає свіжіше, сміливіше; вона злегенька червоніє й вільно сміється.

— І я є! — обзивається, підвізшись з місця, веселий та жвавий Сивенко; йому бажається, щоб і до його промовив учитель слово.

— Бачу, бачу, — осміхається вчитель, — що-ж, нікому ще не розтяпав голови?

Вдоволений Сивенко зажмурює очі, сміється і з розмаху сідає на місце.

Розмова між учителем та школярами тиха, лагідна; відносини щирі, і трудно згодитися, що колись, у середині року, не раз буде вчитель, почервонівши до ушей, тупати ногами, кричати аж охрипне, викрикувати грубі слова. Не зчулися школярі, коли вдарив дзвоник, — хотілося ще сидіти.

На другу лекцію разом з учителем увійшла в клас, зразу звернувши на себе загальну увагу, дівчинка-панночка, в блакитному платтячку, з темною, густою, підрізаною косою, перевитою червоною, як жар, стрічкою. Всі школярі скинули на неї зацікавлені очі. Дівчинка темними жвавими очима оглянула клас і стала ближче до вчителя.

— Не боюся! — немов казав її сміливий вигляд.

— Оце вам нова учениця — глядіть не обижайте! — звернувся учитель до школярів. Потім показав дівчині місце в п'ятій групі на першій лавці. Дівчина сіла рядом з другими ученицями; цілу лекцію просиділа, не зворухнувшись з місця.

Макар легенько ліктем штовхнув свого сусіда Якова і, кинувши бровами на нову школярку, тахо промовив:

— Яка синиця... що воно таке?

Яків мовчки здвигнув плечем: не знаю, мовляв.

Усю лекцію раз-у-раз кидали хлопці зацікавлені погляди на нову товаришку і нетерпляче дожидали переміни. Тільки вспів учитель по дзвінку вийти за двері, її одразу обступили. Дівчина немов готувалася до цього; сама вийшла на середину класа, вирівнялася і збиралася відповідати на всякі запитання. Хлопці не забарились довідатися, хто така вона, хто її б. тько, де живе, де була перше. Виявилось, що звать її Галею, що батько її жив перше в городі, а тепер перейшов сюди за начальника станції. Одні з хлопців розпитували, другі критично оглядали її сукенку, маленькі з шнурочками черевики, а де-які під лавою робили вже ревизію її книжкам та паперам. Дівчина виявилась сміливою, поволі відповідала, сама де-що розпитувала й спокійно жувала яблуко. Загальна прихильність була вже на її стороні. Тільки один Макар скептично ставився до нової школярки. Він у розмову не втручався, сидів мовчки, їв сало з хлібом, раз за разом поглядав на неї прищуреними, насмішкуватими очима.

Оце так бедеда! — кинув він у хвилину мовчання. Всі засміялись.

„Бедеда“ мовчки повернулася до Макара, очи її блиснули жартливим огником, і несподівано для всіх з її руки полетів качан з яблука прямісінько в лоб Макарові.

Кругом голосно зареготалися.

— А що, Макаре, ввіймав? — почувися голоси.

Це бідова! Це тобі не Люба!

Макар опустив руки, кліпав очима й почував себе перед хлопцями погано.

Після останньої лекції, коли школярі з звичайним гомоном висипали з школи й розпустилися по шляху, од гурту одділився Грицько з своїми синами та ще де-кілька старших хлопців і, перелізши через тинок, пішли ставищем; по середині ставища простяглися довгою стрічкою густі лози. Хлопці прямували в кущі й про щось тихо радилися.

— Замітили, хлопці, — промовив, один з гурту, — Андрій уже накинув оком на нову школярку?

— А вона, справді, ловкенько: говорить, як у дзвоник кує! — сміючись одмовляє Андрій.

Грицько спинився й суворо посваривсь на його пальцем:

Ой, гляди, Андрію: не доведуть тебе до добра баби!

Андрій мовчки посміхається: роля зрадливого сина Бульби йому дуже подобається...

Підійшовши до найгустішого куща лози, хлопці стали й озирнулися кругом.

— Гай-гай! Та як же за літо поросла наша хата — і впізнати трудно? — промовив Грицько, оглядаючи в будяках та в кропиві місце між лозою.

Підожди, — дасть бог, утопчемо! — спокійно вставляє Яків, сміливо пробіраючись поміж буйними бур'янами та густим гиллям лози. За ним один по одному всі сховалися в кущах. Через який час там блиснув огник, і крізь віти лози пішов синенький димок. То з одного, то з другого боку куща частенько висовувалась

чия-небудь голова, боязко оглядала кругом місце й ховалася знову.

Лози димилися, немов там хто-небудь підпалив купу гною.

З перших же днів школа увійшла в свою звичайну колію: в класі, як губка воду, втягували школярі нові для їх знання, а по-за школою шуміло у їх своє життя. Нова школярка скоро потонула в шкільній юрбі. Прізвище „синиці“, яке зразу кинув був Макар, за нею не лишилося. Галя мала густу, темну косу, чорні, як дві тернини, очі, з довгими стрільчатими віями; мала смуглявий ніжний колір лиця, особливу гортанну мову, і її, не звертаючи ніякої уваги на такі принади, прозвали в класі циганкою. Це прізвище скоро стало заміняти їй власне ім'я у всій школі, і сама Галя за його ні трошки не ображалася. Щось третього дня Піхтір, затесавшись між дівчата, зігнувшись сидів проти Галі, простягав до неї руку й улесливо благав: „Циганочко-махлярочко, поворожи мені!“. І Галя не сперечалася, брала Піхтіреву руку й ворожила йому нулі, єдиниці, карцер та інші шкільні біди.

Хоч дівчата мали в класі свій куток, свої особливі таємниці, проте Галя, при своїй жвавій громадській вдачі, любіше приставала до хлоп'ячого гурту. Часто між хлопцями, коли вони, збившись у тісний гурток, роздивлялися яку-небудь книжку або обмірковували якусь шкільну справу, в самій гуштині хлоп'ячих голів можна було бачити й смугляве, ніжне личко

з зацікавленими терновими очима. Навіть тоді, коли хлопці підіймали бучу, Галя виявляла охоту взяти найближчу участь у ній, і тільки звірившись, що це для неї не дуже зручно, одходила, легенько зітхнувши, осторонь.

Одного дня якось дівчата зайняли собі куточок шкільного подвір'я й там затіяли свою гулянку, коло їх терлося скільки душ школярів. Хлопці, не приймаючи участі в дівчачій гульті, сиділи недалеко од їх і, критикуючи, назирали за ними.

Особливо видавався між хлопцями Павлушка Янович, — чистенько зодягнене, випещене, ледаче й капосне хлоп'я.

Він кидав на дівчат грудням, хватався за подоли одежі, кривив їх, висунувши язика. Коли пробігала мимо його Галя, Павлушка, улучивши мент, скоро висунув назустріч їй ногу. Галя перечепилася й з розгону впала лицем на сухий горбочок. З носа пішла кров і залила лице. Збіглися школярі. Галя помалу встала, скривилась, навіть хотіла заплакати, далі вийняла хусточку й стала витирати кров. Павлушка стояв осторонь і дурнувато осміхався.

Іди, дурна, пожалійся вчителеві! йди! хіба ж то іграшки? — радили Галю школярі. Всі визнавали, що вона тепер має право донести на Павлушку. Галя, втершись, мовчки вихватила з рук у найближчого школяра бузкову лозинку й кинулася зразу до Павлушки. Той, насунувши козилок, подався навтьоки. Та Галя бігала добре настигла скоро, і стала стьобати його по шиї, по спині, по ушах. Павлушка зразу тонко заскиглив. Між хлопцями піднявся дзвінкий регіт.

Жалітисся вчителеві Галя не пішла, і це дуже вподобалося хлопцям. Її обступили, хвалили, радили, що вчинити з носом, що почав уже пухнути. Вона приклала до носу якийсь свіжий листок, весело кивала головою й казала:

— Нічого: вже не болить!

Навіть Макарові сподобався такий учинок Галі.

— Не журися! — казав він, трахкаючи Галя по плечі, — до весілля загоїться!

А Яків казав Грицькові, весело потираючи руки:

— Молодець баба! мабуть душа в неї козацька! — чи так, батьку?

Кращою ученицею в класі Галя не була, хоч і вчилася не зовсім погано, і їй часто доводилося вести неприємні розмови з учителем. Учитель перші дні поводився з нею трохи делікатніше, ніж з іншими, де далі ж переставав виділяти її серед інших, і їй не раз лучалося й без обіду бути, і чути од учителя образливі слова. Перше їй було це трохи прикро, потім вона до цього звикла, не звертала особливої уваги й стала добросовісно нести призначену їй в школі долю часто караного отряхи-школяра.

Андрій, що мав за свій обов'язок закохуватись мало не в усіх учениць, скоро на фоні шкільного життя з'явилася значна постать Галі, зразу залишив своїх перших коханок і став моститися до неї. Він писав їй любовні листи, писав задачі, зітхав привселюдно й патякав усякі любовні дурниці, поки такі хлопці звер-

нули на це увагу й почали дражнити його Галею. Йому цього тільки було й треба.

Наступили ті осінні, тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє, коли спадає з дерева останнє пожовкле листя і звисока над деревами та хатами блукає в блакитному сяєві, як намітка біле, бабине літо. Школярі дуже кохаються в таких днях. В літню куряву та спеку в волю не нагуляєшся, не набігаєшся, — в-осени ж, коли свіже, трохи зимне повітря так приємно подихає на розгорілі лиця, можна гратися, можна бігати, бурушкатися без кінця.

Городи та левади з своїм насоняшничинням, гнилими огірками, качанами з капусти, такою чудовою зброєю до улюбленої школярської потіхи, війни; напівспустілі, вже обібрані й залишені хазяїнами сади, що в коліно засипані сухим листом, в якому так любо качатися та боротись, — всі такі місця в селі ясних осінніх днів мов галиччю сповняються шумливою дітворою й гудуть на все село дзвінкими, радісними їх перекликами.

Найкращим місцем для школярських зборищ була Мар'ївка, закинутий у гаю, поблизу озера, хуторець. У свято або у вільні буденні часи хлопці цілими зграями приходили сюди з села, влітку — купатися, брати гриби та ягоди, в інші часи — просто побігати та погратися.

Од самого обіду тут вже воювалися козаки з ляхами; за ватажка перших, звичайно, був Грицько, ляхами-ж командував войовничий Сивенко. Після цілого ряду блискучих побід козаків над ляхами та ляхів над козаками, і ті і другі любенько розмовляли між собою, роз-

кинувшись одпочивати на високому зеленому березі озера.

Червоним великим колом заходило сонце. По обрію неба сірими та ліловими баранцями побігли волохаті хмаринки; над озером зашелестів очерет; з дерев стиха знімалися й задумливо падали на землю сухі листочки.

Андрій мовчки лежав на землі, заклавши під голову руки, і мрійно дивився на верхи струнких березок, що помалу гойдалися над його головою. Йому тепер хотілося звернути загальну розмову на себе та на Галю, і він нарочито набрав задуманого, мовчазного вигляду. Хлопці не забарилися догадатись.

— Що це Андрійко наш так дуже зажурився? — промовив один з хлопців.

— Не знаєш чого? Циганочкою мабуть замарився: він же не бачився, бідненький, сьогодні з нею, — пояснив Грицько.

Андрій не зворухнувся з місця і ще глибше замислився.

З місця тихенько підіймається Піхтір, крадькома підходить до його ззаду й хватає його за носа.

— Ах ти-ж моя циганочка-коханочка! — вимовляє він, мов до маленького.

Гей, бережися, Піхтіряко, — бо будеш знати у мене циганку! — не міняючи пози, промовляє Андрій.

— Що Андрійко та циганка хороша пара, — приспіває Піхтір над його головою.

Піхтір! не взивай її циганкою, бо будеш битий! — кричить уже Андрій, вдаючи з себе ображеного.

— Та де ж тут правду дівати, — обзиваються інші, вона таки здорово на циганку скидається.

— Не кажіть так, бо я буду зо всіма з вами воюватись...

Андрій раптом зіскакує й стає в войовничу позу. Хлопці цього тільки й чекали: збившись коло його, вони стали смикати його за одягу й дражнити на всякі лади. Андрій виломив лозину і став за ними ганятися. Хлопці не боролися, тікали.

— Циганка! Відьма! відюха, зарізала пітуха! — чулися з усіх кінців, викрики.

Андрій міряв лозиною то одного, то другого. Піхтір, уже скоштувавши скільки разів по плечах, став оддалік і вигукував на весь гай, узявшись за ухо:

Та циганочка, та махлярочка
Вволи ж мою волю.

— Дак — так! — киваючи з-за берези головою, докоряв Андрієві Грицько, — продати товариство, козацьку віру за бабу, та ще й за циганку!

Та ще й за відьму! — підхватували інші, — ти ж придивися до неї — в неї й очі відьомські!

— Андрій — подумай собі, схаменися!

Андрій кидався на всі сторони, роздавав гостинці й приказував:

Оце тобі відьма! Оце тобі циганка! Оце тобі відьомські очі! — Погнавшись за Грицьком, він замахнувся лозиною, щоб влучити по плечах, а різнув по уху. Грицько спинився, по-

тім узявся рукою за ухо й мовчки одійшов у бік.

— Що таке? Що вчинилося? — збіглися круг його хлопці. Грицько витирав на ухози кров. Андрій кинув лозину й чухав потилицю.

— Це вже чорт зна що! — промовив Грицько серйозно, — до його з жартами, а він з усеї сили січе по ухові.

— А на віщо ж ти кажеш — циганка! — не хотів все-таки здаватись Андрій.

— Ну і циганка, та ще й плацувата! — сердито промовив Грицько.

— Ну от і заробиз! — у тон йому одмовляє Андрій, — я розпалився й не бачив, по чому б'ю. На себе жалкуй — на що дражнив?

— Та за кого ж ти стоїш? За бабу? — обурився Грицько, — товариша проміняв на бабу... Ех ти, бабій!

Ну, нехай і бабій.

— Коли так, од цього разу я з тобою незнакомий!

— Ну і добре.

Так виникла суперечка на принциповому ґрунті: посварилися.

Розбившись на гуртки, хлопці пішли з гаю різними дорогами. В гаю давно вже стемніло.

— Я не за те сержуся, що він мені ухо розсік, — казав дорогою Якову Грицько, то бай- дуже, плював би я на теє, а мені жаль, що він товариша зміняв на бабу!

Непомітно для школярів потекли дні за днями, тижні за тижнями; одні школярські події

змінювалися на другі, переплітаючись в одне довге школярське свято. Смутні осінні дні минали, прийшли морози, випав сніг, зайшла інша робота: на льоду зашуміли ковзані, на дворі закипіли снігові війни. Непорозуміння, що сталось між Андрієм та Грицьком за Галю, не пройшло марно: вони довго були „незнакомі“, хоч злости один до одного вони й не мали. Вдавати з себе ворогів — це особлива школярська, часом дуже цікава гра; „вороги“ поводяться один з одним чемно, роблять одно одному дрібні послуги, намагаються непомітно вчинити „ворогові“ що-небудь приємне.

Грицько знав, що найкращим дарунком для Андрія будуть вірші про Андрієве з Галею кохання. Одного дня він просидів над папером скільки годин, і вірші були готові. Вірші були в прихильному до Андрія тоні: списували вечірнее за ворітьми стояннечко їх з Галею й починались так:

Зайшло сонце за лісок,
На дворі смеркає,
Галя вийшла за ворота,
Його дожидає.

Далі у віршах розповідалося про те, як прийшов Андрій, як давав їй списані на папірець задачі, як вона дарувала його за це каблучкою.

Отакая у нас в
Новина настала:
За задачі Андрієчка
Галя покохала, —

закінчувалися вірші. Грицько намірявся однести їх Якову, бо добре знав, що той не за-

бариться передати Андрієві. Сховавши вірші в кишеню, він одягся й пішов з дому.

Грицько, син залізничного сторожа, чоловіка незаможного і дуже семейного, ще змалечку зазнав нужди та бідування. В школу привели його забитим, змарнілим хлопчиком, у якомусь лахмітті; між товариством став він скоро одживати, став виявляти здібности до вчення, осмілів, вилюднів, як кажуть. Не маючи рідної оселі, школу мав він ріднішою собі за сумну казенну будку, де жив його батько; в школі-ж забувалися домашні злидні, сумні розмови про бідування та про горе, — з тим більшим пориванням отдавався він товариству й науці. В учителя був він одним з найкращих школярів, між хлопцями — найвірнішим товаришем. Діти сільських багатирів мали для себе за честь бути в тісній будці в гостях у Грицька; вбогий куліш, яким шанувала иноді гостей свого сина сторожиха-мати, здавався їм смачнішим, ніж домашні ласощі.

Дорога до Якова лежала Грицькові коло станції. Сонце заходило й червоним промінням красило гребні снігу. Грицько йшов поважно по колії дороги й почував себе гарно: задача, що так турбувала весь клас, вийшла у його одразу, всі інші лекції на завтра були готові, в кишені лежали вірші, кращі за які, мабуть, у всьому класі ніхто не напише, — чого-ж більше йому? І збивши драну шапку на потилицю, він на всі боки кругом себе кидав гордовиті погляди.

Он на станції по платформі йде назустріч Грицькові пані крамариха. Дарма що Гриць-

кова мати часто ходє до неї витирати помости та мити білизну — Грицько не стане скидати їй шапку. Вона часто нарікала матері на Грицька, казала, що він перевчився на один бік, так що навіть не хоче їй вклонятися. З якої речі він буде гнутися перед нею? Хіба не доволі того, що мати гне перед нею спину? Ні, Грицько пройде мимо неї й не гляне — нехай казється собі! А коли зачепить, нагримає, чому він шапки їй не скидає, Грицько знає, що їй сказати. „Я съ вами не знакомъ!“ одріже він, та й край. Думає, що коли по панському зодягнена, то і всі повинні вклонятися їй — а чи знає-ж вона хоч що то за географія? Чи знає періодичні дробі, граматику?

Зовсім дурна баба, думає Грицько, — а ще й паниться.

Він зневажливо дивиться на неї й проходить мовчки. Зайшов у станцію і став тертися між людьми, що чекали поїзду. Глянув у прочинені двері залі першого класу, де вешталася „чиста“ публіка.

А я, мабуть, не насмію піти туди! — майнула в його думка.

А отже й не побоюся, зараз піду, — подумав він далі, иншим можна, а мені хіба й ні?.. Чого-ж то так?..

Грицько насуплює брови, сміливо прочиняє двері й увіходить у залу; поправив на голові шапку, заклав за спину руки, задиркувато кругом розглядається. Публіка з нудьги мовчки блукала по залі й не звертала на Грицька уваги. Тільки офіціант, що крутився між столиками, з підозрінням скопив на його

очи. Грицько сміливо глянув на його, немов хотів сказати:

— Ну от і стою між панами, і нікого не боюся! Думаєш, по шиї даси? — дудки, брат — права не маєш!

Офіціант ще скілька разів мимоходом гостро зирнув на його, потім прийняв бадужий, діловитий вигляд.

„Мало тут усякої назолочі бузає“!.. — здавалося, казали його прищурені очи.

То ж бо то і є! — подумав Грицько і заспокоївся.

Потім трохи постояв, пом'якшав і, маючи на увазі офіціанта, подумав:

„Ну, Бог з тобою — я вже і піду собі... ти думаєш, що мені так уже хотілося сюди зайти? — це я тільки так, щоб ти знав, що я тебе не боюся“.

Вийшов з вокзалу й пішов по дорозі в село. Під ногами скрипів сніг, у темному небі висипали зорі, наїзжена дорога виблискувала синіми огнями. З боку, за ріжком станціонного двору, дзвеніли веселі дівчачі голоси. Грицько прислухався. „Здається — циганка там“, подумав він. Постояв трохи й звернув за ріг.

З горки на санчятах спускалася Галя ще з якоюсь дівчиною, певне наймичкою.

Грицько підійшов і поздоровкався.

— Здрастуйте, Музиченко! — впізнала його Галя, — а ми спускаємося... ходіть і ви до нас!

Грицько став, не наважуючись підійти ближче.

А слухайте пак — чи вийшла у вас задача? — спитала Галя.

— Зразу вийшла. Пустиак — не задача! —

збрехав Грицько: він добре знав, що задача трудна.

А я морочила-морочила голову — не виходить, так я й кинула. Думаю — хай тебе кат візьме, та оце вийшла та й спускаюся.

— Ух! — голосно крикнула вона й зашуміла з санчятами з горки. — Ось ходіть-но сюди — ловко, аж дух забиває!

Галя щебетала своїм гортанним голосом, і луна розходилася в морозному повітрі.

Грицька поривало й собі спуститися, проте він мнявся.

Воно ніби не козацьке це діло — гуляти з бабами, ну та раз можна, подумав він.

— А ну, сідайте, я розжену санчята! — промовив він, підходячи до дівчат...

Через який час лице й уші у Грицька горіли, як у жару, і все кругом повилося в туман.

А ніч зайшла гарна, тиха, зоряна. І стало здаватися Грицькові, що все діється тепер немов у сні. Мов крізь сон бачить він поруч з собою, її, Галю. У шубці, мармурове свіже личко то нахиляється до його, то одхиляється, з-під чорних брів виграють веселі, чорні як жуки очи, тремтять довгі вії... Мов крізь сон чути її сміх; ось вона бере його за руку, другою кудись показує, щось промовляє...

Він сміється й теж щось говорить їй. Летить стрілою у якусь безодню... Кругом блищить сніг; обдає морозним пилом, искрами, миготять тернові очи, біліють зуби... Мармурове личко схиляється близько, голова туманіє, забиває дух... Санчята скриплять і перекидаються.

Сплівшись в обійми, падають вони горілиць у сніг і накриваються санчятами. Писк, регіт навіть не можуть з місця підвестися, а перед очима небо, всіяне зірками, прозора темрява, дерева в густому вохкому інею, немов у цвіту, і в голові Грицьковій десь далеко миготить думка: може це сон?..

Хтось покликав Галя до хати. Шкода було розходитися. Спустилися наслідок іще раз, потім Галя стала збиратися йти.

На прощання Галя боязно подала Грицьковій руку. Грицько з принципу не давав „бабам“ у класі руки, — тепер, немов соромлячись чогось, стиснув помалу холодні Галині пальчики.

— Ви б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя, — заходьте; у нас іноді буває Павлушка, Андрій...

Грицько пообіщав. Попрощавшись Галя з подругою взялися за віжки од санчат і понесли до двору, аж зашуміли. Грицько остався сам і дивився їм у слід.

— Чи не думаєш ти, дівчино, спутать козака? — думає він, осміхаючись, тільки ні: я тобі не Андрій. — На душі було у його гарно. немов грали музики, а в голові стояв туман.

Ну що ж — і зайду! — подумав він.

— Тільки не думайте, що я зміню на неї товариство, подумав він, звертаючись до Якова, Макара, Піхтіра й усього товариства, яке стало чогось пригадуватися йому із строгими докірливими лицями, — я тільки так зайду, посидіть трохи, побачити, як вона живе.

Пішов далі, хотів думати про Андрія, про вірші — здалося нудно. З голови ніяк не вихо-

дила Галя. В ушах причувалося то одно, то друге її слово; в очах блиснуть то білі зубки, то лоб, то руки. Ось перед ним у повітрі очи, а потім зразу полинули кудись далеко-далеко, аж до зорь і дивляться звідтіль. — „Га що це вона прив'язла до мене!“ — осміхається собі Грицько. А із-за вітей ялини виглядало все йому назустріч мармурове личко й немов казало:

вгадай, що я тобі хочу сказати, Грицю?

Стій! Це я вже бачу—куди діло гнеться!— сперечається слабо Грицько з якоюсь силою,— тільки ні...

Гарячі хвилі одна за одною піднялися з грудей і залили Грицькові лице, голову, уші. Грицько спинився й потихеньку свиснув. Потім сів на колодку, що лежала під ліскою, й закрився руками. Через який час він підняв до зорь лице, засміявся й подумав: — ну, значить, закохався!

Мимоволі зринули в голові його товариство, безпечні виграшки, щирі розмови, коли не було чого ховати в душі од хлопців — зринуло і сховалося.

Прощайте, хлопці тепер уже я не ваш! подумав Грицько, і легенький смуток шишнув його за серце.

Знявся з місця, тихо і поважно блукав сонними улицями села. Перед ним носився образ Галі, тільки зовсім уже не тієї школярки Галі, що бачив він кожного дня в класі: лице, постать, уся одежа од хустки, що вона зазжди запиналася, і до черевиків, кожна складочка плаття— все здавалося тепер у неї повитим якимись незнакомими йому чарами. Ходив Грицько й мав про те, як колись признаються вони одно

одному в коханні, марив на всякі лади, пригадуючи колись перечитані романи, вибираючи знайомі місця, вигадуючи фрази. Коли вони таки призналися, Грицько помітив, що він забрів кудись у мало знаване місце села; подумав і звернув у інший бік.

— Ну, от призналися ми, що-ж далі? — думає собі Грицько. — А далі, придумує він, ми пригорнулися і, мов на крилах, полетіли під небо; внизу видніється село, над нами зірки, а ми все линемо та й линемо... — Грицько почувує, що все найкраще, найцікавіше в їхньому коханні вичерпується. Рішив почати спершу з новими варіаціями. Зійшов на став, набрів на ковзалку й почав ковзатися.

А чи не прихватити нам з собою Піхтіра? — думав він, ковзаючись і уважно дивлячись собі під ноги, чого-ж, він гарний хлопець, мене, здається, дуже любить... Візьмемо! звертається він думками до Галі.

Грицько спинився, і став уявляти собі, як високо по небозводі, під самими зірками, маленькою хмаринкою несеться їх трое: він по середині, з одного боку Галя, з другого — Піхтір. Малюнок вийшов ефектний і Грицько осміхнувся. Кинув ковзатись, пішов льодом.

Пригадався Піхтір — такий, який він є: от-от щось скаже.

— Ні, мабуть не візьму я з собою Піхтіра, думав він, ідучи по льоду, — він, бісової пари Піхтір, має погану звичку — при дівчатах плескати язиком, що спаде на губу. Краще ми так зробимо...

Недалеко коло його по льоду попливла

якась тінь. Грицько насторожився, став придивлятися—здається, біжить собака.

Тю!—на весь став гукнув Грицько; луна зразу, облетівши став, тупо вдарилась у берегові лози. Собака мовчки бігла своєю дорогою. Грицько присів, знайшов крижину й кинувся зразу на впереїми собаці: пошпурив крижину і влучив. Собака тихо й коротко виснула, звернула в бік і подалась швидче. Вдовольнивши себе, Грицько пішов своєю дорогою. Збив шапку на потилицю, заклав за свитку руки, дивиться в небо.

— Ну, так над чим пак я спинився,—думав він,—ага: Піхтіра не треба. Ну, що ж його робити, може того... Грицько поправив на голові драну шапку й осміхнувся,—може поцілуватися, бо коли любляться, так треба цілуватись... ні, стидно.—Чогось позіхнулося.

— Полинули ми, та й полинули, та й полинули... — думає він і почуває, що під грудьми починає його щось ссати,—і от захотілося нам... їсти.—Грицько ковтнув слину і помітив, що йому й справді давно вже хочеться їсти. Мрії набрали зразу більш прозаїчного напрямку: куди їм зайти вечеряти. До Галі йому не хотілося, бо, правду кажучи, трохи було боязко, щоб пановиті батьки її не вирядили його, до себе ж у хату закликати Галю якось не зручно було, бо вечеря чекала їх не смачна. Зітхнувши, спинився на тому, що треба розлетітися їм по домівках. Звернув на шлях до батьківської будки; очі помалу склеплялися, чоботи на ногах немов поважчали, по всьому тілу розпливалася втома. Туман виходив з голови. В небі миготіли зорі, мов потухали...

Ніхто у всій школі не мав стільки призвищ, як присадкуватий, кругловидий Василь Грицук: гупало, крутьоло, товкач, паровик — сипалось на його звідусіль, немов з мішка, і кожне з цих призвищ було для його більш-менш характерним. Найчастіше взивали його Піхтірем, і ця назва незабаром у всій школі замінила йому його батьківську фамілію. Ледаркуватий, добродушний, з мрійною лагідною вдачею, Піхтір не любив задиратись з хлопцями, проте йому більш, ніж кому іншому, доводилось лежати на самому споді „малої кучи, невеликої“ й одвідувати курника на шкільному горищі, який уважався за місце найвищої кари для школярів.

Учитись — було Піхтіреві за велику муку: нулі, єдиниці, курник, насмішки, батьків батіг — усе це йому осточортіло до нудоти, і коли б не товариство, він давно кинув би школу. Товариство любив він щиро, в одному в йому кохавсь, йому одному оддав свої найкращі почуття, свої думки й мрії. Товариші часом були не од того, щоб пожартувати з його, проте мали за вірного товариша, допомагали йому в ученні, приневолювали навіть братись за книжку.

Піхтір має здавати лекцію по історії, і товариство присудило йому не йти сьогодні після обіду на лід, а сісти за роботу. І Піхтір скорився, хоч уся душа його рвалася з сумної хати на те шумливе снігове свято школярське.

Тепер лежить він у своїй квартирі, що з Яковом наймають у тітки Титарчихи; ноги закинув ліжкові на бильця. Розгорнута книжка зсуну-

лась у його з грудей, а сам він, поки-що, справляється з іншою роботою. На „лисиці“ під стелею Титарчиха поклала пучок сухих васильків, і Піхтіреві забажалося, що б там не було, збити їх зідти, не встаючи з ліжка. Раз-по-раз гнєпить він по лисиці, аж стіна ходором ходить і тіпаються сухі квітки, як у птаха крила. Тихо в хаті. Вікна муруються снігом, вечоріє. Із темряви налинули до Піхтіра тихі мрії про товариство та про вільне життя. Тепер він думає про Грицька, до якого так близько схиляється його душа. Розм'якло, розніжилось Піхтірево серце; вже не знає він, що б краще й зробити вірному товаришеві. І заводив він у думках свого товариша в темні лісові нетрі, напускав на його розбійників, які замахнулися вже на його ножами; тоді сам вибігав із-за кущів з рушницею, розгонив розбіяк, а Грицька виводив з гаїв додому. То відразу залітали вони вдвох з Грицьком на далекі-далекі острови в окіянах і починали там жити, як жив колись Робинзон з П'ятницею.

А в хаті темніше все темніше. Світла не хочеться йому запалювати. Визерунки на вікнах здаються Піхтіреві за високі гори, за хмари, за соснові бори; голчасте проміння од зірок золотить їх верхи, і ліниві Піхтіреві мрії живішають. Піхтір дозволяє собі на який час, щоб Грицько вмер. Насипали йому могилу, посумували трохи товариші та й забули. Не забув тільки його Піхтір. Кругла пика його спала, сам він зблід, схуд. Дивується вчитель, дивуються товариші, що це подіялось з Піхтірем, де поділися його смішки та жарти. А де-які

з хлопців тихо говорять між собою: „як він любив покійного Грицька, як любив, -дивіться, як він одмінився, засумував“.

У Піхтіра починає шпигати в носі, а на очі спливають сльози, і починає він грюкати в лисицю так люто, що брязчать шибки й посуд на миснику.

Під дверима регіт, галас, і в хату разом з холодом суне ватага хлопців. Хукають в руки, роздягаються.

Хлопці,—гляньте, як Піхтір історію вчить! почув Піхтір над собою насмішкуватий голос оплаканого ним Грицька. Піхтір удає, що спить.

— Вставай, окаянне Піхтірище! гупнув його межі плечи Макар.

Піхтір кинувся й став протирати очі.

Ху, чорти! так гарно задрімав був, а вони розбудили, брехав він, потягаючись.

— То оце так ти учиш історію?—обурився на його Макар,—бач як начитався, аж очі обараніли!.. Я-ж тобі, припутенське опудало... Хлопці!—скомандував він,—загнемо йому „карна“! Обліпили, галасуючи, хлопці Піхтіра на ліжкові, загнули йому ноги за шию, почали ляскати долонею.

Піхтір вже не боронився, тільки стогнав...

Хтось запалив світло. Душ з п'ять хлопців мостилося коло столу з книжками. Ліниво, як віл, посунув до книжки й Піхтір. Лямпу поставили серед столу, розклали книжки, зшитки, через який час у хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...

Змалювавши кілька листків паперу, Піхтір тихенько зайшов до Макара.

— Здається, що в цій задачі одвіт невірний, — стиха промовив він, винувато посміхнувшись. Макар глянув на його з докором, зітхнув.

— Ну, сідай... — Їх голови схилились над столом, і Макар став пошепки проказувати Піхтіреві задачу. Піхтір дивився на його великими довірливими очима, слухав, поки розумів; потім, збившись, став думати про інше, перевівши ліниві очі кудись у куток. Макар помітив.

Та слухай же, марюка! з одчаєм штовхнув він його в живіт. Той застогнав, кинувся, трохи підбадьорився. Лагідне Макарове буркотання над ухом наганяло на Піхтіра непереможний сон. Коли одразу ліниве його обличчя ожило, уші насторожились, очі, що дивились у куток між рогачі, заграли веселим блиском.

Миша! радісно крикнув він, ткнувши пальцем у куток. Усі кинулись. Через хату справді бігало шпарке мишеня, поблискуючи цікавими очима. Хлопці здебільшого почали нудитись і через те всі, як по команді, кинулись ловити мишу. Хтось надибав нору й закрив ногою. Незабаром миша була вже в руках у жвавого Сивенка. Не довго думаючи, він ткнув її комусь за сорочку... Через який час у хаті було повно галасу. Хлопці гасали по припечках і збили таке бурло, що не видно було світа. Миша переходила з рук у руки, з пазухи в пазуху, реготові не було впину. Хтось головою стукнувся об мисник, і якась макітерка хряснула об долівку. На дверях з'явилась, склавши на грудях руки, Титарчиха. Кругом занімало.

— І хай Бог милує й не допускає, — стиха

побожно промовила вона, оглядаючи куряву. — Чи ви показались, чи ви покрутились, макоцвітні шибеники! Далі її рука надзвичайно проворно вхопила віник. Хлопці кинулися врозтіч.

Це ти всьому привод даєш, це ти тут свекор над усіма! почала вона віником кропити Макара. Той, заправляючи сорочку, що геть висунулася з штанів, став було виправдуватись потім відразу замовк і зашумів на піч. Усі інші, як овечки, один по одному майнули за ним. Навівши порядок і позбиравши черепки в пелену, довго вичитувала Титарчиха хлопцям стоячи коло дверей. Хлопці сиділи на печі й тільки сопли. Далі Титарчиха забожилась, що завтра пожаліється вчителеві, коли зараз не вгамуються, й пішла. Хлопці взяли лямпу на піч і, докоряючи стиха один одному, роздягались, мостились спати. Та було рано ще, і спати не хотілось.

— Як-би ще хоч маленьку лірку завести! — став благати хлопців Піхтір, — ми будемо тихо-тихо, що тітка не почує.

— Хто й всидить тихо, як не Піхтір! — казали другі, проте всім ще хотілось подуріти, хоч стиха. Умовились затуляти рот, кому припаде сміятись, і почали лагодити ліру. Розпустивши сорочки, посідали всі на черені в кружок, як старці на ярмарку. Макар у середині. Підібрали тони, і ліра стиха загула. Макар угнивим голосом почав тягнути мелодію:

Як був собі Лазор,
Та я його знав,
Була в його сіра свита,
А я й тую зняв...

Ще тільки Макар пустив під лоб очі, готуючись співати, як Піхтір почув, що в його починає щось кихкати у середині, проте він кусав губу і здержувався. Макар прицмокував, дзижчав і дуже влучно передавав ліру. Найбільш інтересні для Піхтіра були імпровізовані розмови по-між співами.

Ярешко, — починав хто-небудь, вдаючи відомого всьому селу старця, — коли вже ти оженишся?

Піду в Іваницю на ярмарок та й ожениюсь, — передражнює Макар заїкуватого, рябого Яреська.

А кого посватаєш? — питає перший. Усі перекидають погляди на Макара.

— Та оддає старий Сарапійон свою Мавру. Ото, братця, дівчина: ноги як стовпці, сама як груба, а сліпа тільки на одно око.

Лиця кругом напружуються, червоніють. Починають затулятися.

А придане буде, Яреську?

А придане таке: новий ремінець до ліри, дві полотняні торбі, ще й костур з залізним наконечником.

Піхтір хапає себе за носа; щоки його надуваються, як пузирі, червоніють, а з рота, немов з розірваного оддутого пузиря, починає шипіть і пирскать з-під пальців. Далі пальці з носа спорсають, Піхтір хапається за живіт і заходиться од реготу. Його вкривають буханами, та вже пізно. Ніколи не хотілося Піхтіреві так сміятись. Його хапають, давлять за шию, рядном затуляють йому рота. Садять у боки, в спину, він кавкає, пирскає, проте вдержати

реготу, що пре з його, як вода через пліт, не може. Макар ухопив з комина дощечку, що Титарчиха коле на тріски, і ляснув зо всього маху Піхтіра іззаду. Той відразу змовк, вирвався з чужих рук і, вхопившись за дошкулене місце, сердито глянув на Макара. Хотів лаятись, та зустрівшись очима з Макаром, несподівано пирскнув і знову зайшовсь. Усі, що до цього часу здержувались, зразу розлізлись по кутках і закикотіли...

Одному Макарові було не до сміху. Він лаявся, докоряв усім, нахвалявся, що зроду звіку не стане більш що-небудь розказувати.

Коли регіт трохи стих, постановили ліру припинити, бо щоб справді не перепало чого од Титарчихи. Один із „стрільців“ обіщав розказати страшну казку. Прикрутили низенько лампу, позбивались до гурту. Стрілець закинув ноги на комин і починає розказувати.

Щось затарабанило в вікно. Всі кинулись; деякі полякались, Піхтір на щось погасив лампу. Затарабанило знову дужче, нетерпляче. Більш сміливі злазили з печи й тягли за собою інших. Щільно тулячись один до одного, цілим гуртом стали вони коло вікна.

— Хто там такий? — строго питає передній. Знову застукало.

— Хто такий? — усі разом гукнули хлопці.

— Та відчиняйте мерщій, баби! — почули вони знадвору знакомий голос.

— Це-ж Яків, — радо крикнув хтось, і всі засміялись.

Засвітили лампу, одіперли двері.

Увійшов Яків. У довгому кобеняку, запоро-

шений снігом, з палицею в руці, він зразу здавався дорослим чоловіком. Кепкуючи з хлопців, він отрушував сніг і роздягався.

— А що я сьогодні, братця, бачив! трохи згодом почав він розказувати. — Іду я з дому, зайшов до Грицька. Не застав я Грицька дома, та й іду сюди. Аж ось коло Галиної фіртки щось двоє ханьки мене, рукавами затуляється. Підхожу до них — коли, хто-б ви думали? — Павлушка й Андрій. Чого ви тут? — питаю. — В нас, кажуть, — ответи в задачнику вирвані, так оце хочемо побачити Галю та попросити. Постидив я їх, покивав головою, та й пішов. Отаке стало на світі діятись, зітхнув він, — бере баба над козаком гору.

— А моду яку вже заводять, почав він знову, — чоломкаються за „ручку“ з дівчатами, та ще не як-небудь на „ви“.

Та воно, як-казати правду, то не ловко й так, як ото роблять наші стрільці, — обізвався Макар. Дівчата щебечуть до їх привітно та любо, а вони, лобурня, як-одвезуть що-небудь, то за них зчервонієш.

Ні, нема правди на світі, казав, розбуваючись, своєї Яків. — Аж нема батьку? — спитав він Грицька. Грицько почухав голову й перемовчав.

Розбувшись, Яків виліз на піч, мовчки вийняв з кишені скручену в дудку маленьку книжечку й кинув Грицькові.

Читай, батьку! промовив він і став гріти спину коло комину. Хлопці кинулись до книжки.

— Це, братця, така книжка, що не було її

другої й не буде!—категорично одрубав Яків, — наша, козацька книжка!

Та вона, либонь, і написана по нашому, по козацькому!—промовив хтось, прочитавши через плече кілька рядків.

Це Катерина!.. ой ловка-ж, ловка! зашуміли деякі.

Цить!—скомандував Макар. Хто знає наперед не кажи! З комина зняли лямпу й поставили посеред черені. Спершись на лікті, Грицько почав читати. Кругом його збилися в білих сорочках хлопці. По стінах, на стелі й на комині розкидались патлаті тіні. Все замовкло, тільки струмочком буркотаз рівний Грицьків голос та знизу під піччю розспівався цвіркун.

Що далі читав Грицько, ставало все тихіше й тихіше. Тільки чиєсь дихання розгорялося й палило зблизьку, як полум'ям, Грицькові щоку та з другого боку стукало у когось під полотняною сорочкою серце. Щось почало чмихати і сопти.

Візьми, боже, мою душу,
А ти, вода—тіло...
Шубовсть в воду... по-під льдом
Геть загуркотіло, —

дочитував Грицько поему. Піхтір швидко одвернувся в куток, уткнувся в якесь ганчір'я головою й заревів на всю піч. В всіх очи потьмарились, у деяких брєніли сльози. Читання припинилось. Кинулись до Піхтіра, сміялися стиха.

— Чого ревеш, дурний Піхтіряко, казали йому, зводячи його голову, бач, який він у нас тонкослізний!

Не лізьте до мене, одчепіться од мене!— схлипуючи казав Піхтір і ховав у рядно своє червоне, заплакане, в пилу і в потьоках лице...

В селі давно вже всі спали. Крикнув десь півень. По всіх хатах було темно, тільки в Титарчихи довго блимав ще маленький огник на печі.

Перший раз засиділись хлопці до півнів.

Прокидаючись, ще в постелі, кожного ранку Грицько завжди перш за все почував, що в його житті є щось світле та радісне. Коли він увіходив у клас і не бачив її між школярами, йому зразу починало здаватися, що немов хтось невідомий прикручує світло, і кругом ставало нудно, сіро, навіть темніше, ніж було перше. Тільки-ж Галя з'являлася на дверях — таємничий лихтарь піднімався знову, і робилося в класі ясно і радісно. Признаватися Галі Грицько не поспішався і не намагався напевне довідатися, хто їй більш до вподоби, чи він, чи може Андрій. Зустрічатися з нею зблизька став він рідше. Коли зіходилися вони й починали розмовляти, звичайно, більш за школярські справи — вона тоді здавалася Грицькові давньою Галею, бідовою школяркою — і більш нічим; коли-ж він не бачив її, або дивився тільки здаля — образ її повивався якимись чарами; голос, лице, постать робилися незвичайно ніжними, недосяжними. Одначе, завжди від усіх таїтися з своїми думками — було не легко: бажалося довіритися з ними перед яким-нибудь щирим товаришем, поділитися з ним своєю радістю. Коли-ж з ким?

Не з Макаром, що не зрозуміє його й підійме на глум, і не з Яковом, суворим філософом і стоїком, що зразу визнає це за зраду товариству й осудить його.

Вибір його скоро спинився на Піхтіреві: він завжди у всьому йме йому віри; хай не зрозуміє, хай здивується—зате прийме близько до серця його справу.

І він постановив усе розказати Піхтіреві.

Одного дня, коли на дворі почала вже показуватися з-під торішнього листу та сухого бадилля зелена травиця, Грицько з Піхтірем, як тільки розвиднилось, були в класі. Крім їх, там ще не було нікого. Поговоривши про всякі шкільні справи, хлопці на який час замовкли. Грицько присунувся ближче до Піхтіра, глянув йому в вічі й тихо сказав:

Слухай, Піхтір, я маю щось тобі сказати.

Піхтір насторожився.

— Тільки-ж ти нікому не скажеш?—спитав Грицько, серйозно дивлячись на Піхтіра.

— Нікому в світі! - гаряче одповів той, почувуючи, що зараз дізнається про щось дуже цікаве.

— Забожись!

Піхтір мовчки написав пальцем на лавці хрест і поцілував.

— Ну так знай-же: я люблю Галю!

Очи Піхтіреві широко розкрилися, і він з дива аж присів.

— Та брешеш? — придушеним шепотінням всилу вимовив він.

Грицько в свою чергу написав пальцем хрест і поцілував. Піхтір сів на лавці й задумався.

Ну що-ж і вона тебе? не дивлячись Грицькові в вічі, трохи згодом смутно промовив Піхтір.

Не знаю... хто її знає... Ти-ж знаєш, що коло неї Андрій...

В коридорі застукали чобітьми, і в клас почали вже сходитись школярі. Грицько з Піхтірем замовкли. Скоро клас, немов бджолами, гудів школярами. Прийшла Галя. Піхтір ходив по класу неухважний і замислений; не звернув навіть уваги тоді, коли один з хлопців змазав його по лиці класною губкою. Підійшов до Галі, що сиділа за книжкою на лавці, боком став до неї і з-під лоба дивився на неї довго і серйозно.

„І що він, що він знайшов у їй? — думав Піхтір, — смаглява, як циганка, очи, як у відьми, учиться на тройках, навіть є двойки—що-ж тут могло причарувати Грицька? що могло збити його з розуму, що він не побоявся острамитися перед самим собою, перед товариством, і признатися, що баба взяла над ним верх!“ І перший раз повірив Піхтір у велику силу жіночих чар. Що до його, до Піхтіра, то він зовсім не розуміє їх, і знає, що вони не подолають його, а коли забрали вони силу над Грицьком, над самим Бульбою, то значить є вони, прокляті, на світі!

Довго дивився Піхтір на Галю з одного боку, потім переступив, став дивитися з другого. Став цильно придивлятися на всі риси лица: все у неї було просте, звичайне, як і в інших дівчат. Піхтір знизав тільки плечима.

— Чого це ти, Василечку, так придивля-

єшся до мене? Чи може закохався? — спитала Галя. Піхтіра немов хто вколов голкою. Він одвернувся, плюнув з обуренням.

— Який ти сердитий, Василю! А я-ж все-таки тебе люблю!

На! — промовив Піхтір і, здержуючись, бухнув Галю mezi плечи.

— Отже хоч що, а люблю!

— Два, — одлічив Піхтір дужче.

— Хоч бий, хоч ні—а люблю!

— Три! — гепнув Піхтір мало не зо всеї сили.

— Хай ти сказипся, дурний Піхтіряко, то-ж болить! — лагідно промовила вона, трохи скривившись.

— Знаєш, за віщо це? — спитав Піхтір, — не знаєш? догадайся! — і Піхтір поважно повернувся й пішов на своє місце. Галя зацікавленими очима простежила за ним, подивилась трохи на його, і в її очах блиснула якась нова думка.

Після лекції, коли Піхтір, схопивши по арихметиці двойку, смутний сидів, розвалившись на лавці, до його проворненько підійшла Галя і сіла щільно коло його. Вона зазірала йому у вічі і питала:

Ти щось знаєш, Піхтірчику, — скажи, що ти знаєш?

Піхтір мовчки одвернувся од неї й поволі одвів її голову од себе.

— Не лізь! — сказав він.

— Піхтірчику, голубчику, скажи — я завтра тобі шоколаду принесу, улесливо приставала до його Галя.

Через невеличкий час Піхтір забув уже свою джойку, добродушно на взесь рот посміхався їй, хитро прищуривши очи, базікав, позираючи знизу на Галю:

А ти мабуть, і справді відьма в тебе й очи якісь циганські. Ой і хитра-ж ти!..

Потім їх голови стуляються і розмова робиться тиха, таємнича.

Галя, боязко озиралась на всі боки, нишком казала щось Піхтіреві на ухо. Піхтір раптом схопився і строго насупив брови.

То ти мені кажи, їй-богу кажи, це ти правду кажеш?

Галя ще нижче схилила голову й зашепотіла тихо-тихо...

Через який час Галя, вирвавши клаптик паперу з зшитку, писала щось на йому, закриваючись хусткою, а Піхтір уважно дивився через плече. Потім Галя згорнула папірець і оддала Піхтіреві. Ударив дзвоник, і хлопці розсілися по своїх місцях. Мугикаючи щось собі під ніс, Піхтір з байдужим виглядом пройшовся разів скільки мимо лавки, де сидів Грицько.

Улучивши час, він непомітно для товаришів сунув папірець Грицькові в руку й тихенько промовив:

Од Галі... вона тебе любить.

У Грицька зачервонілися щоки, уши, заблищали очи.

Та брешеш, Піхтіряко! радісним голо-
сом прошепотів він.

Хай мене вб'є золотий хрест!

З тим-же байдужим виглядом Піхтір пішов на своє місце.

Немов який дорогоцінний камінь держав у руці Грицько той папірець. Читати його зразу не зважувався, бо рядом сиділи товариші. В клас увійшов учитель і розпочав лекцію по історії; школярів він не питав, а став розказувати сам; хлопці сховали книжки, зложили руки на лавках і стихли. Деякі слухали вчителя, інші думали собі свої думки. Грицько, озирнувшись кругом, тихенько розгорнув під лавкою папірець, положив його собі на долоню і, схиливши голову, став читати. На папірці на-швидку було написано: „Що скаже Піхтір, усьому тому правда, а Андрія я не люблю і не любила, тільки я боялася признаватись вам, бо ви гордий і ненавидите женщин. Прошу отвіт або через Піхтіря, або в дуслі сухої груші, що коло станції. Л..... в... Галя“.

Серце Грицькове радісно стукало і щоки палахкотіли.

Перечитував знов і знов.

Звернув увагу на літери, що стояли в кінці — л... в...

Це мабуть означа: любяща вас, догадався він і навіть засовався од радощів по лавці. Всю цидулку знав уже він на пам'ять, а все дивився на неї, і поганенькі кривульки літери здавалися йому такими любими-любими; повертав цидулку на всі боки, розглядав плями якісь на ній, цифри на другому боці, де колись певне робилася задача.

— Чим ти тут бавишся? почувся за плечима у його спокійний голос учителя.

Замарившись, Грицько не помітив, як затихло в класі, як давненько вже у його за

спиною стояв учитель і приглядався до папірця.

Грицько зразу зскочив з місця, мов підкинутий якоюсь силою, і міцно зім'яв у руці цибулку; спершу він почервонів, потім зблід, потім знов почервонів.

А ну, дай мені, що там у тебе за цяцька! — промовив учитель, простягаючи руку.

Грицько навіть не стямивсь, що робить, механічно подав йому зім'ятий папірець.

Увесь клас звернув на його зацікавлені очі. Піхтір, глянувши на Грицька і зразу догадавшись, у чім діло, тихенько завив, заплющив очі, закусив губу і так закам'янів. Галя затулилась хусткою, прищулилась коло стіни, немов пташина перед бурею.

Учитель поволі розправив папірець, прочитав і прищурило око.

— Умгу, протяг він, — чи ти бач, які ніжності! Потім зробив суворе лице.

— Ах ти-ж шмаровоз, шмаровоз! шмаркатий купидон, амур ти сопливий!.. Бач, що йому в голові! — Потім витріщивши страшно на Грицька очі, він трохи помовчав і різко кинув:

— До вечора в курник!.. Там скоро прохолонеш од любощів. — Потім поволі став повертати голову в той бік, де сиділа Галя. Галя зразу встала ні жива, ні мертва.

— А ви, судариня, на ви учитель звертався до школярів тільки в особливих випадках, — чого ви ходите до школи? Ну, та за вас ми будемо мати розмову з вашою мамою, а тепер, поки що, сідайте, мадмуазель — додав він.

В класі стало тихо, мов після грози. Про-йшовшись скільки разів мовчки по класу, вчи-тель став розказувати перервану лекцію.

Грицько сидів у класі осоромлений, враже-ний, нічого не чув, не бачив, холодний піт ви-ступив у його на лобі.

Над його головою перший раз прошуміла буря.

І зігнувшись, блідий і пригнічений, сидів Грицько до кінця лекції, мов підбитий птах.

Після лекції в класі було тільки й мови, що про недавню подію. А на подвір'ї Андрій розшукав Якова, одійшов з ним осторонь і казав:

— Ну, що ти скажеш?.. Яку штуку батько впалив! Ну, батько! От батько, так батько! Більш Андрій нічого не міг і додати.

Здурів на старість, старий біс! пере-мовчавши трохи, промовив Яків байдуже, я давно помічав, що у його отут щось не ладно, — Яків покрутив пальцем коло лоба.

— Так... додав він трохи згодом, пропав батько ні за собаку, а шкода... другого такого батька вже й не знайти гарний був батько...

А все, брат, циганка наробила: вона й мене причарувала, їй Богу! — роблячи серйозне лице, сказав Андрій.

— Положим, Андрій, ти брешеш, задум ливо казав Яків, ти все ото більш „дурака валяв“, ну, а за батька, то я й сам уже не знаю.

На горище шкільного будинку, куди заганя-лися на ніч учительські кури та индики, з

шкільного коридору вели деревляні східці. Не одному школяреві, після гарячого вчинку, приходилося прогулюватись на-гору по тих східцях і вертатись звідтіль через який час, зовсім прохолонувши.

Коли після лекції шкільний сторож прочинив перед Грицьком двері курника, холод і жар пройшов по всьому його тілу. Перший раз за п'ять років доводилося йому йти в це місце, і він почував себе так, як відчуває свіжа людина, коли перед нею прочиняться тюремні двері. Коло курника збіглася ціла купа школярів з усіх класів. Грицькові було надзвичайно, невимовно соромно, і він, закриваючись руками, як можна скоріш, поспішав по східцях у курник.

Не журися, батьку! — крикнув услід йому Піхтір, який стояв тут і бачив, що його товаришеві тяжко; він залюбки згодився-б тепер одбути кару за Грицька: йому, Піхтіреві, не вдивовижу це, а инше діло Грицькові.

Перші хвилини, коли зачинилася за ним ляда, Грицько сидів, мов скований, і йому здавалося, що мало не весь світ перевертається перед ним. Потім помалу спокій став сходити до його, і він почав пригадувати подробиці події.

За віщо він так осоромив мене? — думав Грицько, — що я такого поганого вчинив?... При всьому класі, при Галі — шмаровоз! сопливий! краска сорому зачервонила знов йому лице.

Підвів голову, став озиратись кругом. На горищі валялися старі лямпи, якісь залізні прутки, поламані меблі; за тряпками розвішані були низки узвару; кругом виднілося пір'я і птичий

послід. Тишею й покоем оддавало кругом, і в Грицька од серця помалу одлягло. В маленьке кругленьке віконце пробивалося блакитне світло весняного дня. Грицько підійшов до його і став дивитись на рідне село, що виднілося згори, як на долоні.

— „Шмаровоз“ — пригадалися йому слова вчителя. — Може в тім і біда моя, що я шмаровоз, — думав він, — яка вона й справді мені пара?... У мене ось чоботи подрані, свитка зовсім стара і шапка з діркою; у мене батько та мати бідні, прості люде, а вона панянка... Ну, і Бог з нею — нехай шукає собі іншої пари.

Пригадавсь Грицькові гимназист Валя, якого він бачив на святках з Галею. „Ото їй скорій до пари, — думав собі Грицько, — панич з блискучими гудзиками, ще й годинник у кешені, а я що? Коли-б іще хоч новеньку свитку пошили батько та козинок новий купили, тільки де там... матері он нема за що навіть чобіт купити“.

— Та нехай-би й нову свитку справили батько, вже-ж мені далеко в їй до Валі. Ні, не пара я їй. „Знать не стать мужику-вахлаку любити дворянську дочку“ — пригадалися йому слова Некрасова. — Завтра ж-треба написати їй, щоб мене забула. — Грицькові стало шкода себе. — Нехай шукає собі другого, а моя дорога інша. Я собі потихеньку буду вчитися... Ех, і вчитись буду я! Поступлю в технічну школу, а тоді, може, й вище куди, буду студентом... Приїду коли-небудь додому — Галя тоді зовсім забуде про мене — буду собі гуляти де-небудь — вона тоді побачить, не впізнає й буде питати кого-небудь — чий-то такий молодий студент? А їй скажуть — хіба-ж

ти не впізнала? то-ж син нашого будошника, Грицько, той самий, що ходив до школи в подертій шапці. І вчитель тоді побачить і скаже: я знав, що з його вийдуть люде, він і в школі добре вчився. А я йому тоді пригадаю, як він посадив мене в курник, і йому соромно буде.

Замарився Грицько, не зчувся, як надворі почало смеркати. Обійшов горище, надібав сушені гриби, взяв скільки штук і почав гризти. Сів під виводом і став марити далі.

А може я й екзамену не здержу в технічне! — подумалося йому. Ні, хіба-ж я дурніший за других?.. Інші видержують, а я хіба ні? Хіба я чого не знаю? Ну, от хоч-би взяли історію — чого я там не знаю? У пам'яті Грицьковій одна за другою встав ряд історичних подій, царів, полководців. — Зараз усю історію од палятурки до палятурки розкажу! подумав він. Арихметики може не знаю?.. Чи була-ж у задачників така задача, що-б я не зробив? Ех, ви! давайте мені найтруднішу задачу в світі — зроблю! Валя з блискучими гудзиками до віку не зробить тих задач, які я можу зробити!.. От хоч-би, наприклад, оту...

Грицько став згадувати про якусь трудну задачу, став вираховувати її в голові. Потім перейшов думками на географію й став конспективно повторяти її від початку до краю.

Далі якось географія почала змішуватися з історією та граматиною, і стали зринати в голові якісь давні малюнки...

Коли в коридорі почулася чиясь важка хода, Грицько кинувся й помітив, що він уже спав, прихилившись головою до виводу. Двері про-

чинив той-же сторож і покликав Грицька, щоб той ішов додому. Грицькові знову пригадалась та образа, що сьогодні мав він од учителя, і він помалу, мовчки став виходити з курника.

— За віщо це тебе? спитав сторож.— Хвалили, хвалили Музиченка, а то на тобі: зразу в курник!

Грицько хотів щось сказати, та почув, як зразу до очей підступили сльози, і він нічого не сказав дідові, тільки махнув рукою.

На заході червоніло небо і де-не-де по йому світилися зірки. Десь на краю села дівчата співали веснянки, гомоніли й галасували діти. Грицько мало помічав теє й поспішав додому.

— А я мало не проґавила вас! несподівано почув він за спиною знакомий голос. Грицько озирнувся. Засапавшись і розчервонівшись, його наганяла Галя.

— Ви на мене сердитесь? просто й ласкаво спитала вона, йдучи рядом з ним.

— За віщо мені на вас сердитися? — одповів Грицько.

Знаєте мене така досада взяла, що ви через мене попалися, що навіть обідати не хотіла, а далі не витерпіла та оце вийшла вас зустрічати. Галя щебетала жваво й весело і виймала щось із узлика, що був у неї під хусткою.

— Їсти хочете? нате! промовила вона, вийнявши з узлика пару пиріжків.— Я хотіла туди принести вам, та побоялася, щоб учителеві не попастися на очі.

Грицько скося поглянув на пиріг, подумав і взяв один. На душі у його прояснилося.

Ви думаєте — боюся, що ото він мамі розкаже? — казала Галя, — нехай розкажує: ані трішки не страшно.

А ваша мама не буде сердитися, коли довідається, що... тут Грицько згадав про „Огородника“ і хотів висловити Галі все, що передумав у курнику, аж став почувати, що охота до того пройшла.

— І зовсім нічого, — казала Галя, якось угадавши думку Грицькову, я сама колись розказувала мамі про вас.

— І що-ж вона? — зацікавився Грицько.

А нічого. Тільки каже, — Галя соромливо осміхнулася, каже, що тобі не Грицько, а скорій Павлушка до пари. Грицько найкращий ученик, а ти лінтяйка.

— І як уже мені він увірявся! — казала інтимно Галя про вчителя, — скільки витерпіла я, бідна, од його!..

— І я не думав, що він такий... грубий, — промовив Грицько.

Галя схилилася ближче до Грицька і промовила стиха на адресу вчителя:

Чорт носатий!

Руда собака! — таким-же тоном додав Грицько.

— Коли-б мені якось хоч до екзаменів доходити, а тоді — хай йому враг — і на екзамени не з'явлюся.

Грицькові стало чогось шкода. Пригадалось, що й він останній рік у школі.

Куди-ж ви тоді думаєте? — спитав він.

Мене одвезуть у город держати екзамен до гимназії.

Напишете мені листа, як будете в городі? — спитав він.

— Безпремінно напишу, тільки-ж і ви пишть. А тоді колись знімемося й карточками обміняємося? Добре?

Так розмовляючи й доїдаючи пиріжки, дійшли вони до того місця, де дороги розходилися: Галі треба було звернути до станції, Грицькові — до своєї будки. Прощаючись, обоє снінилися.

„Чого-ж це ми ні слова про „теє“ не споминаємо?“ подумав Грицько. Галя стояла й теж щось думала.

— „Ні, мабуть не вміємо ще ми кохатися!“ — думав Грицько.

Аж тут сталося щось таке, чого він ніяк уже не дожидав: очі в Галі засвітилися якоюсь рішучістю, лице до ушей почервоніло; заплющивши очі, вона раптом нахилилася до Грицька і ткнула чимсь м'якеньким і ніжним чи в ніс, чи в губи. Од несподіванки Грицько навіть одкинувся назад.

Потім, зрозумівши, до чого це воно йде, він і собі простяг губи, щоб одповісти тим-же, та було пізно: Галя вже одхилила голову і його губи цмокнули в пустому повітрі.

Галя, закутавшись хусткою й схиливши голову, пішла швидко. Перші хвилини Грицько навіть не розумів добре, що саме сталося. Потім буйна радість хвиля за хвилею стала огортати його.

Це-ж вона поцілувала мене! подумав він, і йому захотілось закрити очі й стрілою побігти улицею, покотитись колесом з якими-не-

будь дикими вигуками. Йшов він і здавалося йому, що дороги він не доторкається. Про те-ж, що сьогодні він, перший ученик, сидів у карцері, в його вийшло з голови.

Що-ж, немає без колючок рож...

Над Мар'ївкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли по-над озером, повилися густими тінями. В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді. В гаю цвіли весняні квітки і пахли. На березі озера, в траві, лежали Грицько й Яків, коло їх валялися розкидані по траві книжки, жмутики конвалій. Яків лежав горілиць, курив цигарку й дивився на небо. Грицько лежав до його спиною й зіп'явшись на лікоть, дивився мрійно на воду. Лінь і втома окутала їх.

Яків! після довгої павзи звернувся до товариша Грицько. Той щось муркнув собі під ніс, кинув у воду цигарку й ще пильніше став вдивлятися в небо.

Яків! Хочеш говорити? — спитав Грицько.

— Н-не хо... ліниво протяг той.

Замовкли. Із-за дубів став здійматися на небо місяць, червоний, великий, як червоного золота діжа; вирізалися над темною масою гаю вершечки дубів, огневими шпильками пронизалася вода. Серед тиші часом поверх води випліскувала риба, лишаючи по собі на тихому лоні розпливчаті круги. Десь скрипів віз; за гаєм, у хуторі, співали дівчата.

— Яків!.. Про що ти думаєш? спитав знову Грицько.

Ось глянь сюди! — промовив Яків, дивлючись на небо, — он, бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

Там інші зорі.

— Ну, а за іншими?

Там знов зорі.

Зорі, та й зорі, та й зорі... а краю немає?

Немає краю.

От штука!.. — Яків зітхнув і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він сидить не в гаю над водою, під темним небом, а в великій-великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, убите срібними бляшками небо, діл — блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату.

За кущами щось зашелестіло, і через місток скоро промайнуло дзі тіні з тихим сміхом і боязкою, короткою мовою. Хлопці глянули їм услід.

— На гуляння побігли, — трохи помовчавши, промовив Грицько.

Умгу... буркнув Яків.

Цілуватися будуть...

Ни-да...

Далеко на озері, з-за очеретів, виринула під проміння низка човників: рибалки розставляли ятері.

Яків потягся, сів, осміхнувся й заспівав чудовим дзвінким альтом:

Чорнії очи, чорнії очи

Темні як ночі, ясні як день.

Ой очи, очи, очи дівочі,

Де-ж ви навчились зводить людей!..

Тихою, чарівною тугою понеслася пісня над водою, луною оддалася десь за озером і стихла.

Знаєш, що я скажу тобі, батьку! обірвавши пісню, раптом звернувся Яків до Грицька; лінь зразу зникла з його лиця. Пам'ятаєш, як допікав я тобі Галею?.. Все брехав я тоді! їй-богу, брат, брехав!

Та ну! здивувався Грицько.

Брехав — вибачай! Маю сам гріх — і тепер покутую тобі його. Раз колись на вечерні в церкві Галя стояла в темному куточку; недалеко од неї ти: і я підстеріг, як вона глянула на тебе... Ех, брат, і глянула-ж!.. мені чогось зробилось тоді так гарно і смутно чогось... і я позавидував тобі. Люби її, брат, плюнь на все, щò там хто каже: вона гарна дівчина. Виростеш — поженися з нею... З вас гарна вийде пара!

Грицько зітхнув і, трохи перемовчавши, промовив: — Усе теє треба забувати... Ех, Яків, не знаєш ти, що в мене на думці! — ближче присуваючись до його, почав він щирим голосом. Галя то так собі... не важне... а головне у мене зовсім не те.

Ну, а що-ж? — тихо спитав Яків.

Мені, знаєш, перш усього хочеться вчитись та й учитись, знати все, а тоді що-небудь зробити таке, щоб усі здивувалися, щоб... ех... це вмю я вимовити тільки! прибавив він зітхнувши.

Колись був у нас з станції жандар, — після паузи задумливо казав Грицько, він розказував про якогось студента. Як його брали в тюрму за те, що він правди все шукав. Такий гордий, казав, сміливий; начальству всю правду

ріже у вічи, скрізь, каже, неправда... Все за бідних людей стає, а сам — пан! Каже заховали правду, та й держять під замками!

Яка-ж то правда? — тихо-тихо спитав Яків...

Високо піднявся над Мар'ївкою місяць. І в хуторі, і в гаю все змовкло, заснуло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли. Очи горіли у їх, уші палахкотіли. Новий чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їхніми очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і замірало бажання сміливо вступити у той і жагучий і страшний, і непереможно привабливий, прекрасний світ...

Другого дня в школі був акт. До школи поприходили хлопці з більш поважним виглядом, зодягнені по празниковому, і навіть менше, ніж завжди, на дворі пустували. Старші школярі, особливо ті, що цього року кінчали школу, навіть зовсім не брали участі в гульті.

Збившись окремих гуртком, вони обмірковували свої справи; поділялися думками, хто куди думає поїхати по школі. Либонь усі намірялися роз'їхатися по школах: по фельшерських, по семінаріях, по технічних.

Один Макар тільки одставав од товаришів: його батьки одсилали кудись у прикажчики, Макар жартував, називав себе майбутнім купцем. І тільки після того, як одержавши похвальний лист з рук учителя, заплакав він, як дитина,

схилившись на лаву, — усі побачили, як боляче було йому розлучатися з мріями про вище вчення.

Всім випускним було сумно. Шкода було товариства, школярського життя, шкода шкільних стін, де збігло скільки років і де пережито стільки вражіннь, добуто стільки знання.

Краще за всіх, здається, почував себе Піхтір: він боявся, що в цьому році його виженуть зовсім з школи, бо він був „второгодник“, аж йому дали дзі передержки. — і він ходив по двору мало не догори ногами.

Коли розходилися хлопці по домівках, Грицька наздогнав Андрій і перший раз за скільки місяців подав руку.

— Ну, батьку, — годі вже нам сердитись — може я винний трохи, може...

— Ё, що там згадувати! — міцно стискаючи йому руку, радо сказав Грицько, що було, те минулося...

Але ж, батьку, признайся, — осміхаючись казав Андрій, таки гарна була капосна циганка, коли задурила голозу навіть старому Тарасові Бульбі!..

Перед хлопцями зринула постать чорноокої, веселої дівчинки, що ясною зіркою пройшла на фоні їх школярського життя, і колишні вороги глянули один одному в вічі й засміялися.

1911.

ЗА МУРАМИ.

Перед нашими очима, мов у повітрі, висів город-красень, як давній лицар, заколаний у чари: в шоломах, у кольчугах, у блискучій зброї. По горах між садами розкидав скелі-мури, як сіре каміння в барвінку, золоті церкви. Виблискують, яскраються, як золоті самородки в гранитних скелях, у зелених вітах темні вікна перед вечірнім сонцем, а по затінках між зеленими садами, між сірими стінами заgravали вже передвечірні фіолетові тіні.

З ясними зорями, з тихими смутками, в мережевах, у тканках та в тонких серпанках линув до нас за ґрати весняний вечір.

Обвішано на ніч тюрму замками, сторожа на варті — тихо.

Тільки десь на подвір'ї кують ковалі тоненько чийсь волю боркають.

Тихо-тихо вітали вечір із-за ґрат сумежної камери:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою:
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою...

І немов розправляючи крила, вирвався чийсь нетерплячий голос із гурту; за ним за-

тріщали інші, як сухе бадилля, розгораючись на вітрі.

Ще хвилина — і криком, як невпинна стихія, полине кудись невільницька туга.

Без слів озизалося залізо брязнув багнет об ґрати. І як руками хто здушив за горло співців.

Як у Дніпра веселочка
Воду позичає—

вмірали вже тихі задавлені ридання.

Воду позичає—

одчувається, як зітхання, на дворі.

З самого рання ув'яз до мене мотив якоїсь пісні. Хожу по камері, щось думаю, а сам гуду та й гуду без перестану.

А над вечір — усе снується якась казка чи легенда:

„І пішла мати ярами, та пішла вона й тернами, та й сіяла свої жалі поміж травою, й поростали ті жалі гіркими полянами“...

— Мабуть чи не розкажу я вам, хлопці, що-небудь сьогодні.

Зашуміли хлопці й на-швидку вхопивши в руки арештанську вечерю, що ліниво жували, розташувалися на матрацах, збилися коло мене, як голодні галинята коло матері.

Любить тюрма всякі оповідання, впливається ними, як чарівною отрутою, аби тільки хоч словом-другим було згадано в них про волю, про степи-простори. Навіть шаблон для цього улюбила: всяке оповідання — це пригода бурлакові, що траплялась йому під час вільних мандрів по світах.

Так, то й так. Посідали.

— Служив я, хлопці, одну зиму у наймах, у городі, в заводі. Зима впала снігом рано, була довга без краю, віяла завірюхами, морозами давила й занудила мене до смутку. Коли гульк — попливли сніги водою. Вийшов я на поля, глянув навкруги — іде весна на ліси та на гори, а із степу — волею пахне.

Як гукну-ж я до гаю — до гаю:

„Присягаю зеленому гаю! — як гай розі-
в'ється — робота минеться!“

Не барився гай — швидко розвився, а я — з хазяйського двору, костур під плече та й лиги — як Макар лозами...

— На волю? — радісно перебили мене товариші.

— На волю, хлопці!

На лицях випливала мрійна усмішка, груди роздулись потайними глибокими зітханнями, а в очах залеліло щось ясне, як степ, як дим, як далека блакить прозорого неба.

Попідсувались до мене ближче, дивляться так ніжно і заздро в саме лице.

— Іду я та й іду, коли на горі велике село, чи містечко, таке веселе, зелене, ще й річка під ним в'ється, вихиляється.

Дай, думаю, заверну сюди, поживу та побачу, що тут за люде... Може роботу яку думав знайти собі, або-що — хто його знає.

Хожу по містечку, шукаю собі притулку, питаю людей.

— Може-б ви стали на квартирі у єврея Волинського, — радять люде, — він живе он там і там.

Послухався, йду, роздивляюсь: будиночок

чепурненький, довгий, низенький, з мальованими оболонками; під вікнами кущі та квітки, а внизу між камінням плине річка.

Чую — пристає моє серце, — зайду.

Низенька й широка кімната — заля, здається — а в кімнаті зільників скрізь, аж темрява стоїть од їх у хаті. Занавісочки, креселка, килими — гарно так, затишно. На стінах між єврейськими картинами висять портрети й Толстого, і Горького, й нашого Шевченка.

Коло столу сидить, схилившись над книжкою, молода пані, зачиталась, аж буйна коса ізсунулась на лице.

Чого вам? — кинулась вона, сполохана, на моє привітання, а очі дивляться так суворо, непривітно.

Кажу їй.

Нема у нас вільної кімнати! — одрубала вона.

А гарна з себе? не втерпівши, спитав наймолодший з товаришів, повновидий єврейчик Миша. Спитав і боязко сховався в гурті. На його суворо кинули очима.

Думаю.

— Була вона, Миша, така: смуглява, висока, струнка і мала якісь дивні очі. Здавалося, що малював хтось, гуляючи, в жарт: довго мережав тоненькі, як ниточки шовку, брови, терпляче виточив, мов з карих камінчиків, очі, пустив над ними, як стріли, шовкові вії, а далі взяв та недбайливо позатирив, замалював усе, немов йому та робота набридла вже. І стало од того все лице пестливе, заплакане, як у вередливої дитини.

Стою я, — не хочеться мені виходити з хати.

— Хіба-ж не тут живе Волинський? — допитуюсь.

Вона сердито шарпонула книжкою:

Кажу-ж вам, що в нас немає вільної кімнати дайте спокій! — Та й глянула тими очима, мов випірала ними мене за поріг.

А я дивлюсь та й думаю: а як воно тому, до кого ці заплакані очі та осміхнуться привітом, та щось скажуть без слів? — І не потаюся перед вами, хлопці: хотілося ляснути шапкою об мостину, та й налаяти свою бурлацьку долю собачою такий чогось жаль ухопив.

Повертаюсь, щоб іти, коли навперейми із бокових дверей вискочив єврей молодий, руденький, з невеличкою борідкою і з довгими личаними віями на синіх очах. Він на часинку спинив мене, а сам зразу звернувся до молоді господині. Почав за щось не в серце докоряти, чи умовляти. Господиня не змагалась, мовчала, тільки зневажливо кривила губи; далі зовсім одвернулася немов з огидою.

Єврей глянув на неї з докором, хотів щось сказати, далі махнув рукою й повернувся до мене.

Кімната вільна єсть, промовив він твердо, — хазяйка не знала, що сьогодні вибрався од нас кватирант.

І повів мене дивитись.

А увечері я сидів уже в чужій господі, як дома. Розклався з книжками, розвішав малюнки, розташувався. Кімната маленька, затишна, вікном у садочок; у садку—акації, бузок, мережа-

ний штахет, а далі — пішли униз тераси, аж туди, де поміж темними, гиллястими вербами блищала вода й манячіло каміння.

В кімнаті, порядкуючи коло самовару, гомонить зо мною наймичка Христя, щира та рада мені, немов рідні якій.

А як спізнило і я, погасивши огонь, вклався в ліжку, було чути з сусідньої кімнати єврейську мову. Говорив молодий господар Дувид, допитувався про щось, умовляв, то благав покірно, то гірко, гаряче докоряв.

І здавалось, що він розмовляє сам до себе, або до стіни. Довго говорив, далі грюкнув дверима, вийшов. Годі трохи переждавши я чув, як за дверима тихо, крадькома заспівало жіноче сопрано, немов вклало в пісню давню потайну свою тугу:

Хилилися густі лози,
Куди вітер віє...

І повіяло одразу в господі задумою, красою тужньої молодости, чарами молодого смутку. А я, чужинець, лежу отут за дверима, слухаю як чужа жінка стиха ходить, з своєю тугою розмовляє.

І чудно мені, й гарно. Байдуже, що в чужій хаті, що немає в цьому місці душі мені знакомої.

Через вікно на-добраніч моргають мені здалеку зорі...

І крізь сон посилаю я Творцеві хвалу, що на цей широкий світ, де стільки краси і туги і всяких людей і всякого дива, пустив мене вільним бурлакою...

Не було ладу в сем'ї у Дувида; жінка якось тікала од його, родичі мало не силоміць повернули її Дувидові.

Дивуються сусіди, чого воно сталось: так: років зо-три жили, як одна душа, а потім чогось спротививсь їй; як зненавиділа, то й дивитись не хоче на його — якийсь одворотний став він їй: не обідає з ним, чаю не сідає пити. І Бог його знає, що воно трапилось: і достатки є, і Дувид жид як жид — молодий, не б'є, а вона ходить, як німа — ні до кого не говорить, тільки з книжок усе вчитує та листи комусь пише. Може що лихе та недобре поробило їй так, а може зачиталась, та й узяла собі щось у голову.

Так казали люде, а сам Дувид не говорив зо мною про це. Заходив до мене часто, про все багато розказував, тільки про жінку довго не казав ні слова.

Сприятелювали ми з ним; разів кілька на день иноді забігав він до мене, ходив і я в його кімнаті — а далі й двері не зачинялись з моєї кімнати у залю. Горнувся він чогось до мене і я його вподобав: такий говіркий, про все розпитує, про все хоче знати, охоче все розказує, і все так правдиво, щиро — дарма, що горе на серці.

Сидячи иноді за книжкою або газетою в хазяйській залі, я охоче прислухався до довгих розмов Дувиди з матір'ю, теплих і смутних, прислухався цілими годинами, хоч ні одного слова по єврейськи не розумів. Старої Сури довго якос я не помічав у кімнатах: ходить тихо, говорять іще тихіше, вирине з якогось

кутка, промайне, мов привид, мов якась архаїчна тінь, і сховається кудись. Тільки коли з дому сходила Соня, — молода господиня, — Сура виходила в залю й починала говорити з сином.

Дивиться стара Сура живими розумними очима на сина, говорить щось, мов докоряє, картає якимись смутками.

Якось чудно одмінюється лице у Дувиди од тих слів — лице стає мрійне, кращає, помітно на чолі нові поважні думки. Далі чогось запалюється в очах вже знайомий мені огник і швидко, гаряче, голосно, вимахуючи руками, починає щось одмовляти матері. Довго гомонить, поблискуючи очима. Мати мовчить, слухає, пережидає.

Потім — ще тихше, ще спокійніш буркотає її смутна мова, і я почуваю, що смуток лужий, далекий мені, незрозумілий починає щіпати й мене за серце, а ця висушена та вижурена тінь минулого одмінюється перед моїми очима. Здається, що все її сухе тіло збудовано із огню й волі, а горді старечі очі — із іриці й смутку.

Довго розмовляють так — змовкнуті, пожуряться.

Кидає Дувид оком по кімнаті, гляне на мене, мов уперше бачить, зітхне.

Біда, кажуть, у кого жінка бліда, а в мене як калина, та й то мені лиха юдина... промовить не то до мене, не то саг до себе стиха.

Сам винуватий... — теж по ншому озивається Сура.

— Ну от ви, молодий господін, ви теж науки проходили, — привітно звертається вона до мене, і ласкавим смутком віє од її слів. — Скажіть, чи єсть така наука, щоб навчала сім'ю розорять, зневажати родичів, чоловіка за те, що вони темні, не вчені? Я не грамотна, проте скажу, що така наука несправедлива. Вчити треба, щоб од того добро було, а не лихо. Чи так я кажу, господін?

— Не наука тут винна, — перебиває її Дувид, — Молода кров грає, думки всякі...

— Молода! — зітхає Сура. — Молода, та багато вже знає. Вона розумніша вже за нас із тобою. Їй вже не треба ні суботи, ні талмуда, бо то все дурощі. Вона вже не хоче до нас і говорити по нашому, бо то тільки пархаті жиди мусять так говорити. Їй нудно з нами, хочеться панією бути, з студентами, з лікарями...

— Мамо! — очи в Дувида знову спалахнули гаряче, а в голосі забренів біль і смуток.

І загомніли знову по своєму, забувши незабаром про мене.

Знову слідкую за їхніми очима, прислухаюсь до чужої мови, вгадую, про що сперечаються. І бачу — давить Дувид сила материних слів і нічого не скаже він їй дужого проти них, проте щось уперте не сходить із його задуманого обличчя.

І дивний настрій починає опановувати мене під юмін чужої мови, серед суворих незнайомих малюнків, серед єврейських книг, суботніх свічників та інших атрибутів чужого свята. Здається, що вирвано цей куточок із далекої, невідомої країни й занесено, хто зна яким ві-

тром, на чужину, між інших людей, між чуже життя. І разом із ним занесено чужий смуток, чужу тугу. А поміж чужим смутком, чужою тугою, в'ється нова сила, шумка, радісна, сипле в чужі похмурі стіни квітками, чарами, ніжним зітханням...

Вечоріє. Затихла мова, силуети сина й матери обгорнули хатні тіні та присмерки. Боязко зазирнув у вікно місяць своїм самотнім довічним смутком; блідою, прозорою наміткою оповив частину столика з книжками й заяскрився у бронзі святкових свічників, осяяв єврейські на рушнику вишивані літери.

І малюється мені в темряві старий-старий, од давнини скам'янілий, чужий бог, задуманкй, смутний, смертвілий, під ним яскриться среблом вишиване писання: фанатична клятьба живого, огневого серця: „Аще забуду тебе, Єрусалиме, забвенна буди десниця моя!..“ За плечима мороз і іскри. Якими молотками, з якої огневої любови й жалів виковано на живому людському серцеві ці слова, що не потьмарилась через тисячі років на далекій чужині!.. Диво!

Пливла весна, розвішувала, розстеляла, мов із скрині, своє добро, своє убрання людям на диво: стелила зелені килими по горах, по кругах, на сади кидала намітки білі, рожеві, на степи-килими, сипала стрічки сині, блакятні, жовті, червоні, а далі кидає й кидає, без міри сипле гори зеленого краму, все ним закидає.

Внизу за річкою народились нові шуми верби укутались буйним листом.

Немов повеселішала Соня, привітніше дивиться, жвавіше ходить.

Познайомилися ближче з нею: книжки почала брати в мене, розмовляли довго вечорами. Така, здається, мрійна, лагідна вдача. Читала багато, вдумується в усе, смуткує про щось. А як усміхнеться бувало чого, як блиснуть жартом ті мов заплакані очі, то всі смутки відразу злетять із тебе, а в грудях затремтить ніжна радість, мов що там засяє. І здається, словами прохав би: ось забудь ті смутки та ще осміхнися та подивись отак...

Повеселішав і Дувид, підбадьорився, а до мене став ще двічі привітний: чулось мабуть йому, що через мене може скуватися лад у сім'ї.

Говоримо ми про що із Сонєю — і він з боку примоститься, слухає. Далі й своє слово вкине. Соня інший раз промовчить, а іноді, не дивлячись на його, і йому одмовить. Лице у Дувиди тоді аж зашаріється од радощів, аж очі йому засяють.

Минуло скільки днів, став помічати, що й сами вже озиваються одне до одного, сідають укупі за стіл.

Що-ж — дай Боже не наврочить...

А в Дувиди кожний день, як свято: став такий веселий, гомінкий, аж уши завсіди палахкотять йому.

Сидимо одного вечора на ґаночку удвох із ним. Вечір тихий, зоряний. Розгомонівся Дувид, став щирю правду розказувати, про все признаватися, — розповідає про Соню, про те, як одружився з нею.

Взяв він її сиротою, на шіснадцятій весні, тільки що скінчила повітову школу. Тільки помер у неї батько — не стало й куточка, де жити.

Пішла до свого дядька. А в дядька своїх дітей купа, та все дрібнота — злидні, горе. Радили люде Дувидові молоду в Білій Церкві — хоч простіша, зате з приданим.

Мати — Боже, як умовляла та вже ні до кого більш не пригорталось Дувидове серце. Сказав, що крім Соні нікого не хоче. Взяв. Пожила в Дувидя Соня, почала книжки читати, сказала Дувидові, що дуже хоче вчитися. В школі йшла вона в перших — похвальні листи давали. Що-ж — учись, коли охота — Дувид не боронив. Навіть грошей не жалувал на книжки, студентів-репетиторів платив. Мати все сердилась — на що їй воно здалося? — хай краще торгувати привчається! — Не треба їй торгувати: сам Дувид управиться з тим. На що їй слухати ті грубощі та всяку лайку та слова непристойні в крамниці?.. Не неволив до цього її Дувид — тільки прохав, щоб рахунки всякі писала, бо сам Дувид — неграмотний.

Взялася Соня до книжок, посиділа за ними може рік, а може й року не було, та й видержала екзамен за шість класів у прогимназії. Та то все — ніщо! — Скільки вона знає всячини, що і в гимназії не вчать! Скільки всяких книжок прочитала! — Вона розумніша за всіх отих учителів, що екзаменували її.

Дувид підсунувся ближче до мене й почав ще щиріше: — Ви ще не чули, як вона говорить!.. Тепер вона ще мало говорила. Ви знаєте, бувало вона почне говорити із студентом, із репетитором, а я тільки сяду під вікном та й слухаю. Над того студента немає розумнішого, кажуть, у всьому нашому місті: як почне гово-

рити — здається, знає він про все на світі, й ніхто з ним не зговорить. А Соня помовчить, потім спитає одно, друге, та як почне йому говорити, як почне... Він стане суперечити, а потім і зовсім замовкне — тільки слухає. А я сижу під вікном і радію, і сам собі не вірю: здається, що живуть тут образовані, благородні які лікарі, або там професорі...

— Скажу вам по правді, — тихше, інтимно почав він, — іноді хочеться по-семейному, звиняйте, поцілувати там чи приголубити, та й соромно чогось, не насмію: хто я такий? — темний, неграмотний жид, руки в дьогтеві, в олії, сам у борошні — зовсім наче її наймит... А вона, бувало, як сяде поруч, покладе мені на плече руку, скаже ласкаве слово, то зо мною щось таке робиться, що я й сам не знаю. Повірите — чогось плакати хочеться. Здається, припав-би до її ніг та й ноги цілував-би... Яка я їй пара?..

Слухав я, слухав Дувиди, та й став собі думати: добре було-б і бурлакові, коли-б поклав йому хто на плече руку та й сказав ласкаве слово та пригрів променистими очима, та не тут, не межі людьми, а...

І не слухаю вже Дувиди: беруся із Сонею за руки та й подаємось степами ярами та густими лісами в далекі-далекі мандри. Не видно живого — тільки небо та степ, а серед того безмежного степу тільки нас двоє мріє, як комашки. Сидимо на могилі, стулившись, самотні серце до серця признається, озивається, — а очі й думки пустили степами різно, вона свої, а я свої... Хвилює вітер травною в степу, хвилю гонить десь, як у морі, пече і студить лице,

очи продимає, до серця доходить і грає там на живих струнах пісню про широку, широку волю...

— Про що це ви так задумались? — питає Дувид. Я схаменувся, що давненько вже мовчимо з Дувидом.

Про що я думаю?... Не питай, краще, Дувиде. Думки, як хмари: будуються у щось, а дуне вітрець — то й усе позносить...

Це я так... Сплітається лад, то й нехай...

Ох, ні — не на те воно кувалося.

Увіходить якимось до мене в кімнату Дувид, держить у руці якийсь папір, сяє, як завжди.

— Ви бачили, як Соня пише?... Ось гляньте! — показує.

Гарно пише, красиво, згожуюсь я, кидаючи оком на папір.

— А ви прочитайте, голосно прочитайте, — чогось домагається він, і бачу немов якийсь в очах непокій.

— Про що тут? — беру папір у руки.

Це Соня росписку написала мені. Я, бачите, потроху веду іноді агентуру по страхуванню од огню, так оце доручаю їй одно дільце в економії.

Розглядаю папір. В кінці — незграбним друччям так-сяк зляпано безграмотний підпис: „Дувид Волинський“.

О, та ви грамотні? жартую.

Сміється.

Ото тільки й грамоти моєї. Спасибі — Соня навчила. Та ще цифри знаю. Так читайте, що там написано? насторожився.

Читаю.

„Я, нижеподписавшійся, даю настоящій видъ на отдѣльное жительство женѣ моеї Софіи Михайловнѣ Волынской для поступленія на акушерскіе курсы в городѣ“...

— Вус! — як з рушниці випалив мені в лице по-єврейському Дувид.

Миттю вихопив з моїх рук папір, порвав, помяв, і ховаючи клаптики глибоко в кишеню, кинув на мене погляд, повний гніву.

Вилетів, як буря, аж двері затіпались на старих завісах.

Незабаром десь у кімнатах лящав його гнівний, обурений голос, як пістонами палив.

Залунав йому назустріч другий голос, палкий, дужий, якого я ще не чув. Забрєніли в йому нотки такої огневої зненависти, погрози, презирства, що мороз пішов за спиною.

Навіть мені огнем ударило в лице, коли почув близько таку неймовірну силу.

Не вірилось: та чи це-ж тая мрійна Соня з заплаканими очима, що ходить тихо, як тінь?

Дувид намагався задавити той голос, тупав ногами, стукав по чомусь, кричав.

Приєднався до гурту ще один голос, спокійний, тихий, проте гострий, як ніж.

Счинилася семейна буча, якої я ще не чув тут...

А увечері ходить Дувид по двору, за голову хапається.

Світять зорі, як празникові свічі, шумить по каміннях вода, мов хто по воді стрибає.

Я сижу край вікна, згадую чогось пісню:

Хилилися густі лози,
Куди вітер віє...

Смутно, Дувиде: тікає од нас Соня, не хоче нас...

Може з тиждень стояв у господі Дувидовій напружений настрій.

Вискочить Дувид із хати, візьметься за груди, застогне, і знову запалають очи, немов роздуло в них вітром огонь. Летить у хату. Здіймається крик, сварка, ляскотня дверима потім стане знов тихо-тихо, як перед грозою. Ще тихіше ходить стара Сура по кімнатах, ще міцніше стуляються тонкі, горді губи.

Входить до мене Дувид, знесилений, змарнілий, руденькі кучерики поплутались на голові, а в очах не гасне упертий огник.

Показує затертого срібного злата.

Серце горить у мене!.. Ой, горить... Складімося та купимо горілки... Я хочу впитися.

Не поможе, Дувиде, впитися, коли серце ниє.

Не повірив: пішов, знайшов таки когось. Повернувся додому п'яний: козинок на потилиці, сам розхристаний, розкислий.

Сидить коло мене, лупає п'яними очима, слину пускає:

Ах, Соня! Сонечка моя!.. що ти робиш зо мною!

Бридкий, поганий-же ти, Дувиде, та ще й дуже.

Ось послушайте, Дувиде коли ви так любите Соно, чом не хочете вволити її волю — хай-би їхала собі, вчилася.

Дувид із острахом глянув на мене.

Вона, як поїде, зовсім мене забуде, покине душа моя чує.

Коли-ж силою милим не будете сха-
меніться!

Знаю. Та що-ж я вдію, коли не можу.
Коли не мені краще нікому.

Ех, Дувиде, Дувиде!.. А ще кажете, що
душу оддали-б за Соною! починаю його умов-
ляти. Коли цьому правда, то ви-б-же їй слова
не сказали, коли вона хоче свого щастя шукати!
Ну, не миле їй ваше кохання, сами бачите,
то сховайте його для себе. Нехай їде, нехай
забуде вас, нехай серце ваше буде щеміти
за нею раз-у-раз. Дарма. Не можна-ж так, щоб
усі вірно кохалися. Вона може покохає другого,
а ви собі підете в гай, та й розважите свою
тугу. Кажуть світ тоді не милий буде не-
правда: і тоді гарний буде світ.

Задумався Дувид.

— Не можу я так, промовив смутно.

Не можете?

— Я знаю, що я не пара їй. Я собі людина
проста, не вчена. На що було йти, коли бачила,
що я їй не пара? Коли-б не знав її жив-би
спокійно, а тепер без неї не можу, не хочу...
І не пущу, ні за що не пущу!.. У п'яних очах
загорівся якийсь огник.

— Не схоче жити зо мною -- присилую!
Ми разом вступили в закон, мусимо вкупі його
держати! Вона-ж учена -- знала на що йшла...
Вона хоче закон ламати, а я не хочу!.. і їй
не дозволю. Не хоче по доброму приневолю!-
Чмихнув носом, поблискує очима. Я слухаю й
дивуюсь, звідкіль береться ця упертість у ла-
гідного Дувиди.

Далі Дувид тільки чмихав, та дивно одміня-

лося його лице: уши палахкотіли, аж курились немов, ніздрі роздимались, лице зблідло, в очах стала розгоратись, поблискувати п'яна потьмарена пристрасть. Відразу, не сказавши ні слова, він схопивсь з місця, і плентаючись ногами, всім корпусом рішучо подався до дзерей...

Чути було нерівні ступні в залі, потім щось стукнуло, впало.

Соня!.. ну, прости-прости мене! — почулось жагуче прохання.

Одчепись, гадино! тремтючи від огиди задзвенів голос Соні.

Швидко зашуміло щось, ляснули десь двері, зачинились.

Соня! Соня!

З ласки на погрозу переходив голос Дувида. Застукав у двері.

Со-ня!..

Забреніли тонко шибки, десь ніжно обізвались-зашуміли шклянки.

„Одурів, клятий жид“! — Взявши шапку, я зійшов із дому.

Пізно. В кімнатах наполягла на все тиша, якась отруйна, сонлива. Причувається дихання сонних. Вертаюсь у свою кімнату, ступаю боязко, як злодій, мов страшно зробити шум на цьому святі сна. Огню не свічу: одчинив вікно, задивився.

Спати хочеться, а лягати лінь. Та й ніч вабить, — тиха, смутна травнеза ніч.

Одшуміла, одгомонила весна, та й стала задумана, одяглася, в дорогу виряжається.

І палкіше обгортає, тихіше шепоче речі, як дівчина на розлучній розмові.

Гомонить крізь сон, буркоче вода, спотикаючись на камені, мов неспокійний подорожній кудись поспішає.

Дрімається. Моз щось причувається.

— Рятуйте! рятуйте! — вирвався бентежний крик із далекої кімнати.

Сон одлинув, мов хто злив усього холодною водою. Кинувся, стою серед кімнати. Серце тукає, аж болить.

Сни й дрімоти немов аж зашелестіли, ховаючись десь по кутках.

Рятуйте! рят... — голос урвався, як чимсь перетятий.

Рятуйте! в голосі щось жагуче-нетерпляче, вимагає, тягне до себе.

В мені прокидається якась сила і як водою несе на крик.

Ляскають двері, мов вітер, влетів у порожні кімнати.

— Що тут таке?.. Що сталося?— гукаю на порозі Соїної кімнати й чудно оддається мій голос.

В кімнаті — темно. Вікно одчинене, крізь ажурну занавісочку байдужно світить місяць.

Із темного кутка зразу одскакує Дувид, босий, без шапки, блимнув якимись дикими очима й як метіль вистрібнув у вікно.

Чую, як хлипає Соня, кляне.

Нічого не розумію.

— Що тут счинилось, Софіє Михайлівно?

Соня соромливо напинала щось на голі плечі і крізь плач, з обуренням і з огидою казала тихо й винувато:

Ах, яка мерзота! Яка гидота!..

Стало ніяково.

— Не спить, Бога-ради, сьогодні, прохає мене він сьогодні якийсь божевільний... Він усе може зробити тепер...

Схилились, дивимось у вікно.

Місячно, видно, куняють верби над водою, вода леліє вниз. Швидко побігла тінь униз, пострибала на березі по каміннях, блиснула білим проти місяця.

Шубовсть у воду.

Заїскрились бризки.

— Ой!.. стиха здрігнула Соня й міцно схопилась за мою руку, мов намагаючись держати мене. Прикувала очі, дожидає. Чую, як дужче й дужче б'ється в неї серце, а рука все тисне, мов на якусь змову кличе мене без слів.

А внизу уже біжить друга тінь, простягаючи руки:

— Дувид! Дувид! з страхом, з розпачем, з болем кричала стара Сура й летіла до води, як птах; лишаючись іззаду, маяла й тріпалась її одіж.

Минула хвилина.

Із води обізвався до Сури сердитий, а спокійний голос Дувида.

Соня схилила на лутку голову, випустила мою руку й безнадійно заплакала.

Світає. Стомлений ніччю без сну, лагодюсь спати.

Застукало щось у двері.

— Ви не спите ще?—чую стурбований і закло-

потаний голос Дувида. Здається, що про все недавнє забув він.

— Ні, а що? — підвожусь із неспокоєм од подушки.

— Соня десь ділась!.. Ходімо шукати — прошу вас.

— От нещастя! — одягаюсь на-швидку.

Обдивились двір, шукали над водою, придивлялись, гукали. Зійшло сонце — не знайшли.

Немає — день. Немає й другий. Ходить Дувид, зблід. За ним назирці — мати, суха й біла, як мармур.

Ходить, стиха умовляє, питає про щось, як хору дитину.

Боїться, щоб собі не заподіяв чого.

Розпитували, слали телеграму до родичів, у річці шукали — немає й сліду.

— Їй одна дорога, а за нею — десять, — гомоніли люде.

А Дувида картало кляття:

— Коли-б тільки жива знайшлась!.. Ах, коли-б жива!.. Бог з нею: що схоче, те й зроблю... дам їй дозвіл хай їде, куди хоче... Все уволю: дам їй розлучне писання...

В хаті й на подвір'ї завжди тихо-тихо, смутно. Ходять, як привиди, син і мати, стиха тупає по мостині пораючись Христя. Скажеш слово — замірає... І відразу, вертаючись раз до двору, застаю надзвичайний гармидер, крик, галас.

В кімнатах і на подвір'ї метушились жиди мало не з усього міста. Червоні, схвильовані, з чудним блиском в очах, вони махали руками,

мов докоряли комусь, сварились, погрожували кудись руками, нахвалялись.

В гурті одзначається лице Дувиди, бліде, задумане. Глянув на мене як не впізнав. До його товпляться, щось кричать, чогось вимагають.

І одповідає стара Сура — висока, струнка: голос спокійний, проте гострий і міцний, як криця. А старі очи надзвичайно одмолоділи, заплавши погордою й гнівом.

Тута ж визирали обличчя декого із селян і міщан.

Один із них, — кривий кравець Артем, найближчий наш сусіда, зітхнув і став одходити з гурту до своєї хати.

Оттак, — кивнув він мені на ходу головою, не буде вже Соні — буде раба божа Катерина! І крізь навіяний смуток просяяла в його очах тиха радість.

Соняшний день, жаркий, запашний — на останку травня. В місті — гомін, радісна метушня: „повели вихрещувати жидівку“. Міщани, міська інтелігенція, діти — всі весело поспішали до церкви, як на диво, а в церкві палали серед ясної днини свічі й співала півча. Повагом, чудно поблискуючи очима, одправляв священник таїнство: тут на людських очах мала одмінитися душа людини. На всіх обличчях радість і якесь таємне задоволення — це ж нам навіки, без вороття скоряється кров чужинця!.. І очи сяють лагідно, привітно.

Коли після одправи верталась Соня з хрещеними батьками із міської інтелігенції до ба-

тюшчиного дому, я спромігся зазирнути їй в лице. Не вгадати — чи справді почувала вона себе тепер чистою од усякого бруду, чи вабило їй турбувало її нове життя, тільки на лиці помітно було глибоку одміну. Ласкаво, щиро гомоніли до неї куми, батюшка, вона привітно осміхалась їм, кивала головою, думаючи якісь свої і радісні, й турботні думи. І сяяло лице далекою, ясною, як небо, усмішкою.

Радісно палило сонце. Цвіли акації й пахли. Гурт людей ішов за Соною.

А як тая-ж голубонька біла! шептали баби позаду.

Одчиняючи вдома мені двері, аж захлинулась ридала наймичка Христя, утираючи наплакані очі рукавом брудної, як ганчірка, кофточки — недоноска старої Сури.

— Що сталося, Христе?

Христя близько нахилила до мене лице з червоними од сліз очима й таємничо, стиха промовила.

Жиди моляться... і хазяїн, і хазяйка... Ой, як же хороше моляться... та плачуть та рвуть на собі волосся... та... Христя од сліз замовкла, затулившись рукавом.

Справді без тривоги не можна було слухати цієї молитви-плачу. Причитували щось то Сура, то Дувид по одному, далі разом починали співати-голосити, як поривання осінньої бурі, як тужний крик якогось невідомого звіря.

Промайнула сінцями Сура: лице, уші палахкотіли, а очі сяяли у вінках із сліз, як в алмазах. Було дивно, що якої туги було треба на

неї, щоб до червоного розпалити цей білий, сухий мармур, та якого огню треба було, щоб скувати на старих очах ці блискучі скалки-сльози!..

Широкими хвилями огортав усього незвичайний настрій. У цій бурі чужої туги відчувалися сльози не однієї людини відчувався могучий, стихійний крик цілого народу, який гине, якого зраджують, якого кривдять.

Кидають кривні на чужині в тяжку годину, кидають рідні, кидає викоханий, випещений цвіт його. Мов вітром його зносить. Рве квітку за квіткою і несе й несе...

І ось тепер, на очах, погас в одному серцеві огонь любови до рідного народу, на-віки погас...

Стоїть Христя коло дверей, затружена молодість, невмита краса в лахміттях, довічна темная неволя. Стоїть, задрить — сльози застигли в очах:

— Ой, коли б же я, коли б я вміла так молитись!..

А я спинивсь тай думаю:

Мабуть піду я од тебе, Дувиде: немає коло тебе Соні — не буде радощів твоєму дому. А до віку буде все нудьга та задума. А що того суму, а що того жалю-жалю — безпорадного, нерозважного, німого! А як почувеш, що за ту кривду та скується їй між чужинцями ще й доля щаслива, то може й зів'янеш на тому жалі.

Е... Прощавай, Дувиде.

Притихла неволя. Мріється їй щось; крізь смуток осміхається із-за ґрат вечірній красі.

Стою у затінку край вікна, крадькома дивлюсь за ґрати. Перед очима — нема вже красеня города: здавалось — згорів, і з-під попелу, спускаючись з гір, немов з неба, безличчю жарин жевріла велетенська пожарина, срібною тканкою — туманом покрита; а над нею — темна ніч з далекими зорями, весняна, свіжа, дихає пахощами, вабить, студить, мов продимає жарини.

Нило моє серце із самого рану, а тепер горить... Прийшла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край. Блукаючи по світах, скільки мав я про це в самотині, скільки разів займалася надія й знову гасла, скільки було й сподіванок і зневір'я, і коли ось прийшло свято, мене немає там... І таким забутим і самотнім почуваю себе за ґратами і гірка мені самотина тепер. Немає дитячих мрій, не марю себе героєм у рідному краї, так хочеться, до сліз, до болю, хоч один камінчик, хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому, на те нове велике будівництво, а коли не збагну, то хоч осторонь стояти, — може треба буде кому пити подати, коли за роботою його згага пектиме.

І забуваєш усе, линеш кудись, тягнеш за собою і мури і ґрати.

На сонному подвір'ї, оповитому весняними шатами, окуреному пахощами, ніжно, тихо засюрчали кайдани, пустили стиха отруту на серце:

Волю повели, цепом заковану...

Прокинулось лихо; занудило-заболіло...

А перед очима діється диво: немає города під темрявою сховалась руїна. Серед камін-

ня, засипаних будов, розвалених храмів огневим пунктиром визначались в темряві контури стін, зруйнованих будинків, цілих серед руїни улиць. Осторонь стоїть гора різно, сяє чарівним блиском, моз густо уквітчана червоно-огневими рубинами.

Німіють жалі, зашерхає думка, і бентежну душу, мов пестливу, непокірну дитину, чиясь владна й лагідна рука тихо огортає, як пелюшками, блискучою казкою — примарою зоряної ночі.

1913

СОЛОВ'І.

Ордівські малюнки.

Ордівка—найглухіший куток нашого містечка. Уславилась вона здавна солов'ями, що тучами палітають веснами в буйні ордівські сади. Погана слава ходить у містечку про тах солов'їв: б'ють за їх боки міським кавалерам ордівські парубки люто: кулаччям і наплісками; ордівські дівчата приносять через рік батькам „у пелені, справи подають до суду, чиняться скандали.

Невпокійні солов'ї й зловредні...

(Із відповідальських поговорок)

1. Поговір.

Ордівка гула празниковим гомоном. І старі й малі — всі повиходили з хат. Гуртками розташувалися по колодках, на моріжку, на призьбах. По-під хатами в кольорових очіпках щільними рядами сиділи баби й молодиці, лушили соняшник, струшували швиденько лушпиння з пелени і хитаючи головами, когось судили. По-під тинами та по дворах вигрівалися проти

сонця чоловіки в білих сорочках. Лінивi й веселі очі їхні щулились проти сонця, а мозагула спокійно й поважно.

Улицею повагом ішла ставна висока панна в шовковій сукні в квітчастому брилі. Далеко ясіло кохане та ніжне лице, мармурозі неробочі руки. Де тільки дівчина проходила, між бабами та молодицями ставало тихо; всі так і впилися в неї блискучими заздрими очима.

Одколи приїхала з Київа Мар'яна, у тихому закутку як рої загули. Мар'яна, що три роки тому вимандрувала до міста в найми у старій карсетині, вернулася такою пишною панною, що тільки впізнавали її по очах, що визначався ними увесь її чорноокий рід. Гаряча мужицька краса, випещена й вичепурена в місті, тепер хв лювала в селі не тільки молодь, навіть жонатих.

В юрбі знялася розмова. Було чути:

— Що вже гарна, то гарна, вража дівчина. Гляньте — як картина!

Така вона дівчина, як ти, Миколо, парубок перебила його не втерпівши, молодиця з жіночого ряду, — скільки років товкла перини під боком у того, кат його знає копитана, чи полковника, та й досі, на неї тума, дівувати буде.

— Ну, як воно, там, чи молодиця, чи дівчина — я того не скажу, а тільки-б дивився, трясця його мамі, і очей би не зводив. Святили оце криницю: мира зійшлося мабуть, з цілого міста. І скільки там не було отих паній, та ні одної-ж немає, щоб порівнялася з нашою Мар'яною. Мабуть на попа стільки не дивилися, як на неї. А стара Бондариха з Горілих хуто-

рів дивилась, дивилась, то з одного боку гляне, то зайде, гляне з другого, а далі одійшла, перехрестившись, та й бубонить: І на що воно й до чого зародиться отаке: — тільки людей каламутить“.

Жінкам мов хто жару підсипав.

„В таких роскошах живши, та щоб тієї краси не придбати? Ляже не клята, встане не мнята, наїсться, нап'ється, вигуляється, так чому-ж їй не бути хорошою“.

„Не бійсь, як бігала колись із сапою по баштанах та по тютюнах, то ніхто й не помічав, яка вона там із себе“.

Другі лящали:

„Десь там тягалася по городах, може не одно байстря вже мала, а сюди приїздить дівувати. Де це так видано?“

— „Коли не буде їй упину — за нею друга почне так робити, далі третя, та й що з того буде?“

„Може-б кожна з нас пішла знову дівувати чому не так“, обізвався через улицю червоний очіпок з другого гурту.

— „Та цицьте: зняли такий ярмарок, вас зачепи тільки“, обізвався чоловічий голос — чого там галасувати: увесь увесь рід ваш такий.

„І наш і ваш рід і однакий дзвеніло як у шибку в гурті — дай волю та й краю тому не буде. Нехай не заводить чорт батька — зна якої моди. Вскочила, той сиди в кутку мовчки, та й не диш, лихо твоїй мамі!“

— Ото на те не вважайте, молодиці, — встряла в розмову із-за тину літня жінка в за-

пасці, — та коли зупите в затінку, — обстрижіть, суку, як коліно, ще й праві будете...

Пішов поговір по кутку, як пожежа.

Ну, тепер їх вже й чорт не впинить, — махнув рукою чоловік...

Над Ордівкою заходило за гору сонце. Довгі гострі тіні посувалися з гори до низів. Темніли верби. Смеркло.

— Гляньте, — либонь Середа вийшов на гомін?

— Еге, коли це було, щоб він між люде виходив?

— Це вже почув щось...

Зверху, немов з-під вітряків, як примара випливало щось у білому й наближалось по шляху до гурту. Біла сорочка, білі штани, сива борода, довгий нестрижений чуб... Повагом ступає босоніж, спустивши в землю суворі брови.

Проходить поміж людьми, щось гомонить стиха, не повертаючись до людей. Чути слова святого письма.

Ніхто йому не дивує: це той, що зачитався біблій.

Тільки дівчора, що куріла по шляху, забачивши його, підняла голови й тихо, як метелі, на вшпиньках побігли за ним.

— Середа! Середа! по коліна борода! — зтиха почав один, озираючись на великих.

— Ви, чортового сина вилупки! — нагомонів хтось на їх од двору: треба ото вам займати його? Киш на сідло!

Сполохані хлопці тільки залупотіли по піску ногами...

Отемніли зелені лани, що слалися десь горою за селом. Тьмарилось синє небо. Над землею насувались тихою задумою присмерки.

2. Микита.

Микиті в-осени мине чотирнадцятий. У Микити широкі плечі, великі уші і стрижений драбинкою чуб на голові.

У Микити цупкі, зашкарублі руки од роботи, як у дорослого. Чоботи на йому з грубого, доброго товару, рукава на свиті — ремінем облямовані, як у діда Танасія, що в його Микита другий рік служить за челядника. І ходить він так, як дід Танасій, повагом, легенько перехиляючись із одного боку на другий; так і брови насупить і говорить так, — не зразу, подумавши.

Дід Танасій не без того, щоб коли не нагомонів на його, часом і за чуба скубне, а за очі хвалить хлопця — „буде, каже, колись хазяїн“. Микита знає це. Вирішив твердо: буду робить, буду слухать — будуть з мене люде.

Микита попрохався святом провідать матір. Не так провідать, як поглянуть хазяйським оком, що там чиниться дома: як приїхала сестра з міста — пішов поговір, що там заводиться пустиня. Гризе непокій серце Микиті: „де вона взялась на мою голову! — ославить наш рід“...

Іде помалу Микита городами, садками — комусь жаліється.

— „А мені оце такий клопіт, такий клопіт...“

— „А який же вам клопіт, Микито Романовичу?“

Та приїхала оце сестра з міста...

Перейшов сумний яр, видерся на гору. Перед очима ставок у низу, а вгорі над ставком змарнований сад і подвір'я-руйновище старого полупанка Середи. Старосвітський будиночок обвалився, темніє розбитими вікнами. Од клуні стовбичять тільки в бур'янах кілля та сохи. Тини порозтягали люди, сад знівечила скотина та дівтора, що на цвіту обносить овоц. І тільки кропиви та болиголови шумлять там поволі, доганяючи зростом дерева. Позаростали стежки й доріжки: бо навіть люди мало ходять там, тільки діти та собаки повітовкували між деревою свої кубла. Та ще тучею налітали на-весні на привілля гастрольори-солов'ї.

Спинився Микита, схилився на тин, дивиться, хитає головою: „А був хазяїн! та який? Все пішло марно“... Малий був тоді Микита, всього не пригадає, проте добре пам'ятає ту славу, що пішла по селі, про якусь Середнянку: панні ще немає й п'ятнадцяти, а вона дитину привезла, а дитина тая завбільшки, як ложка. Потім пам'ятає — натовп коло ставка, а поміж людьми на піску — лежить гола дівчина, руда коса, сама вся біла як папер, а в губах зелене баговиння...

Тоді, казали люде, що Середі сталося щось... До церкви перестав ходити, не говорив, на люде не являвся. Книжки, кажуть, усе читав.

Читав, читав, попустив чуб по плечи, та й пішов одного вечора по селу, вичитуючи людем стихи з біблії. Все добро закинув, занехаяв кохається тільки в „божій скотинці“. Завів собі черідку, та й живе з нею і літо й зіму. Ходить за нею, розмовляє, спить умі-

сті, -- на ніч заганняючи в свою пустку — хату.
„Блажен, каже, хто й скотину милує“.

-- А половина тієї — „божої скотинки“ --
видохне за зіму з голоду та з холоду“ — спа-
дає на думку Микиті.

Довела дочка...

Навчав старий Середа дочку розуму, зма-
лечку навчав, з книжок вичитував, до церкви
водив, а того й не бачив, що...

„Тату — татуню! — піду я в сад соловейків
слухати“. Доходиласть.

Стояла перед Микитою, як жива в баговинні,
винувата й смутна.

Питає її Микита суворо:

„Ну розкажи як воно було?..“

— Так було, зітхнула Середянка, — взяв
він дурну дівчину за ручину та й... Охмурніла
й одвернулась.

„Та й що?“ — допитувався Микита.

А вона одвернулась, мов не чує.

Бачиш, Микито, як низько - низенько
нахилилось небо. Коли-б настромив на палічку
картоплину, та махнув, то мабуть докинув-би
до його. А проте не хоче казати.

Ну, та далі Микита й сам знає... Бачив уже,
як цілуються люди.

Колись увечері панич із економії перестріз
за левадами Миколину Варку, а Микита вер-
тався саме од тітки з хуторів. Ухопив той па-
нич дівчину за стан, та й тисне, через руку
перехиляє. Микиту взяла охота дай присліжу,
що роблять на самоті хлопці з дівчатами; ізсу-
нувся тихенько в рів, рачки підліз ближче, ви-
сунув голову, дивиться, слухає...

Місяць світить... видно, як удень. Варка зразу була почала кричати та пручатись, а потім чогось умовкла. Чує Микита, а вона тихенько, та вже й не в серце: ой не тіснить, каже, бо то ж болить... Кладе йому голову на плече, а коса впала з голови, повисла над землею. Повертає панич її лице до місяця, повертає, в очи зазирає, а їй ніби соромно, то ще й очиці приплющила. Стало тихо-тихо... Слухає Микита зашицало, немов ластовинята в гнізді. „Цілуються“ догадався він, та й злякався, дурний, чогось так, що хотів вискочити з розу, та й скільки духу гнати, не озираючись. Побоявся тільки, щоб панич не наздогнав та не валушив.

Потім панич схилився та щось шепоче, шепоче їй нишком. Про що саме не чув Микита; почув тільки, як голосніше сказала Варка йому в докір: і які-ж бо ви — хіба-ж я така?...

„Так-так, Микито, отак саме й зо мною було“, смутно головою киває Середянка.

Зітхнув:

Ех батога на вас, та батога!..

Загадався.

На горі за ставком завмерли химерні контури верхів дерева мов на горельєфі група сонних людей. Он — вартовий інвалід, закинув руки за голову, коліна вгору — спить...

Панна... одкинула косу, рукою од місяця затулилася, спить... Дрімає над колискою мати...

А он подорожній у степу, в екіпажі... на голові кепі, голову в шинель, руки в рукава — поганяй, куди знаєш.

3. Мати й дочка.

В глухому та узенькому проулкові, що буйно заріс бур'янами та жаливою, ніколи не буває сонця. З боків погорожені високі острішки, а над ними здіймається хмарою зелення: клеїнина, біла тополя, ясени, дика маслина та берест. Навіть удень буває тут сумно й темно, а ночами, коли йняти віри людям, там шугають бур'янами золоті коні, котяться клубки, літають огневі змії перелесники. З глухого кінця проулка, в кущах та бур'янах ховаються низенькі драбчасті ворітця, крізь їх видно невеличке подвір'я й веселенька хатина з блакитними оболонками. Там живе удова Настя, що торгує в місті городиною та садовою. Під вікнами у Насті квітки: акація, бузок, а далі довгою смужкою поміж чужими садами геть аж до левади тягнеться її садок, густо натопоканий зпіднизу кущами смородини, калини та опорічок.

В прогалину між вербами визирнув у Настин двір повний місяць, жовтий, як гвоздик. З кущів забілів ріг хати, а коло неї червоним пилом спалахнуло море темного листу. У дворі стало видно забуті граблі, тріски, дрівотню, навіть надбитий горщик з водою.

Із сіней вийшла Настя й почала ходити по двору, немов що загубивши. В неї живі карі очі й червоне смугляве лице: коли-б не сиві пасма, що вибивались з під очіпка, її можна було-б признати за молодицю.

Тихими вечорами, коли все замовкне і з гори повіє смутком, у Насті завжди починався

якийсь неспокій; або співала-б, або сварилась-би з ким, чи тужила-б за чим-небудь.

Із розчиненого вікна блиснув світ і осяяв темно-зелений лист під вікном. Разом виринув звідтіль неголосний дівочий спів.

Настя підійшла до хати й присіла на призьбі під вікном.

У вікно було видно, як коло скрині поралася Мар'яна: перекладала щось, придягала, роздивлялась до світла й тихо приспівувала, немов до кого живого.

Коли підходила вона ближче до світла, видно було її лице. Дивилась Настя на те личко материним оком і смутно хитала головою.

Пусти-ж мене, моя мати,
У степ жита жати:
Буду жати — пильнувати,
Доленьки шукати ..

У пів голоса співала дочка, схилившись над скринєю.

Настя слухала, слухала мовчки, потім взяла голову в руки й почала стиха гомоніти, ніби приспівуючи до журливої пісні.

Душа моя чує, що так воно не минеться, щось вон та викується з того поговору!— Дождалася втіхи на старість, що ні дома всидіть, ні на люде піти. На людях не знаєш, де очі діти, а вдома серце скніє на неї дивлячись.

Кожне тобі не вмовчить, кожне допитується, правди вивіряє... Бодай вам було легко так ту славу пускати, як міні її на собі очувати...

Мар'яна співала голосніше:

Пусти-ж мене, моя мати,
У ліс по горішки;
Буду рвати, прогортати,
Доленьки шукати...

— Де ті в лихої години базари, а їх що-вечора притарабанить сюди нетеча, — піднімала їй собі голос Настя. — Чи свято яке, чи будень — понашиваються що-вечора, та й счинять ярмарок. Їм-же не чортів батько — до світу бали точять, а до півдня вилежуються, а тут чуть світ мерщій — за возок берися та й плуганься до базару. Спитав-би його:

Настя повернула голову до якогось куща, — чого ходиш? Що ти забув тут? „Соловейків прийшов слухати“ передражнила вона когось, прийшов слухати таких як сам бездільників. Ей, шануйся, дочко, шануйся та шануйся!...

Вони тобі наспівають, вони цього вміють. Та він тобі в одно ухо влізе, а в друге вилізе — й саме не счуєшся, як нащобече вище носа...

Мар'яна примовкла, послухала.

Пусти-ж мене, моя мати,
У море плавати;
Буду плавать поринати,
Доленьки шукати.

Між піснею Мар'яна поволі одягала на себе плахти, шиту сорочку, квітчала голову стрічками, чепляла намисто.

Мамо! підійшла вона до вікна, — а дивіться, чи отак міні ловко? мій полковник ду-

же любить, щоб я так удівалася. — Вирівнялась перед вікном в новому наряді.

Настя підвела голову і зирнула одним оком.

І слухати не хочеш, що я кажу тобі? — докірливо почала вона знову.

Брешеш косою, дівуєш — а того й байдуже, що кругом брешуть, аж на пилки злягають. Доходишся, поки якийсь ледащо остриже, впіймавши в затінку.

Ой не пуцу дою.
Щоб не урипула,
Бо вже твою долю
Риба проглинула...

Заспівала Мар'яна над самою голівною у матері, схилившись на лутку. Настя закрила рукавом очи й несподівано почала схлипати.

— Втеряла долю через дурний свій розум, тепер не впіймаєш... ні, хитнула вона головою, й кінцями не наздоженеш...

Мар'яна перестала співати й засміялась:

То оце ви, мамо, вже й плакати почали?

Чого смієшся, дурна? — сама осміхаючись крізь плач обізвалась знову Настя, — може не правду кажу: бачиш-он яка? Як корогов сяєш, — а доля десь тужить у лісі за тобою.

— Ось не журіть, мамо, своєї голови, та й моєї не сушіть, стала розважати її Мар'яна.

Вийду за Качана заміж, та й буду якось жити...

Мати насторожилась:

А що, може, сватається, а ти міні нічого й не кажеш?

Та бачте-ж: лазить чогось що-вечора.

Мати подумала: ну, то чого-ж—чому не женишина?

— У його кажуть, є якісь грошенята, та в тебе трохи — одчинили-б свою крамничку... та й горя не мали-б.

Мар'яна глибоко зітхнула. Персгодя:

— То ж це так виходить — одного здишусь старого, та зражу-ж другому в руки...

Мати промовчала.

4. Над колодязем.

Вийшла Мар'яна з низеньких дверей, як із рожи квітка, закрасила маленький двір. Походила по двору. Далі підійшла до колодязя, схилилася на цабрину, задивилась у воду. В темній воді, як крізь попелясте скло, одбивалася ніч; десь у безодні зоріє небо. Берест стоїть униз гіллям, як змальований, а з-під його визирає заквітчана голова; із шиї звисли намиста та дукачі. Призирається туди Мар'яна, видивляється, дивується на молоде личко, що таке привабне в тому потьмареному сьйві.

Дивиться Мар'яна, осміхається, — і рветься її серце, щоб розмаяти, розвіяти ті смутки. Вертиться в неї на думці щось маленьке, радісне: — Чогось готувалася вона до завтрішнього дня, як до якогось свята...

Згадала: дячиха з міста переказувала матері, щоб занесла росади.

Завтра Мар'яна прибереться... ні не буде прибиратись.

Одінеться у щось простеньке, сама понесе, може його побачить зблизьку.

Ото і вся тая радість.

Колись Андрій глянув на неї лагідненько— і вже розквітли з того в дівочому серці буйні надії.

Як же воно буде, коли вони заговорять одно до одного? — Думає.

І що вона скаже йому завтра, як побачить?

Сумні думки одлинули. Немов сухий на огні хмиз спалахнули барвисті мрії. Нічого вже коло себе не бачить, тільки дівоче лице з темними тінями замість очей, що осміхається до неї з темної води.

— „Чого не буває у світі? — снується в голові Мар'яні — придивиться, полюбить, дружиною собі візьме, то й будемо з ним і вік вікувати, хиба що, як полюбовниця... давня туга ворухнулась десь усередині, як камінь, що вріс у груди.

„Розкажу йому всю-всю правду, то він й пожаліє... хиба не буває так?

— А я йому та й до віку цього не забула-б...

Аж уши зашарілися в Мар'яні.

Та я-ж його за це замилую, та я-ж його закохаю, та я-ж йому ноги обцілую, тая-ж... Мар'яна вхопила голову в руки й заплющила очи.

Головонько-ж моя дурная, — що-ж ти собі витіяла? — хоче отямитись вона: що він же раз глянув, а десять—забув.

А вже мрії, як весняна повідь, що зірвала греблю, силою втягають за собою Мар'яну, туманячи голову.

І плинс вона за тими хвилями, склипаючи очи:

...В-осени в Ордівці мають ставити школу. Він буде там за вчителя. Будуть жити вони в рідному містечку. Люде звикнуть до неї, шанувати будуть... і будуть обоє вони щасливі. Тоді скаже вона колись йому на тихій розмові: не думала я, не гадала зазнати на світі радощів, думала: блукатиме моя доля до віку по чужинах — це-ж ти міні скував моє щастя на світі...

„А дурна, а навісна, шепочуть її губи, — та й до віку, до віку цього не буде“.

А пестливе лице осміхається з води:

„Ні, буде! буде! — Отак саме воно й буде!“

Уперлося на своєму й знати нічого не знає.

І знову закружило нею, як вихром.

А кругом розстеляє над нею небо свої зоряні простори; дерева мов скам'яніли. Стоїть дівчина схилившись на цабрину, як над мольбертом замислений маляр.

Сторожею над нею ніч: вартує німої тиші, щоб ніщо а ні шурхнуло, не полохнуло, щоб не поплутать того чарівного малювання, що пише дівчина на тихій воді, схилившись на цабрину.

Рипнуло хвірткою.

— Добривечір, Мар'яно Романовно; про що так загадалися?

Руді цупкі уси, старанно голене віспувате обличчя, цвілі невпокійні очі. Замість краватки косинка на шиї, під рукою — в хустку зав'язана гітара... Зняв із голови крамарський козирок, витирає хусточкою блискучу лисину:

Качан.

5. Хазяйське око.

Мати сидить на спризьбі. Микита стоїть навпроти, схилившись на кий, зажуреним оком позирає на верх хати:

— На осінь, мамо, треба неодмінно перекрити верх — буде протікати. Я вже копу кулів виговорив у хазяїна, та пів копи куплю — та й вистачить.

Настя помовчала.

— Якось може перезімуємо сину, цю зиму... ти вже краще збирай гроші, та одягни себе, як слід.

— З одежею, мамо, я підожду — ніщо міні не станеться, а хати запускати не слід. Он ліса вже наша валиться — у дірки собаки стрибають... І того треба, і того треба...

Мати подивилась на серйозні очі в хлопця, на його заклопотане обличчя, подумала: „вилитий батько“ й зітхнула.

Микита хоче щось казати, вагається. Далі сів на спризьбі поруч:

— Мамо, то як же це воно буде — оце вона зовсім приїхала жити до нас, чи як?

Мати звела плечима:

Я й сама не знаю, сину, — вона веде до того розмову: все каже, що город набрид їй, що за домівкою заскучала.

Микита зітхнув.

— А я думаю, що краще-б вона, мамо, їхала назад у город...

— Ну що-ж, сину, виганяти з хати не годиться: вона на батьківщину приїхала.

Микита подумав.

— Коли-ж допекло вже, мамо, куди не пійдеш, скрізь питають, очі з сорому вилазять.

— Переговорять, та й замовкнуть... У Насті мрійно блиснули очі.

— А там може люде знайдуться, вийде заміж, та й жити буде. Кат її не взяв: гарна, молода... та й грошенята, казала, є якісь...

Микита міркував, щось зважував.

— Так то воно так — не вона перша така, не вона й остання, тільки коли-б вже вона шанувалася. А то-ж бачите: приїхала — зразу кавалерів з міста почала принажувати — що-ж е люде скажуть? Коли-б оце було кому наглядати за нею добре, взяти в руки, а то що-ж... Ви в роботі завжди, і вдача у вас плоха. Коли-б хоч я міг частіше додому ходити...

Мати трохи здивовано позирнула на хлопця, далі непомітно осміхнулась:

— Нема чого її, сину, вчити — вона вже не маленька. Та вже й горя бачила не мало.

— Так то так, тільки... Микита раптово підняв голову: очі суворо насторожились. — О чуєте?

В гущавині саду загули жуками струни гітари.

Дослухаються... Мати:

— Це, мабуть, той самий, як його, — Качан, хай він сказиться, що сватається... Женних, ніби то...

Микита засовався на призьбі, пожвавішав:

— Це той прикажчик? Це людина, мамо, гарна, не гуляща, — і гроші кажуть є... Старий, на ту кого-ж їй сподіватись. От коли-б

дав бог... У Микити в очах блиснула надія. Проте зразу-ж чоло охмарила турбота.

— Тільки хто їх знає...

Микита сіп носом, щось думав, турбувався, далі почав вставати:

— Я, мабуть, піду побачу, що вони там...

— Та, може, сину, ти будеш там і зайвий? — з осторогою промовила мати.

— Я, мамо, сяду з боку... Коли в їх все як у людей, то я й умішуватись не буду.

Встав, — скривився, розгинаючи натружену спину.

Бубонів ідучи:

— До обіду ганяєш у степу за коровою, прийдеш до хати, чи захопив ріску в рот, чи й ні — ставай, Микито, на жорна, та крупи дери... Ставай, Микито, жмінь зо три конопель зімни, біжи, Микито, на город, зілля нарви... Прийшов додому — ні, щоб тобі, одпочити, чи не завгодно вам, Микито, піти ще в садок соловейків послухати... Ех, життя...

Під старою дуплинатою грушею стояв столик із старих дощок, а коло його лавочка. Зіпершись на стіл під грушею сиділа Мар'яна. З боку вирівнявшись, сидів Качан з гітарою. Тільки побачили Микиту, розмова урвалася, подивилися на хлопця.

Микита чмихнув носом і обминав стіл.

— Прогулятися вийшли, Микито Романовичу? — делікатно промовив до його Качан.

— А як-же, прогулятися! бубонить Микита — оце Микита чаїв понапивався, та котлетів понаїдався, та викачався удень на перинах, то вийшов на прохолодку гупої ночі.

Зглянулисьь, нічого не розуміючи.

Микита обійшов кругом, сів за грушею спиною до столу, схилив голову й замовк.

Сад темніє гущавиною. Здавалося, що в йому притаїлися якісь дива. Вилітає із темного гілля якась волохата мара... Летить, гуде, немов когось лякає. Гупнуло об стіну, зашаруділо, потім знялося й погуло знову в сад, і в німому повітрі довго брентить іще рівний звук, немов хтось вчепив невидиму струну на віолончелі... Жук.

6. Така хвилинка.

Ходить Настя по двору, гомонить стиха сама до себе, все до місця прибірає. Довідалась до корови, никнула до курей. Наступила на черепок з водою й почала стиха когось докоряти.

Пригадала щось, кинулась, вдарила об поли руками, побігла до хлівинця:

Так і єсть! Куди-ж воно ділося? бідкається вона сама собі, зводячи плечима — це вже так і знай: як не прибив хто, то забігло безвісти.

Настя стала серед двору, утерла губи, прокашлялась, підперла підборіддя рукою:

— Вацю, вацю-ваць вацю-у! — затремтіло щось угорі. Покотилися виляски по-загородами, по-за хатами, розлилися морем звуків серед вечірньої тиші і десь аж в Серединому саду за ставом одгукнулися дзвінкою луною. Здавалося, що там одразу виросла стіна, а за нею щось живе й знакове передражнює Настю.

Настя примовкла на часинку, прислухалась. Набрала духу — й знову задвигтіло повітря, а над Ордівкою по всіх місцях заграло разом безліч кларнетів. Приплющила Настя очі й немов попливла за своїм голосом високо-високо. Непомітно одлинули з-перед очей і хата і двір. Журний спокій оповів її всю. Немає думок, тільки впливали перед очі ясні, як перемиті, малюнки, давні-давні; впливали й відразу кудись ховались. ...Горить, палає рожевий досвіток. Червоніють верхи тополів. Пад нею стоїть Крушина з рушницею — будить її й сміється. Коло неї підмостивши в голови шапку, спить на траві москалик Марко.

І тепер аж спалахнуло у Насті лице. Кинулась, як зо-сну, озирається: небо вечірнє, місяць, темрява...

„І коли-то, коли в бога було теє!“ — думає собі.

— І де-б йому подітись, вражому поросяті? — гомонить на увесь двір, осміхається.

— Вацю-вацю-вацюнечки!... лагідно виводить, як до любої дитини; знов усе повивається в туман.

...Перед очима — дяк Петро Іванович. Тільки не сивий, не бородатий — на губах чорненький вусок, як сажа, а з-під козирка визирають кучері. Схилився до самого лица, нічого не каже, тільки моргає бровою, та одно: ги-ги-ги!, ги-ги-ги!, а губами водить, немов хоче впіймати на лиці у неї муху.

— „Отаке, прости господи, й верзеться“, — соромлячись думає собі, а сама задирає дяка:

а ну-ж ну! а ну-ж займи! так і заїду по пиці,
так і заїду“...

— Вацю-вацю, вацю... у!...

Співають дружки так жалібно, жалібно.
Клонить Настину голову важкий вінок. Упала
головою на стіл, та так і злила слізьми килим.

— „Царствуй покойничку“, думає, „тільки
не для тебе кохала я ту косу до пояса, не
для тебе вінок зберігала, чорнявим та чорно-
бривим паничам дрюка в'язала. Коли-б була
знала, краще-б той вінок“...

Коло ніг у Насті аж реве поросся, смикає
її за полу. Немов у сні лагідно вириває вона
у його із зубів подол, тихенько одпихає його
ногою, змахуючи рукавом сльозу з очей, жа-
лібно виводить на голос весільної:

„Вацю-вацю-вацюн-е-ечки...“

А в думці снується:

„Засвітила мати свічку —
Не ясно гор-и-ть
Не з тим сіла, що хотіла —
Серденько болить...“

7. Женишина.

— Отаке-то моє життя, Мар'яно Романовно,
зітхнув Качан. — Коли-б усе списати на папері,
вийшла-б інтересна книга... роман... Я колись
сів, хотів стишок написати такий жалосливий, —
не виходить, — все в голові перемішалось. —
Качан задумчиво бренив на струнах гітари.

Помовчали.

Почав знову:

— А як він бив мене, варвар! Довіку того

не забуду. Знаєте, і тепер у мене часто шумить у голові, пам'ять така коротка стала — все забуваю: мабуть через те, що все по голові бив він мене. Бив чим попало: аршином, кулаком, штукаю сукна, об стіну головою бив...

— Один раз було так:—пригадував Качан—встав я вдосвіта, почистив черевики хазяїну, хазяїці, двом паннам, на базар сховався з куховаркою. Прихожу додому — знов гонять на базар у крамницю — а про те, що я ще не снідав — ніхто й не згадає. Я крадькома уломив собі шматок хліба із столу, сховав в кишеню — та мерщій в базар. Думаю — при нагоді хоч голод переб'ю. В крамниці повнісенько баб та молодичь із сіл, саме базарний день тоді був. Роботи — і вгору ніколи глянуть. Під обіди я так уже натовкався та набігався, що не одчуваю в себе ніг, ні рук. А їсти аж душа болить. Улучив я часинку, пригнувся за стойку, нашвидку кусаю хліб, та ковтаю похапцем, гаразд і не розжувавши. А хазяїн, лисий такий, пикатий, як визвірився на мене: а йди сюди, — під базари та ярмарки він завсіди був лютий до нас як кат, — іду я до його, а серце в грудях так б'ється-б'ється. В роті повно — не знаю чи ковтати, чи викинути. Кресь! він мене раз по щоці, кресь! — удруге, — рука важка, як камінь, — так я й поточився, і куском тим удавився. До лиця — а з його юшка так і цебенить. Тут уже баби в один голос: „тай за віщо так катувати дитину?“

— „Ой, леле тяженьке!“, — жаліють другі — „коли-б ота нещасна мати побачила, як її кров нівечять“.

А одна молодиця, така висока, чорнобрива, і тепер пам'ятаю, аж зблідла, а очі огнем взялися.

„Бодай, каже, ще вашим дітям довелось отакого добра зазнати в чужих людях!“

А він охмурнів, як вовк очима світить.

— „Нічого, каже, мене теж учили, та й чоловіком, бачте, став“.

Качан примовк і важко зітхнув, піт виступив на чолі.

— „Ех, Мар'яно Романовно, — хто по наймах не бував, то той горя не видав“.

Далі Качан присунувся ближче, взяв Мар'яну з осторогою за руку.

Помітно було, робилось усе планово.

— От ви питали мене, Мар'яно Романовно, чому я досі не оженився, — знаєте, Мар'яно Романовно, сироті женитись, як каже просто-народня приказка...

За плечима у їх прокашлявся Микита і несподівано гукнув:

— А ну розсуньтесь, — що вам — лавочки мало?

Обоє кинулись. Качан одсунувсь од Мар'яни, як опечений. Далі зирнулись і засміялись.

— Ви, Микито Романовичу, краще-б ішли спати — звернувся Качан до Микити, — бо у нас із Мар'яною Романовною буде серйозна розмова, вам слухать цього не подобає, тому що ви ще мальчик. Да!

Далі Качан знизив голос, щоб Микиті не було чути.

— Так... що я хотів казати... взявся за голову: — забув — от пам'ять! Ну, та все одно.

Мині з вами, Мар'яно Романовно, довго розмовляти не треба. Я бачив горя в світі і ви його бачили... От ви питали мене: чому я не женився? — пригадав він. — Ех, Мар'яно Романовно, сироті женитися, як каже простонародня приказка — тільки ночі не спать. Поки був бідний, нічого не мав...

Спотикаючись і витираючи піт, Качан дотягував свою скрипучу розмову, як тупий учень старанно визубрену лекцію. Мар'яна одхилила голову вбік, зацікавлена слухала, що витьохкував недалечко в гіллі соловей. Здавалося — сміявся: „покинь, старий — лисий... покинь!!“

Несподівано десь узявся другий і над самою головою в Качана загаласував:

„Та не так! Та не так! Впіймав — стиснув, впіймав — стиснув, та й: тц! тц! Ех!!...“

8. Солов'їний базар.

Солов'ї щебечуть, а Насті на призьбі сон сниться. Сниться їй, що вона на базарі. Ранок такий ясний, та погожий, із-за церкви підбивається сонце, виплило над високими кленами та так і сяє на увесь базар. Вози, коні, люди — все аж хлюпощеться в золоті. Гомін на базарі бадьорий та дзвінкий, аж на серці ясно.

Коло возу одного селяка з свіжою рибою Гончарева невістка вже завелася з насінницею Шарківною. Молодиця скаже слово — двоє, та й замовкне, а Шарківна її повіває, і головою мотає, й дулями присукує, почитує

і в батька і в матір, і в рід увесь, аж луна ходить над базаром. Із крамниць повиступали крамарі, слухають... кивають головами, дивуються. Товстий Матрьохин аж крамницю причинив — підійшов ближче до возів, наставив ухо й очи зажмурих, як кіт на сонці.

А Шарківна лящить і духу не переведе: причитує, сльозою прикрашує, аж голос витрінькує: набере духу, вдарить, як жменю гороху сипне на стіл, і розіллється, розсиплеться тоненькими сопілочками.

Кругом густо оступили люди. Баби й молодичі посхиляли на руки голови, пожурились, а од возів надійшли селюки з батіжками, слухають, аж шапки познімали. Навіть старець замовк із лірою — одхиляє голову, прислухається.

„Гарно лається вража жінка, подумала заздро Настя, — що вже гарно то гарно — слова не скажу. Шкода, що я охрипла“. А далі осміхнулась, думає собі: дай я оступлюся таки за молодичю — вона-ж, здається, чи не буде ще й родичкою міні. Тільки відкрила рота, аж чує:

— Добрий вечір, тітко Насте!

І зразу Насті мов річ одібрало. Всі дивляться на неї, дожидають.

Шарківна ждала-ждала та відразу як повіє:

— Чого ото ти одчинила вершу, як хамазей, ти перебрехо орлівська? Додому краще ішла-б, та свою оту городянку впинила, бо вже там повнісенький двір і хату бахурів понаводила.

А за нею й інші:

— Довела до розуму дочку.

— Так ото вона, та сама ордівська Настя? показують на неї пучками якісь чужі жінки
Озирнулась Настя: а вже скрізь на базарі тільки й мови, що про неї, головою кивають, та судять-судять, аж луна розлягається по базару.

„І треба-ж отак острамитись! — Сама дивується собі Настя:—цього-ж міні ще й скільки живу не було...“ Далі напружила сили, ступнула, набралась духу, пирхнула... кинулась... ніч.

Немає базару, тільки в саду бучу б'ють солов'ї, галасують, сперечаються, перещять, аж лист шумить у дереві. Так ніби два гурти школярів стіною йдуть бурса на бурсу.

„Бить їх, бить! бить! бить! патиком! патиком!“

„За віщо їх! За віщо їх?“

Далі з усіх садів, з усіх кутків посипалось: „Тьорох! тьорох!... тьорох! тьох - тьох-тьох!...“

Ішло в наступ солов'їне військо.

Слухала Настя, слухала, далі сплюнула.
— Тьху, на вас круча! завели, як у жидівській школі.

Коло дверей знову щось обізвалось:

— Задрімали, тітко Насте? Добрий - вечір — кажу.

— Хто це?

Придивляється: тужурка з блискучими гудзиками, на кучерях кашкет із срібним значком: панич. Чудний тут здається вночі на глухому кутку; виблискуючи гудзями, нагадує тих пер-

сонажів, що бачили їх опівночі на свої очі полохливі баби десь у темному переулку, або на старій греблі.

— Що - не впізнаєте?

Настя здивовано й привітно:

— Либонь Андрій Петрович? — Дивіться, який виріс... Насилу впізнала.

9. П а н и ч.

— Мар'яно, а йди на часинку в хату.

Чого? — раптом кинулась Мар'яна. Голос матери здавався їй якимсь загадковим.

Та йди — побачиш!

Мар'яна щось духом почула. Була в'яла, зразу вирівнялась, виструнчилась, — зашарілось обличчя, пішла схвильована молодою бадьорою ходою, тільки віття шелеснуло.

— Я вернусь!

Уже здаля кинула Качанові.

Коло столу стояв стрункий, кучерявий юнак, заклавши руки за спину. В руках хитав кашкета із значком духовної семінарії, озирав фотографії на стіні, обстанову хати затишної й чепурної: кралевецькі рушники по стінах, зільники на вікнах.

Мар'яна, вскочивши з розгону в хату, глянула й спинилась на порозі, мов перед нею прибив хто ворину: Андрій!.. Він глянув і зараз почервонів.

Лице в Мар'яни спалахнуло, як солома на огні, хвилею вдарила в груди буйна радість. Боязко підійшла до столу й, спустивши до долу очі, привіталась тихо-тихо...

Все, що передумала вона сьогодні про Андрія, всі слова, які готувала до зустрічі, все одлетіло й розпливлося, як марево в тумані: радість прийшла несподівана і зовсім не тоді і не так, як вона вимріяла.

Андрій м'яв козирок... Юнацька соромливість червоно шарувала йому молоде обличчя, проте він видимо бадьорився. Голосно кашляв, швидко говорив, чогось дуже блискучий огник стояв у карих, гарячих од сорому очах.

Сіла Мар'яна мовчки край столу, як крізь сон слухає, що говорив Андрій. Казав він, що з тіткою Настею вони давні знакомі, що не раз і раніш забігав він провідати тітку Настю. Тепер побачив світло в хаті й заскочив випити молока...

Солов'їв послухати, — їх-же тут така сила.

Мар'яна помалу знизу підвела на його очи, подивилась пильніше й промовила стиха, лукаво:

Чому не приходили так довго?

Андрій спалахнув, як жар.

Хіба ви знали, що я прийду до вас?

Дожидала — таємно осміхнулась Мар'яна: — Вчора й позавчора.

Пам'ятаєте, як перший раз під церквою глянули на мене?

Ну, так отоді щось немов торкнуло мене, що ви колись, мабуть, прийдете до нас.

Мар'яна опустила вії.

Підвела голову, подивилась в лице Андрієві гарячими очима. Осяяла його ними, як зорями, опалила.

Що? мимоволі хрипко й нишком промовив Андрій.

Нічого, це я так...

Мар'яна схилила нижче голову, розглядаючи у його щось на грудях.

— Хто це вам оцю сорочку вишивав?...

У хату увійшла Настя, ставила на стіл пляшку з наливкою.

Була рада й заклопотана.

Та як на лихо немає чим гаразд і пришанувати вас — гомоніла вона, переглядаючи на косинчику ще якісь пляшки.

Андрій прохав не турбуватися.

Е, ні, так не пуцу, в які то рази заглянули до хати, та так насухо пустити?... Ваша мама, хай їй легенько згадається, коли загляну, ніколи не випустить без чарки горілки...

О бач, клич-же й того... як його... Чого він буде там у саду сидіти? — пригадала Настя.

Мар'яна зразу скривилась і нахмурилась. Далі рішуче.

Та хай йому чорт, на що він мені?

Причвалає що-вечора й морочить голову...

Патякає щось таке, що воно мені зовсім не потрібно.

Андрій стурбувався.

Це-ж хто такий? мимохіть захопився за кашкет.

Та це такий кавалер почав до мене учащати.

Качан — знаєте? — Мар'яна посміхнулась.

— А, як-же, знаю, знаю. — Тінь лягла йому на обличчя. Стояв серед хати, полохливо моргав віями, щось міркував, поглядаючи на двері.

Мар'яна умовляла.

— Та ви не турбуйтеся, — він швидко піде.

Далі щось зміркувавши, до матері:

Мамо, ми перейдемо краще у кімнату, а йому скажіть, що я занедужала, — хай іде собі хоть під шум.

Настя нерішуче звела на неї очі.

— Чи добре-ж так буде, дочко? Він, цей Качан, часом погана буває людина, щоб чого не вийшло з цього?

Мар'яна вирівнялась і гордо блиснула очима:

Чого-ж це я маю його боятись? Що я йому запродана?

Так він міні потрібний, як бідному трясця.

Хай іде, звідки прийшов.

Привітно й рішуче до Андрія:

Ходімо в кімнату, там у нас чистенько, затишно...

Андрій, підбадьоруючи себе, труснув кучерями й пішов за Мар'яною.

В сінях чогось затримались.

Мар'яна придушено:

— Ой, що це ви? Мати почують...

Далі стиха.

А признавайтесь, де це ви вже горілки хильнули?

Схвильовано, радісно, злякано, тремтячи голосом:

Ой, заждіть, заждіть...

Мов вихор налетів у сіни: шелест бурхливих обіймів, згуки сухих жагучих поцілунків.

В одчинені двері линуло з саду радісне:

„Отак! Отак! ще краще! краще!...“

Несподівано виявився у сінях на ступі Микита:

А бодай я вже на світ не родився, — гукнув

він трагічно і, схопившись за голову, побіг із сіней.

10. О б р а з а.

Настя взяла жмут соломн, кинулась розтоплювати в печі; лагодилась смажити яєшню. Поверталась швидко, мов одмолоділа.

Рипнули двері, на порозі помалу сунула в хату спершу гитара, а далі поchtиве обличчя Качана; з осторогою кашлянув:

— Мар'яни Романовни немає тут?

Настя злякано кинулась і одвернулась.

— Та щось їй не добре стало. Знедужала чогось... Прохала вибачить їй, що не може вийти, — казала не повертаючись.

Качан зразу занепокоївся, увійшов у хату.

— Що-ж їй таке? Може лікаря треба?

— Та ні, може обійдеться й без цього.

Голова там трохи заболіла в неї, чи що...

Качан із підозрінням подивився на Настю.

Увійшов Микита, сердитий, червоний.

— Мамо, чого йому треба тут, тому дяковичу?

Мати не поверталася й не одповідала — тільки зашарилися в неї щоки й уші.

— Дозвольте, якому дяковичу? — прищурені, запліснєвілі очі Качанові підозріло впилися в Микиту.

— Я скажу йому, щоб він ішов од нас, — гарячився Микита.

— Не твоє діло! — одрубала йому мати.

Микита хряснув дверима, вийшов.

— Та-а-ак... — протяг Качан і сів чогось на лаві.

Виходить, — кращі прийшли, то Качана можна й за поріг?...

Качан навіть одмінивсь на виду, зблід.

Настя поралась не повертаючись коли печи, мовчала, тільки де-далі більше червоніла.

Паничі, студенти... так тягнув Качан. — Тільки глядіть, щоб ті студенти...

— Хай вас чорт візьме всіх! струхнувши очіпком, грубо кинула Настя.

Сердито тьоринула рогачем в печі, — всі ви однакові знаємо чого ходите.

— Ну, що-ж, коли таке діло, ми можемо й піти...

Качан встав із лави, постояв, знову сів.

Очи його швидко моргали й чогось напружувались, видно було, що перед тим, як іти з хати, йому хотілось сказати Насті щось гостре, вразливе. Слова виходили хрипкі, гарячі.

— Міні казали, що баришня по молодости в гріх ускочила... хотів пожаліти, своїм чесним іменем покрити її гріх, аж бачу...

Бога-ради, не озираючись із серцем одказала Настя, не було-б де голови втопити...

— Ну, добре-ж... добре... Хм!...

Ну, добре...

Качан урочисто встав, обережно загорнув у хустку гитару і пішов із хати.

На порозі дуже чемно вклонився. Очи поблискували зловісно. Протіг церемонно:

Найпокойнішої вам ночі...

З богом! Чорт не видав вас тут.

Оставшись Настя сама в хаті, кинула поратись, сіла коло столу й склала на грудях

руки. Гарячий сором аж курився в очах, а лице мінилося що-хвилини: то зблідне, то знову почервоніє. Одчинила вікно, стала прислухатись:

Десь злісно ляснуло хвірткою.

„Щось надумав, гицель“.

Тривожно торкнуло Насті в грудях.

11. Помста.

Тінь од береста рясно вквітчала білу стіну ажурними листочками, темними, мов випалив їх місяць на білій стіні.

Коло хати в маленькому подвір'ї гомін. Скрізь розташувалися парубки, високі вночі, як велетні. Сиділи на призьбі, на моріжку, посхилялись на тин, товклися в городчику між квітами, ходили попід вікнами, кругом хати. Отаборилися, як дома. Двоє коло дверей перемовлялись з Настею, що обзивалась десь у сінях за дверима.

Чути було глухий її голос:

— Кажу-ж вам, що немає нікого в мене в хаті чужого. Вам наказав той старий тягун, Качанюга, а ви й віри поїняли. Ідіть, хлопці, ідіть за доброї чести, не чиніть бешкету.

— Не дуріть, тітко, бо сидить щось у хаті, сидить, личина, певно казав парубок.

— Ех, тітко, тітко, — з докором казав другий, і треба ото попускати таке в себе в хаті?

За дверима щось глухо одказала Настя.

Звісно, воно ніби й не наше діло, а тільки-ж так воно не годиться. Ну, та все одно ми його підстережемо. До світу будемо сидіти, а впіймаємо.

Декілько парубків зазирали пильно у вікна; в хаті було тихо й темно, видно було, як у друге вікно, що навпроти, одсвічувало знадвору блакитне небо. Біліли подушки на полу, вимальовувалися контури печі.

Парубки пильно розглядали по хаті. Того, що хотіли, вони не бачили, і голосно базікали аби про що.

Аж ось коло того вікна, що з кімнати, радісно заренетував, залементував хтось на увесь двір:

Хлопці — сюди! Хрест мене вбий — тут! Хуражка з окардою лежить на столі.

На столі справді виблискував проти вікна на кашкеті срібний значок, невидима рука миттю одсунула його кудись у тінь. Парубки затупотіли під вікнами, і незабаром у вікно товпилось кілька голів.

— Де саме? де?

— Хай я проклятий буду лежала! клявся парубок — сховали.

І знову крик:

— Гляньте — цигарку курить!... — у темному кутку кімнати ясно для всіх блиснув необережний огник цигарки.

Закричали, загоготіли, зареготали всі. Сумніву не було. Тут!

Напільне вікно, що в город, грюкнуло, одчинилось.

— Гу гуп! — щось у гарбузиння. Встало: плиг, плиг!.. по заплутах, як здоровенний собака, аж земля загула...

Гамір замовк — раптом в усіх спалахнув мисливський азарт, мовчки, хвилею завзято ринули вслід:

Лови! держи!

Залунало городами, перелетіло в село. Пішло десь по сонних улицах... В дворі тільки сліди залишились - поламані під вікнами Настині піони та під лісом потолочений лискучий любисток.

12. Чужаниця.

В хаті темно: трохи одсвічували вікна, як дірки. Напільне вікно стояло одчинене, в його дихала ніч, свіжа й пахуча.

Мар'яна сиділа сама в хаті, схилившись на стіл: Смутно пригадувала свої мрії над колодязем. Думала про те, що молодість пішла на-марне. І хотілося Мар'яні оплакати її гарячими слізьми...

Вбігла в хату Настя стурбована, заплакана; зразу кинулась до дочки:

І де ти така взялася на мою голову? Їхала-б собі без вісти, щоб очі мої не бачили тебе...

Що таке, мамо?—затурбувалась Мар'яна.

Що таке? — іди подивися: ворота всі вимазали, оті гицелі... оті... — Настя зайшлася слізьми, отакого страму наробила...

Раптом перестала плакати, грубо:

Їдь собі од мене, життя мого не муч, бо гірке воно й без того. Щось чуже, нерідне, вороже почулося в її голосі.

Мар'яна підвела од столу голову, і очі її спалахнули, як зірниці.

Я ще вам, мамо, хати не пересиділа, а коли хочете, то знайте — хата батьківська,

і буду я в їй сидіти, поки сама схочу. Що я вам таке заподіяла, що ви гоните мене з дому?

Настя сама не знала, на кого нападись. Шпурляла все в хаті, стукала, далі сіла й почала причитувать.

Двері рипнули і в хату увійшов тихо Микита.

І де хоч ти там тиняєшся?—зразу повернулась до його Настя, — не бачиш, що тут таке чиниться?

Микита якось боком підійшов до Мар'яни. Зашарудів рукою її по плечі.

— Чого тобі, Микито? — лагідно й смутно промовила Мар'яна, як колись було до малого.

Не помічала того, що в очах у Микити крізь сльози одсвічувало щось суворе й зле, що брови нахмурені й лице зблідле. Зразу кинулась.

Ай! Микито!

Микита захопив її за косу, і рванув з такою силою, що Мар'яна поточилась і впала з лави додолу.

— Микито! Мик... — злякано гукала Настя.

Кілько разів лунко ляснули в темряві скручені віжки і далі засвистіли кудись під піл.

Микита схилився на стіл і закрився руками. В хаті якийсь час стало тихо. Тільки було чути, як раз-по-раз чмихав Микита, немов із-під важкого гніту випорскувала вода. Приглушено ридала на долівці Мар'яна.

Виплив із-за хмарки місяць за вікном на городі засяяв цвіт на яблуні, загорівся.

У розчинене вікно вільно летів безжурний сміх:

„Чудні! чудні! Цілувались — цілувались,

потім, ось тобі

В чийсь хаті рипнули двері, і на двір вийшов „дзюдзі“ маленький хлопчик, піднявши рученятами подол білої льолі. Послухав звуки і широко розкрив заспані великі очі, а в тих очах, як у чистій воді, із зорями, з ночними тінями, з усіма дивами і таємницями мініятюрою одбилася ніч.

Чудно йому тепер і боязко, і швиденько, аби-як справившись, зразу поспішає він, склипаючи очі по дорозі, у хату до своїх дитячих снів.

13. Прощайте, не забувайте.

Коли сонце підбилось на полудні, до Настиних воріт чустрою, зачучвереною конячкою під'їхав на драбиняку сусід Матвій.

З хати почали виносити пакунки. Вийшла Мар'яна. Англійський сірий сак, дорогий капелюх з вуаллю, браслет золотий на руці — струнка, висока коло низеньких воріт...

Слідом за нею Настя в старенькому, і без шапки Микита. Настя витирала порепаними од роботи руками заплакані очі й доказувала останню мову:

— Копієчку складай, дочко, бо на старість, хто знає, як буде. Поки він живий — може не прожене, а помре, що будеш робити? Звістки присилай часто, бо не знаю, чи доведеться вже й бачитись, — Настя схлипнула, — стара роблюся, робити не здужаю. Може скоро вмру... — Стала рукавом витирати сльози.

Мар'яна мостила пакунки на возі, а між ділом розважала матір:

Не журіться, мамо, ось підросте Микита, — ожените, невістку будете мати, буде кому й робити.

А ти-ж, Микито, звернулась вона до хлопця, жалуй маму, а то й щастя тобі не буде, як будеш їх кривдити.

Микита спокійно й діловито вкладав речі у віз, дбаючи тільки за одно: щоб не загубилось, або не потовклось у дорозі.

Все було уможено, Мар'яна стала коло возу, немов задумавшись на годину.

Тихо, трохи зблідши підійшла до матері.

Обхопила її за шию, на груди головою впала.

Два обличчя, одне ніжне, випещене, друге Настине засмажене, мужицьке стулилось одно з одним, як скипіли.

Гребінчики випорсали з коси у Мар'яни, жмакався капелюх з квітками, мнявся дорогий сак. Мар'яна нічого не помічала, плакала в обіймах матері рясними мужицькими сльозами.

Одвівши голову од грудей матері, Мар'яна глянула на Микиту очима повними сліз, мовчки мов п'яна похилилась до його; кинула руки йому на плечи й стала тиснути до себе замурзане його лице та вітром запалене.

Так і вмила його слізьми.

Почув Микита зблизьку, як б'ється коло його грудей Мар'янине серце... Подумав: колись ніби так було вже... Коли-ж це? І зразу пригадалось:

Були тоді жнива, всі пішли в поле, а вони

вдвох дома. Мар'яна босенька, невеличка дівчинка в довгій карсетці, а він мабуть зовсім малий хлопчик... Все бігав хвостом за нею, вчепившись за спідницю. Зійшовся гурток тоді дітей, нарядились піти у місто в панський сад.

Гарно в панському саду, зелено. Трава попід руки, дерево густе, а ягоди рясніють між листом спілі, червоні, аж притемнілі. Розташувались у вишнику, мовчки патрають, тільки озираються; коли одно по одному: гуп, гуп — з вишень, знялися й пошуміли, як вітер. Озирнувся Микита: іде панюга здоровий, страшний такий. Кинувся Микита за дітьми не збіжить. Перчепився за щось, розірвав штанці, упав, та так і зайшовся криком. Всі повтікали, осталися в саду він та пан. Коли із-за куща Мар'яна. Вхопила Микиту з-перед ніг у пана, скинула на свої дитячі руки і плачучи й задихаючись од ваги метнулась тікати... Тоді так билось у Мар'яни серце.

Шпигало Микиті щось у носі. Казав у думці: Цього я вже не люблю, е-е, не люблю!...

Сіла, схлипаючи, на віз.

Підвела голову, обвела очима садок, оселю, немов хотіла всю її вбрати в свої темні, наплакані очі.

— Мамо,— промовила, — я вам перешлю колись грошей, а ви найміть маляра, нехай змалює мені нашу хату, а я поставлю її в себе над постелею та й буду рано й вечір згадувати домівку... А, ти, Микито, ґрунтика не продавай, бо вже отой Петренко пасе на його очі, ні за що не продавай... Садочка не ру-

бай... А там хто знає, — у Мар'яни засяли очи може колись хоч у гості над'їду, може не проженеш таки, Микито, з хати?

Матвій узяв у руки віжки й став рушати.

Не забудьте поставити хреста на батькові, пригадала Мар'яна, — а то, як ви, мамо, помрете, то й могили його ніхто не розшукає.

Віз заскрипів, повертаючись, і поторохтів по сухій ненаїзженій дорозі.

Глядять-же, мамо, — повернувши голову, нашвидку, наказувала Мар'яна; не забувайте мене, пишіть. Списуйте все-все, що діється на Ордівці...

Пишіть, як хліб родитиме, яка городина буде, пишіть, як сади цвістимуть, як одцвітати будуть..

Казала іще щось, та вже не було чути за скрипом.

Настя й Микита стояли коло воріт, склавши руки, й мовчали. Дивились їй услід, аж поки віз не повернув із улички.

14. Крізь сон.

Ніч.... Тихо... Міцно пов'язав Ордівку сон. Знову сплинув мовчазний місяць, крізь галуззя навів проміння на Настині ворота в глухій улочці, висвітив, дивиться, що наспівали цієї весни солов'ї на Ордівці.

Зігнувшись коло воріт, як злодії, Микита й Настя шкрябають ножами чорні плями на воротах, стиха перемовляючись часом словами. Лагідна спокійна їх розмова упівголоса.

— Так то, сину, — зітхнула Настя — одрізана скибка хліба, то вже не притулиш.

— Чого-б краще: брови змалювала, очи вліпила — думала — оце тобі, доню, твоя й доля буде, а все це пішло на лихо. Навчала-ж, наказувала — шануйся, бережися, дочко — не послухала, волю свою взяла, та й занастила себе, як сама знала.

— Мамо, трохи згодом обіззався Микита, — а на віщо ви мені вліпили такі довгі уши? — тепер мене й дражнять: каплоухий.

Е, сину, — казала Настя, — ти благай бога, щоб доленьку щасливу послав, а врода, то цвіт на дереві; вітер повіне, та й цвіт той осиплеться.

Тихо... Шкрябають ножі.

Самотою стоїть на Серединому руйновищі обдерта пустка. Високо здіймається гостроверха солом'яна покрівля з розваленими виводами. Над нею сумною стіною сплели свої віти високі шумкі тополі, а по трухлявому солом'яному дахові німо хвилюють од їх рясні тіні.

Під стріхою сумом чорніють повибивані вікна. В одно висунула на проміння рогату голову корова. Дивиться сонними очима в спустілий сад і ліниво ремигає.

Коло порогу своєї пустки сидить зігнувшись дід Середа. Схилив сиву, чубату голову, захопив в обійми коліна, дримає. На колінях розгорнута книжка.

А над головою аж шумлять солов'їні до-світки. Ніби ціла летюча консерваторія роз-

ташувалася в зарослому, дикому привіллі, розсипалася по гіллях, по кущах. Десь у тернику один старанно повторяє якийсь етюд, другий на верху дикої груши кидає в місячні високости величню імпровізацію, а ще один, заховавшись в глушавині колючої дерези, захоплено чеше, аж захлюпається селянське алегрето:

„Терла льон, терла льон,
Та й на терлиці...“

Підійме Середа угору сиву бороду, пролупається прислухається, заляскає в долоні, почне шугати:

А киш! А го-го! Щоб на вас!..

І знову дрімає над книгою, бубонить крізь сон:

„Матері не гуляйте, дочок доглядайте, бо як каже апостол Павел...“

...Дихне вітерець, прокинетися верховіття тополеве, залупотить, мов старці більмами лискучим проти місяця листом і знову в сон.

ПЕТРУНЯ.

Іржаві, темні ґрати неохоче впустили в камеру барвисті вилиски вечірнього погасання, нетерпляче дожидаючи, щоб як-найшвидше пішли звідцілья ці непрохані тендітні гості.

Останній на стіні променистий жмутик довго лазив, як райдужний метіль, далі почав швидко тьмаритись, припав як перегоріла углина попелом і непомітно згас.

Хтось зі-зла шарпонував, здавалося, темну завісу, ніби зачинив двері за нелюбими гостями — і між стінами заворушилась нудьга. Аж ось несподівано у небі над ґратами ясною свічою стала зірка, і в камеру труснуло трохи дрібного, темно-синявого пилу. Через незастеклене вікно в ґратах ринув холодком весняний подих, дмухнув цвітом... Маленьке змагання — і нудні примари — як здиміли.

Все заворушилось, що було в камері живеє. Підводилися з своїх ліжок в'язні і мовчки затинялися од стіни до другої.

Здавалося — в темну камеру наплинуло багато весняної неспокійної води, водою підіймало із заглибин якесь кордуб'є і почало кружити ним по камері.

Давненько вже прослухали вони це Пе-

трунине оповідання, проте і досі ніхто не промовив і слова. Були тихі, задумані.

Сам Петруня сидів коло стіни, схилившись на руку. Од зворушених спогадів ще палахкотіли в його уши і сяяли очи... Він знову передумував те оповідання вже для самого себе.

Петруня — юнак із виїстими очима, великими, карими. Справжнє його імення — інше. Петрунею прозвали його вже в тюрмі, прозвали за ті його довгі кучері, що їх він не хотів стригти наперекір тюремному наказові, за його мрійливу вдачу, а найбільше за його долю, що скидалася на долю того панського наймита-красеня Петруні, що його оспівано в народніх піснях.

Петруню водили сьогодні на суд і сьогодні він уперше після довгих місяців сумної тюрми знову побачив вирування вільного в городі життя, побачив весняне сонце, безмежне небо, і, хоч суд вирік йому дванадцять років каторги, він все-ж не міг заглушити в собі пробужені весною радісні струни. На щоді у себе він і досі одчував, як чийсь поцілунок, доторкання листочків з того клена, що мимо його проводили Петруню із суду назад до тюрми.

У йому бродили увесь час весняні настрої, химерні мрії, і сьогоднішній суд здавався за дрібницю, поруч із цією могучою радістю, що разом з весною прилинула на землю.

Товариші прохали його, щоб він розповів їм про всі ті в його житті події, що завели його в кінці до тюрми. Йому хотілося говорити, проте він довго одмагався.

Коли-ж в отемнілій камері пішов свіжий

дух од весняного цвіту і на брудній тюремній стіні замість вилущених в штукатурці прогалин і всяких інших плям почали маритися дивовижні гаї та сади, Петруня покинув мляве рахування, скільки буде йому років тоді, коли одбуде він кару, і з сумних тюремних стін стиха вимандрував у чарівне море крилящих спогадів, забравши з собою всіх товаришів-в'язнів...

Снують тіні по камері, як рибини в акваріумі. Все ясніше виблискують думні їхні очі, як ті жарини, що їх продимало вітром.

Тихий кайдановий брязкот змовк коло Петруні і до його схиляється висхле з тонкими та довгими козацькими усами лице отамана неволі, каторжника Кошового.

Кошовий легенько обгорнув Петруню за стан і по-старечому, з жалощами декламував:

Узяли Петруню за білі боки,
Та й кинули Петруню
У Дунай глибокий...

— Ех, Петруню, Петруню! — похитав він головою, далі додав, смутно жартуючи — де-ж це, Петруню, твої коні крилаті, де твої зілля чарівні та твої літуни-килими?...

Петруня тільки схилив низько голову...
То було в ясний гарячий день...

По один бік глибокого темного шляху білокорі берези в розпущених зелених косах, по другий між стовбурами рябіють червоні, сині, білозорові квітки...

Біла корова потонула глибоко в траві, пасеться...

По другий бік під зелениною — високий гостроверхий штахет і похмура, зеленим мальована брама. Там за брамою ховаються під тополями старовинні князівські будинки... Вгорі над усім — синє-мурове небо з гарячою золотою у йому ватрою — вліточним сонцем.

В холодку під брамою, як дві квітки — двоє дітей: у білому з торбинкою за плечима, пастушок з батіжком, і в блакитному з золотою куценькою косою на голові дівчинка-панна. Він, засмажений, як жук, скидається на мусяжеву статую, панна з білим прозорим лицем видається на зеленому тлі за куклу з живими очима. Очі в неї горять од цікавості, як не займаються, сама вона не встоїть на місці...

Дивний невиданий цей запилений хлопчик, син Федота-рибалки, що його хата на курячій ніжці стоїть над водою в балці. Босі ноги у хлопчика поколоні, штанці полатані і в торбинці житній хліб, проте так тільки здається, що він такий собі пастушок, а справді — він великий чарівник-ворожбит. Йому відомі всякі чари, він знає всі зілля. Він має в себе живу й мертву воду, знає, де позакопувані лежать скарби в землі, знає, коли і де цвіте папоротневий чароцвіт, знає, як його зірвати.

Ось він собі вихльоскує недбайливо батіжком і так, ніби без усякої охоти, як річ давно всім відому, починає розповідати їй про літун-зілля, що сушиться у його вдома на горищі. Коли потреш того зілля в руці і понюхаєш один раз — полетиш понад землею, понюхаєш двічі — полетиш у половині дерева, коли тричі — летітимеш з деревами врівні.

Несподівано за спиною гомонить погрозливий голос:

— Так я й знав... Ти знову сюди приво- лікся?

Стояв економ високий, сердитий. Хлопець одійшов кілька ступнів у бік і мовчки з під- лоб'я дивився на його, не теряючи самоповаги, як то й годиться чарівникові.

Маленьку хвилинку економ дивився на хлопця мовчки, ніби милуючись його спокоєм, далі червоніє і люто витріщається:

— А корови, корови де твої, чортове іродчя?

Хлопця ніби вхопив хто на голки, голова метнулася в один і другий бік... Геть-геть загледів спину в корів, що десь плутались за березняком в панській пшениці.

Гадюкою звився в економовій руці нагай:

— А не лови гав, а не тиняйся попід бра- мами, а пильнуй, собачий сину, того, до чого тебе поставлено!

Хлопець вертівся дзиґою на місці, од- махуючись руками од нагая, як од осі, далі одірвався од його і як вихор помчався до корів.

Панянка не вірила своїм очам: великий чарівник умить перекинувся в аби-якого шкод- ливого пастушка.

Минає небагато часу...

Чарівник сидить у березняку на траві сумний і скучний, ліниво копирсає паличкою землю, щось думає.

Озираючись раз-по-раз назад, до його боязко наближається Наталя.

— Дуже болить, Якове? — питається тихо- тихо, лагідно.

Хлопець зиркнув на неї і сердито одвернувся:

— Іди собі геть і ніколи не гуляй зо мною! — промовив він суворо. Далі нагнув голову і знову почав довбатись у землі. Йому досадно і соромно — і він не хотів-би тепер стріватися з Наталею.

— Я-ж нічого не винна тому, — чого-ж ти сердишся на мене? — щиро казала дівчинка, лагодячись сісти з ним поруч на траву.

Хлопець крутнув головою, очі злісно блиснули, сам наїжучився:

— Геть, кажу, — одійди! — Одсунувся.

Дівчинка полохливо одступила.

— У, який сердитий! — І чого ти такий сердитий? — Хіба що, коли я сяду коло тебе?

Хлопець мовчить. Лице його стає таке думне, горде, хороше, і панночці аж серце стиснулося, так хотілося, щоб він знову був до неї привітний. Стоїть — сісти знову не зважиться і одійти не хоче.

Далі набирається сміливости, боязко простягає худеньку ручину і легесенько жартує, торкаючи хлопця по вихристій голові.

У, яка кучма!...

Хлопець схопився з місця, ніби його опекло огнем, швидко зглянув кругом себе недобрим оком, далі стулив міцно губи, виблиснув очима, як крицею:

Нна! — стусанув він дівчинку кулаком у плече.

Дівчинка заточилася. Далі скривилась од болю, од жалю і сорому. Зігнулась, рукавом закрилась і, затремтівши од німого ридання,

швидко-швидко пішла од хлопця, спотикаючись на корчі й кущі.

Він похмурими очима подивився їй услід, далі, стурбований, довго озирався навкруги; в лісі нікого не було видно. Зайняв корови і швидко погнав їх у лісову глибінь.

Поночіє...

З балки Яків вибрався на гору, спинився тінню і дивиться: за річкою в старій похмурій дубині десь на високих гіллях мостить своє гніздо жар-птиця місяць. Над дубиною встає рожеве жарево. Через темну воду в річці хтось почав мостити з золотої соломи гатку. Стара хатина з білою стіною почала прояснятися в балці, ніби жартовлива дитина помалісеньку одтуляла рукавом заслоняне лице. Якову хочеться розглядіти золоте гніздо краще, і він іде далі, щоб високе тополля з панського саду не стояло йому перед очима. Проходячи узенькою стежкою попід старим, трухлявим штахетом, що одгороджував глуху над річкою частину панського саду, він згадав панночку і похвалив: „Молодчина Наталя, -- нікому видно не пожалілася“.

Стало шкода не вийшла, бач, уже сьогодні до тину на вечірню розмову, розсердилась.

— Кхи, кхи! стиха кашлянуло щось на перслазі, де його Яків проходив мимо.

Яків спинився, приглядається: щось схилилось, нерухоме, на обапол — у тіні не видно: мусить бути людина.

— Хто се? стиха промовляє Яків до його.
Мовчить.

„А може це од сплясної верби пеньок, думає Яків і пробує рукою: ні, м'яке щось, тепле“. Прихиляє голову: чиясь маленька рука, а в руці темно-рожева троянда; вище — щось біле мармурове ховається в сутіні... Суворо нахмурені очі... Коротенька коса з блакитною у їй стрічкою.

Це ти, Наталю? радісно дивується Яків. Мовчить, як нежива, тільки в руці несподівано закружилася квітка швидко-швидко.

Ти сердишся на мене, Наталю? якнайласкавіше питається Яків.

Наталя швидко метнула головою вгору, ніби їй притьмом припало щось у небі побачити, в чорних очах засвітилося дві діамантові сережки дві сльозини.

„Сердиться“ стиха промовив Яків, оступився, зітхнув, стоїть мовчки в смутку, в карі.

Зняв з голови свій кашкетик, почав мняти.

Наталю, я вже ніколи-ніколи не буду тебе бити...

Мовчить.

— Я вже буду тебе жалувати, гарно гуляти з тобою... — постояв, подумав, кланяється низько:

Прости.

Наталя витерла хустиною очі:

Нехороший ти хлопчик, грубіян... мужик.

Далі вона суворо нахмурила брови і вже сміливо, ніби мала на те загорьоване право, почала голубити ручиною пухкі його на голові кучері, ніжно, лагідно.

Яків покійрно схилив голову, як під справедливую кару.

— Уже не сердишся? легко зітхнувши, спитався він веселіше, коли кара минула.

Сержуся, — і буду сердитися ще довго-довго...

Наталя намагалася нахмуритися сердито, та лице її мимохіть прояснялося тихою, блаженною усмішкою.

Минуло кілька недовгих хвилин, і вони сиділи поруч над водою, в гущавині дикого терника на камені.

Наталя стиха скаржилася, що їй жити важко у княгині, скучно. Ніяк вона тій княгині не догодить, ніяк не втрапить зробити по її, ніяк не звикне її мамою взивати.

А де-ж твої мама та тато рідні? питається Яків.

Мама вмерла, а тата у мене, Якове, зовсім немає.

— Як? хіба ти...

Яків не доказав — холодком війнуло йому поза спиною, ударило в голову, як молотком: „байстрюк“ — подумав він з острахом.

Наталя, ніби догадалась, що він думає, мовчки, гаряче пригорнулася до його щогою.

Чинилося диво: ні огиди, ні ворожнечі Яків не одчував у собі до цієї страшно грішної, як йому думалося, дівчини.

„Бідна-бідна“ казав він собі в думці і серце його стискалося од жалощів: „байстрюк“.

А Наталя жалілася йому далі, що вся челядь її не любить, зовуть приبلудою; дражнять її не гарно і немає кому їй пожалітися. Княгиня така сувора, і Наталя її боїться, бо вона все їй докоряє, з тих кімнат у сад не

пускає. І Наталя плаче, все плаче в тих сумних і страшних князівських мурах, і вдень плаче і вночі, прокинувшись, плаче.

Яків уже не слухає її, думаючи про щось інше.

Чого-ж ти, Якове, усе мовчиш? — промовила вона трохи згодом, боязко позирнувши на хлопця.

Яків кинувся од задуми і рішуче промовив:

Знаєш, хто такий ота княгиня? Вона відьма, і в неї костяна нога. Бачила як вона кульгає, на патерицю підпираючись? Вона Баба-Яга і вона взяла тебе, щоб вигодувати і з'їсти. Ну, та ти, Наталю, не бійся — я обороню тебе од неї і вивезу звідціль далекі-далекі на край світа, де вона тебе ніколи не знайде.

Наталя глибоко зітхнула, осміхнулась і, од щастя прижмуривши очі, прихилила голову лицарю-чарівникові на плече.

А Яків казав далі, що так йому зробити легко-легко: він опівночі вийде у поле, тричі свисне гукне і золотогривий кінь стане перед ним, як із землі. Вони сядуть на того коня і полетять на йому врівні з деревами далеко-далекі, аж туди, де над вечір димлять хмари. На тих хмарах є будинки, — не такі, як ці, князівські — кращі, золоті. Прилетять вони туди і будуть удвох жити у тих будинках, та й жити, та й жити...

Внизу поміж високих берегів бавиться блискучим у річці темна хвиля. Здається, вона волоче в невідомі кудись краї без кінця-краю довгу вив'язану низку синіх, срібних, золотих

цяцьок, перетрушує їх, виграває з ними і несе, несе... несе...

По дорозі низько берегам вклоняється, знишка прощається:

„Прощайте... щайте... щай“...

Коло дверей, пробуючи замки, загуркотів дозорець, далі загомонів у прозурку його крикливий, навмисне грізний голос:

— А чого се тут не світиться каганець? Чого тиняєтеся ото по камері, як що загубивши? Того, що загубили, вже не знайдете! Ні, не знайдете!..

Голос його лунав грімкий, проте люті давно вже в йому не було.

В камері танок тіней припиняється. В'язні потаїки зітхають, розіходяться по кутках і ліниво розстеляють свої матраци. Хтось за-світив і юоставив під стіну тюремний блиску-нець.

Він свить тільки половину стіни од низу, вище-ж до стелі стіна темна, і місяць випи-сав уже на їй нове срібно-синяве вікно, за-маявши його рясно густими, кучерявими од грат тінями, мов галуззям винограду.

— І звідля це такий іде дух запаши-стий? — Чи є росте десь близько акація, або жасмин! поюшив у камері тишу один в'язень.

Йому ніхто не одповів. Чогось не хотілося нікому руйнувати того тихого, думного на-строю.

Тільки трохи згодом, розстеляючи постіль, хтось зітхнув глосно і промовив — чи то до Петруні, чи то до самого себе:

Так-так... Оце-ж тобі, Петруню — тії жє-ниханочки! Оце-ж тобі, Петруню — через ві-конце учащаночки, та оце-ж тобі, Петруню — ті панські цілуваночки!..

За п'ять-шість тих років вигнало Якова як явора рослявого та стрункого. Ходить він паничем, розчісує кучері на потилицю, в'яже до сорочки кольористі краватки. Він в економії за конторщика. Стара пані улюбила його, що він такий роботящий, чемний, тихий... благоувітливий, такий свіжий, бідавий, красунь, не п'є, тютюну не заживає; тільки все книжки читає... Романи читає, читає, щось собі випи-сує з тих книжок на замітки, думає, мріє... Певне, складає вірші. „Здібний, талановитий юнак, — хвалиться перед знакомими пані, коли-б учити — щось-би з його вийшло“. Кличе пані Якова ніби за ділом, садовить із собою пити чай... „Треба буде прохати Наталю, щоб вона, Яша, трохи повчила тебе історії там... географії“, милостиво розмовляє вона з Яковом. Згодом увіходить і Наталя, як весняна хмарина, як огневий цвіт.

Яків чемно їй уклоняється вона навіть і не глянула на його. Рік од роу вертаючись із інституту, дуже запишна, грдовита стає панна Наталя.

Стара пані хмуриться:

— Наталю, Яшка тобі вклонився, чому-ж ти не вітаєшся з ним? каже їй удогань.

Наталя зіскоса позирнул на Якова, ніби тільки помітила його, аби-як вітається і більш уже не дивиться на його.

Вгодований економ, що весь час вертиться і завилює тут перед пані, запозирливо дивиться по черзі на панну й юнака: в обох у їх чоґось одинакові легенькі під очима темні плями, в обох на щоках міниться негасимою крупиною рум'янець, в обох під віями, здається, залишились іще темні жмутики од невиспаної, зорями блискучої ночі.

Економ єхидно посміхається, сам до себе крутить головою, благочестиво на шпиньках виходить у двері.

Давно вже все спить... Сяють біломурові колоня будинків поміж деревами. Біліє пісок на круговині, що вирівняно перед верандою, а на піску вигріваються проти місяця кудлаті, здоровенні собаки. Далі од шляху довга шеренга гостроверхого штахеття, як густий ряд грізних списів. Буйно кохані квіти горять і мліють під місяцевим зором. Ніщо не шивовкне. Чудно, як у завороженому двірці. Крикнули десь півні... В саду на глухій алеї виявляються дві химерні тіні: одна, закутана, наступає на ногу, кульгає, друга висока запобігливо придержує під руку, вихилється... Баба-Яга з своїм перелесником.

— Не може бути, цього бути не може! — тихо казала княгиня, збентежена і розхвилована.

— Чому-ж ви цього раніш мені не казали?

— Я не мі: цьому вірити, поки не побачу сам, живовидяки — відповідав їй улесливий голос економа.

Ішли задихаї, аж спотикалися.

От вам і виховання. От вам і інститутка. Ні, правда завжди буде правдою: яблучко не далеко одкотилось од яблуні... Ох...

Спинились, постояли і знову швидко закульгали.

Ах ти-ж мерзьке дівчя... Ну-ну — бідкається здивована і гнівна. З алеї звернули на стежку поміж рясні клени, крізь клени було вже видно осяяний згори флігель — московський теремок, помальований та помережаний. В теремку було темно, а вікно з різнобарвними шибками було трохи одхилене.

Цс... будемо йти тихіше...

В кольорові шибки визирають потьмарені верховіття бузку, в кімнаті стоїть рожево-синява стума. На столику у фарфоровому, позлоченому зільничку жмут темних, мов на уголь перегорілих рож... Дівоча гостіль... Кошлатий килим на стіні... проти візна виявляє себе з темряви у ясних фарбах малюнок голої в баговинні якоїсь русалки чи феї. Душіть помалу крамними пахощами. В закутку на софі чітко помітно в білому погаву панни Наталі, глибше за нею, мов її тїнь, темний невиразний силует кучерявої голви юнака... Нижче одна в одній дві руки — одна біла, до паперу рівна, друга — мусяжева.

Шепотіння, шелест, як той струмок, що туркоче без угаву десь за кущем. Крізь туркотняву вихвачуються сміливіше звуки людської мови і знову тонуть.

Вона раптово: Цс!..

Він: Що таке?..

Наталя швидко підвелася, закинула за плечі розкошлячену косу, пішла до одчиненого в сад вікна. Вихиливши у вікно голову, вона кидала очима затурбовані погляди, пильно дослухалася, а разом із тим приспівувала стиха, не повинно, безтурботно...

„Ой ти, Грицю, Грицю, молодий козаче“...

Вернулася з осторогою до дверей, брязнула ключем, замикаючи.

Він стиха: Що таке?..

Нічого... мені вдалося, що хтось гомонів у саду!.. Ніч-же яка хороша — тиха, тиха...

Стоїть перед ним, дивиться загадково, не певно осміхається. Заплющила очі, розкинула руки, навалом похилилась на його, оповила руками, як з хмелю, його голову, міцно, щільно... Сміх...

— Наталю... Нат... задушиш!..

Лицарю мій неперсможний... Айвенго!

Сміх... цілування... мов тріск сухого на огні лому. Шепіт...

Все забули, як діти.

Тук-тук повільно стукало щось на ганку, мов ішло щось на дибах...

Не чули.

Шарудіння коло дверей, голос.

Слова вони не вчули, а вже їх рвануло, розкидало одно од другого, як бомбою. Стоять, виструнчившись одно перед другим, ніби несподівано довідались, що вони одно одному смертельні вороги. Чекають.

— Наталю! Наталю! — впусти-но мене на часинку до себе.

Мама! жажно, одними губами вимовила Наталя. Далі очі її стали гострі, сама заметушилась, заметлилась по кімнаті, легко, як тігриця... Збилась на бік коса, рухи буйні, сильні.

— Це все та гадюка, це все та гидота вистежила. Очі заогнилися ненавищами.

Хто такий?

Вона не одповіла. Далі глянула на його владно, гостро.

— Чого-ж стоїш? — ховайся кинула похапцем.

Голос за дверима:

— Наталю, не бари-ж мене тут під дверима...

Сюди! Сюди! — шепоче, як з огню Наталя і тягне як дитину за руку Якова до ліжка.

Яків косо позирає під ліжко і опирається.

За дверима нетерпляче:

— Наталю!..

Яків вириває руку, логенько вискакує на вікно і без шуму тоне в кущах... Дві-три гілочки на бузку тільки похитнулися і знову стихло.

Раптово гвалт:

— Хто такий? Стій! Стій! — не своїм голосом закричало щось у кущах... Геть пішла луна в заснулому саду.

Кущі бузку захитались, затріщали, заходили ходором, ніби несподівано звели між собою люту бійку.

— Ні, не вирвешся! Не вирвешся! — навмисне як-найголосніше галасував у кущах уже охрипший економ.

У відповідь йому:

Лясь! Лясь! — Щось мішком повалилось додолу, гупнуло.

Кущі вирівнялись, примовкли, стоять у задирливій позі.

Шелестіли вже бур'яни десь у гущавині, захрустів під ногами сухий лом — затихло.

— Прибив, розбіяка, скалічив!.. — урочисто вигукував економ.

Підійшла княгиня.

— Що таке сталося? Він? Яшка?

— Він, шибсник, він, арештантюга. Ось...

Економ показав княгині Яковів козилок.

Ну, то чого-ж кричати, чого людей гвалтувати? — сердито казала княгиня. Взяла з його рук козилок, уважно розглядає.

„Угму“ протягла вона похмуро. Далі з притиском:

— Ах ти-ж мерзотнику! Ах ти-ж гадино! Ось він тобі який, цей тихенький та святий.

Грубо:

Щоб завтра-ж і духу його не було в економії. Чуєш?

— Слухаю, пані, витираючи лице і ніс хусткою, незвиразно, проте охоче сказав економ.

Княгиня повернулася і швидко покульгала у флігель з грізним, гнівним виглядом.

Всю ніч стояла заметушня у панських будинках. Світилося в одній кімнаті, потім десь у другій і гасилося. Врешті свічка засвітилася

в глухому закутку будинків, де містилася домова князівська аптека.

Поговір у селі аж гуде — хоч не ходи на люде. Яків удень сидить удома, а ночами блукає коло скономії, в гаю, попід річкою, крадькома проходить у сад: хоч-би здаля її заглядіти, хоч голос її почути. Нема, ніби замурували її там десь у німих стінах. Через вірних людсїй посилався до неї листами, писав: „Наталю, гінжал ти мого серця“. Бладав її вийти до його в ліщину.

В кінці листа приписав слова з пісні:

„Причарувала серце і душу, тепер без тебе жити не мушу“...

Всі листи мов у прірву лстїли без вороття.

Приятель його, садовник, розповідав йому, що панночка гарно перепрохала княгиню, плакала перед нею, усі руки їй вицілувала, то стара пані все їй дарувала... казав, що всю провину на його, на Якова, звернула.

Гірко було Якову про це дізнаватись. Засумував, змарнів.

І ось тоді вже, коли Яків знадіявся зовсім, щоб її бачити, мов сонце засяяло йому — маленький од Наталі лист:

„Сьогодні увечері виходь у ліщину. Буду тебе дожидати“. Мов-би крила вирости у Якова. Ще й гаразд і не звечорїло, а Яків схильований і радісний увіходив у ліщину.

Тільки увійшов Яків в гущавину кущів, як ліс несподівано гогонув: галас, вигуки, висвисти з усіх кінців.

„Бери його! аджи!“

Гавкнуло, як із бочки — і кудлатий собацюга летів із-за куща до Якова, з вищиреними зубами, за ним другий з другого боку, а ззаду — третій...

— А лю-лю! А тю! Го-го-го!... ішла гука по ліщині, як од дикої орди.

Яків рвав траву, ламав гілля, вертівся між собаками, одгонився — далі ударився бігти.

Коли обірваний і покусаний Яків опинився геть-геть у полі, а собаки поволі верталися до лісу, чмихаючи і потріплюючи ушами, услід Якову чоловічими голосом загомонила ліщина:

„І що ти у голову собі забрав, куди ти мостишся, куди ти лізеш, дурило! І на що ти уповаєш, що туди сунешся, куди голова не влізе? Попустив кучері, то вже гадаєш, що вже до панів дорівнявся? Дурню ти, дурню божий — тими кучерями тут дворища замітають“...

Довго ще гаморила ліщина, вичитуючи Якову науку. Лаяла, глумилася. Гунява луна, як та недоріка людська неслава, деревляними словами одгукувала з усіх боків чужі слова, перекривляла, реготалася. Тільки одійшовши геть од ліщини, Яків став збирати до купи думки: „Що таке трапилось? звідки це? нащо? Може якась помилка?..“ Швидко вийняв лист Наталі і став приглядатися до знайомих літер, що до недавна були такі лагідні, такі любі...

Почав нашвидку перечитувати і раптово літери здалися за такі зрадливі, за такі лукаві, ніби-то були маленькі гадючки поспліталися в ланцюжки.

Звіяло усього холодком, сполоснули гарячі хвилі образи, сорому, жалю... Одна гарячіше другої. Далі вставав огнистий звір — гнів.

„Добре-ж!.. Ну, добре-ж!..“ — шепотів він сам до себе, кидаючи навкруги погляди, ніби поблизу видивляючись чогось, важкого, міцного. Повернувся і посварився кулаком туди, де на горі біліли під тополями гордовиті будинки.

„Заждіть“...

З раннього рання до нічної тіні гуркотить в економії, кипить, мов у казані — починалася молотьба. Третій тиждень уже лежить стара княгиня в недугі — все господарювання передала до рук Наталі. Наталя знову вернула собі княгинину ласку. Поназдивилися люде, як почала молода панна турляти усіма в економії і робітниками, і прикажчиками, і всією домовою челяддю. Економ змарнів, як земля, схуд, зігнувся: бігає завжди, аж пріє.

„Ця навчить, як треба господарити! — казали в економії, — в цієї і трісочка не пропаде марно... І де воно видралось тут отаке зілля“.

Над Яковом спершу було глузували, після того-ж, як він із того сорому вимандрував кудись із села, — стали жаліти, казали: ізвела, катівка, нарубка з розуму та й гадки не має, а йому, сіромі, тільки того й шляху, що світ за очі.

Проте ніхто того не бачить і не знає, чого

ото сумна панна, сновига по саду і побіля саду що-ночи, як узоріє у небі, кого дожидає.

Ходить Наталя в саду, пішла по ліщині, у березняк навідалась, всі затінки, де колись у парі сиділи, обіходила.

Мала йти до річки, на перелазі опинилась; визирають за садом високі стоги зеленої пашні, як мури, поруч із ними сумують у зірній синяві гостроверхі дахи старовинних комор і стаєн. А в саду поміж деревами світять боками рівні покоси сухого сіна, над ними посхилялися пругами віти, мов добірним намистом унизані дохожалою садовоною... Скрізь сон палягає. Стиха-стиха, порідко, щоб кого не розбудити, вистукає тільки у клепачку десь ходячи по економії сторож.

Внизу у воді, мов діти на орелях, гойдаються на хвилі маленькі зорі.

Задивилася Наталя, загадалася...

Тінь...

Наталя вирівнялась, тремтячим голосом:

— Хто тут?

Придивилась, захопилась за серце:

— Яша — ти?..

Висока, струнка тінь у чорному плащі... низько на очи насунутий капелюх... знезнанки спинилась, далі швидко повернулася, рванулася далі.

— Яша, куди-ж ти? — Господи... Яша...

Яків знову спинився, стояв, як німий.

Наталя придивилась до обличчя Якова і замовкла.

Яків стояв білий, очи горіли, як у п'яного.

— Слухай сюди, Наталю — схвильованим, урочистим голосом промовив Яків: — я випустив крилаті дракони і вони знищать прокляте гніздо старої Яги. — Ти будеш на волі...

— Що таке сталося, Яша, я не врозумію тебе? — спитала вона здивована і занепокоєна... — Які дракони? яке...

І відразу змовкла: одежа на Якові, його обличчя чогось стало виявлятися, прояснятися. Червоними виблисками світилися у його над головою листочки з дикого терену, кущ вияснявся, мов на світанку.

Мов хто сіпнув Наталю за поли — повернулася назад...

Ой! Ой!.. — коротко крикнула вона... Острах замер у неї в очах. Високо піднімаючи темряву над садом, із стогів і ожертів вихвачувся вгору, як казковий звір — крилатий огонь, кидав полум'я кудись під небо, мов переборну корогов... Стиха, сполохано, далі дужче і дужче і незабаром гудом загув вітер; здіймалась трискотнява. Все дерево в саду здалось ожило, мов сліпими очима замиготіло листям, жахно замахало гіллям, мов руками.

— Що ти зробив? Що це задумав? — Важко дихала, позирала на огонь і в її очах крізь острах проглядало щось незнакове Якову, чуже, гостре.

Огонь шулікою перелітав на стані і комори, розливався, як море. Мов панським гнівом огневими виблисками заяскрились темні вікна будинків. Десь калатав у клепачку, скільки було сили, сторож. Щось закричало на сполох.

У Наталі роздулись несподівано ніздрі, в очах промайнуло щось хиже.

Раптово вхопила обіруч Якова за шию, пригорнула, притиснула до грудей, закричала кілька було сили:

Рятуйте! Рятуйте!..

— Наталю, Наталю, та заспокойся-ж, — тіпав нею, не розуміючи, Яків.

Вона одвертала од його своє лице і не переставала кричати.

І раптово Яків почув, як сильно, вороже б'ється її серце, одчув у себе на шиї ворога лютого, немилосердного. Все стало ясно.

Ага! Ось як! — погрізливо промовив Яків.

Вхопив і почав розривати її руки, що щепилися коло його шиї, як залізні обценьки.

Почалася боротьба, дика, запам'ятлива, захоплена.

Яків білі руки її ламав і крутив, затуляв їй рот, тільки виривався з її обіймів, вона знову кидалася на його, як львиця, хапала за шию, за стан чиплялась.

— Сюди! Рятуйте! Сюди!...

Хтось зовсім незнакомий, чужий, за Наталю дужчий, здавалося, змагався з ним: коса розсипалася по спині, очи горіли. Задихалась...

Ставало видніше і видніше, як удень.

Так-же як удень одживав людський го-мін. Наближалось тупотіння кількох пар ніг.

— Сюди!- гукав уже хрипкий голос.

А внизу поміж берегів бавиться блиску-

чим, золотим темна хвиля. Грає, бавиться, на-віки прощається:

Прощайте... щайте... прощав-айте...

В камері тихо, парко. З усіх кутків чути дихання сонних. Розкидавшись і розкрившись, спить на своєму матраці Петруня... Уши у його в сонного горять, роздуваються ніздрі... Дихання, часом, починає частіти і він зо сну шепоче гарячими губами якісь слова. Всі сплять, часом зо сну блудячи словами. Не спиться тільки одному отаманові неволі, Кошовому, ходить, тихо-тихенько брєнить кайда-нами, думає щось.

Крізь ґрати видно блакитну глибіню. Туди кинув хтось жмут білоперих хмарин, мов оберемок весняного цвіту та рясту. Місяць позолочує їх, персв'язує срібними стрічками, і чаром подихує через ґрати цвітнівка-ніч. Петруні сниться сон. Сниться, мов справді діється...

Петруня сидить у Наталиній опочивальні, тільки якась вона тепер не та: дивні, невидані квітки з химерним листом, і сонце б'є у вічи, аж сліпить. Жарке, огняне сонце.

У намистах, у стрічках, як була колись на зелених святах, стоїть вона перед ним за-пишна, горда, суворо вичитує йому:

Хіба-ж ти не чув, Петруню, — теж почала Петрунею взивати, — хіба ти не знаєш, що я вже засватана, чужа... Тобі вже я, Петруню, ніколи, ніколи не буду!

У Петруні холоне серце — правду почуває.

— То оце вже, всьому між нами край! всьому? — з тоскою запитує він.

Наталя пильно дивиться йому у вічі:

— Слухай, Петруню: поки у небі місяць, поки світа-сонця, на всі віки і правіки — тобі я не буду! до останнього знаку! Так мені мама казали, так і я кажу.

Сказала, мов ножем одтяла. Така тоска, такий одчай стискає Петруні груди — волосся на собі рвав-би.

І відразу забилося серце, спалахнуло щось сміливе і радісне:

— Неправда! все це — одні чари.

Він сміливо, жагуче бере її в обійми.

І стає диво: чари відразу гинуть... „Ой, Петруню... не треба! Ой намисто порвеш!..“ Наталя горить, і тремтить, і вже сама пригортається до його...

Кашлянув за дверима дозорець, струснув в'язкою ключів. В Петруні очі розплющуються: мов крізь сітку на очах бачить він поміж деревом лупані, знакомі стіни камери... блищить десь кинтявий каганчик... либонь під трояндовим кущем... Крізь виноград визирають ґрати.

„А де-ж це Наталя?“ — озирається Петруня. „Ах ось де вона!“ — поруч із ним лежить на нарах, косу аж додолу попустила. Дивиться кудись чудними очима.

Де це ми, Наталю?

Вона осміхається:

— О? А хіба-ж ти забув? Це-ж золоті будинки. Оті, що пам'ятаєш?..

„Так-та-ак!.. пригадує Петруня — це оті самі, що як був малим!“ Дивується: „дивись тобі! — а я думав, що то тільки вони в казках“

Починає приглядатися до їх, а вони стають все сумніші та й сумніші.

Чого вони такі темні, сумні? питається у неї.

Вона мовчить, швидко встає, косу на голові поправляє.

Куди-ж це ти? — з тривогою питає Петруня, угадуючи її намір.

— Я швидко назад вернуся. Пішла до дубових дверей.

По дорозі повернулась, привітно осміхається, завіряє: я вернуся, вернуся!.. Я зараз!..

Зникає за дубовими тюремними дверима

Петруня підводиться і сідає на постелі. Б'ється у його серце: коли-б-же, коли-б не одурила.

„Що тобі, Петруню, серце болить?“ Близько-близько чує він знакомий голос. На мить зелення розхиляється і перед очима Петруні стоїть Кошовий, пильно приглядається йому в обличчя.

„Вона ще прийде! вона зараз, зараз вернеться!“ швидко, як з гарячки шепче Петруня.

Кошовий тихо, з жалем хитає головою:

— Бідний ти Бова-Королевичу! — і далі нахмурих брови, суворо, голосніше:

— Вона, Петруню, не прийде, чуєш, — ніколи не прийде! Лягай, спи!

Петруня покійрно кладе голову на постіль.

І відразу над постіллю виростає якийсь зелений кущ.

Брудні тюремні стіни перефарбовуються, вищають, ширяться. Стає просторо... виростають яксь колони дивного-предивного стилю, зільники з квітками, мережана золотом стеля... арки... ходи... коридори... і відразу десь у темних коридорах брязнув голос Наталі, аж в ушах задзвеніло:

Ой ти, Грицю, Грицю,
Ти славний козаче...

Двері одчинились і вона знову на порозі, радісінька така, весела, а в руках повно всяких квіток: бузку, троянд, акацій, рути, рясту всякого...

Приберу я, Петруню, у твоїх будинках, щоб було тобі тут хороше та весело!... Ти будеш тут сидіти, а я буду до тебе приходити, любити-цілувати буду... А ти мені казки твої чудові будеш казати, співати пісні...

І будемо з тобою отак ми жити, та й жити, та й жити...

Коло вікна стоїть Кошовий, одхилив ухо пильно до чогось дослухається. Десь далеко соловей витьохкує, солодкої завдає Кошовому туги...

Тільки-тільки що його чути: через стіни, через ґрати подає голос... Послухає-послухає його Кошовий, знову поміж сонними починає ходити... Ходить, щось думає, на сонного Петруню позирає, стиха наспівує:

Ой у городі в Таганрозі
А в мурованім замку
Сидить козак на прикові
За дівку-коханку...

Як у срібну сурмочку, цвірчать залізні
пута, і собі приспівують стиха...

За дівку-коханку...

ВОЛОЦЮГИ.

Дрімає місто в синьому світі, як заворожений город під прозорою водою. Не стелеться ніщо, не колихнеться. Зверху над деревами стоять в оболонках із срібного туману хрести на дзвіницях та церквах. Між тінями подекуди блимають огники в хатах, як світляки під кущами.

Місяць світить просторий майдан серед містечка, а по майдані німо, немов на екрані, ходять туди й назад по парі і низками міські панянки та їх кавалери.

Дві тіни одрізнилися з рядів і повернули з майдану за ріг ulиці.

Піднявши козирок на потилиці, швиденько й тихо ішли ulицею двоє найдавніших на все містечко кавалерів: колишній прикажчик із мануфактурної крамниці Григорій Степанович Семенець і бувший пісьмоводитель Зсмського Петро Митрович Макитра.

— Так отак, кажу, — буде краще — казав Макитра, плюнемо ми на цих базарніх, хай вони собі пишаються та морочять, кого знають, а самі будемо слід топтати на кутки. Дівчата там як перемиті, прості, ніяких примх не знають... Посидимо десь на колодці, поспіваємо в гурті...

Старі волоцюги спинилися на перехресті.
— Ну то кажи: на Горещину? — допитувався Макитра.

Семенець мовчав, щось собі міркуючи.

— Давай так зробимо, — промовив він роздумуючи: іди ти на Горещину, а я на часок заскочу на Борисівку в мене там дільце єсть невеличке.

— Яке-ж там у тебе дільце? — допитливо глянув на його Макитра. А ну признавайся. Може...

Макитра жартливо моргнув бровою, не доказавши. Семенець засміявся:

Не скажу, — хай як угорить діло, тоді й тебе поведу.

І приятелі розійшлися у різні кінці.

Коло одного двору — десь на лавочці, під широким наметом із гілля сиділо пар зо дві молоді. Макитра спинився і став приглядатись.

Марині Васильовні моє шанування, Єв-паксії Деомидовні теж, — увічливо промовив він, підходячи до лавочки. Дівчата вистромили з хлоп'ячих обіймів свої голови.

Хто це? це ви, Петро Митровичу? — обізвалась одна. Макитра сміливіше підійшов до гурту й почав здороватися за руку, спершу, як водиться, з „баришнями“, а потім з „кавалерами“. Кавалери, молоді безусі хлопці, з запаленими лицами неохоче випускали з рук дівчат.

Поздоровавшись з усіма, Макитра сів на краєчку лавочки, що лишився для його, і зразу завів делікатну розмову.

За те довге парубкування в його назавжди були готові всякі балачки. Дівчата инколи обзивалися словом на його мову. Хлопці мовчали, мов води в рот набрали. Увіходити в розмову з таким досвідченим супротивником їм, по всьому видно, — молодняку першого гуляння, було трохи боязно. Проте свого місця — близько коло дівчат, вони трималися уперто, і як тільки Макитра намагався ближче нахилитися до дівчини, хлопець їживсь і плечем захищав її.

Макитра немов ненавмисне ростебнув пальто й почав розправляти на шиї шовковий галстук. Ніхто й не глянув.

Далі Макитра, не кидаючи розмови, достав годинника на срібному ланцюжкові, глянув на його, й не ховаючи, став ним бавитись проти місяця.

Хлопець глянув, зітхнув і схилив голову. Далі на зло Макитрі зразу обгорнув дівчину й став тиснути до себе. Дівчина покійрно схилилась до його, та так і влипла. Макитра сердито сховав годинник і почав затуляти пальтом свій галстук.

— Трам... тара-ра-ра-рам — замимрив собі під ніс Макитра.

Змовк. Став надумувати щось. Хлопці тимчасом нишком пошепотіли з дівчатами, далі повставали і почали прощатись.

— Чого-ж це ви так рано? — спитав їх Макитра.

— Завтра нам чуть-світ треба на роботі бути, — суворо одмовив один.

Дівчата повставали слідом за ними.

— А ви-ж куди? — стурбувався Макитра.
— Нам теж треба завтра рано вставати.
Макитра почав умовляти дівчат ще посидіти.
— Ще-ж зовсім рано, — благав він, — скрізь по хатах світиться, — посидьте трохи, я вам розкажу щось ловке-ловке.

Дівчата непомітно зглянулись і осміхнулись.
— Ні, вже, Петро Митровичу, хай посидимо иншим часом, приходьте ще коли-небудь...

— Конфектів принесіть, — лукаво засміялась друга. — Иншим носите.

Макитра важко зітхнув і став прощатись.

Одійшовши з півгону, він озирнувся назад: стоять всі в купі, не розходяться. Трохи згодом озирнувся знову — сидять вже всі рядочком на лавці, не розходяться, як і перше сиділи. Гірко стало старому бурлаці, насунув козирка на очі й поволікся улицею помалу-помалу. Минувши кінець улиці, Макитра спинився: куди-ж далі?

Подумав-подумав, понуро повернув на Борисівку розшукувати Семенця.

Улицею іде гурт хлопців. Попереду Семенець, розмахуючи полами од пальта. Парубота поспішала слідом.

— Що-ж, хлопці, — тіг помалу хтось із хлоп'ячого гурту, — в базарі він нам покаже дулю, та й тим одбуде: хай зараз дає.

— Та що-ж це ви не ймете мені віри, чи як? — бадьорився Семенець, — по-товариські, так по-товариські.

— Ну, то хоч покажіть, — договорялися хлопці, — може у вас грошей немає.

Семенець трохи подумав:

— Як правду вам казати, хлопці, то при мині таки немає ні копійки. В базарі я за-скочу додому й винесу вам.

— Еге! — разом загули хлопці і в одну мить стали грізною коло його стіною...

Семенець виступав уперед і намагався стати ближче до вікна коло чиеїсь хати.

Знаєте, що я вам скажу, хлопці — загово-рював їх Семенець, — ми зробимо так, щоб було добре і для вас і для мене...

— Ну-ну кажіть — нетерпляче підступали до його парубки.

— Будемо так казати, — розтягував Семенець, озираючись і підступаючи спиною до вікна, далі вирівнявся і зіпнув на все горло:

— Рятуйте!

Всі хлопці зацитькали на його.

— Заждіть, — може ще помиримся, — умо-вляли вони його: — давайте ваші часи в заклад, то ми й подождемо.

Семенець дивився кудись повсрх їх голів. Потягнув цигарки, пустив задумливо димок, подумав.

— Пожар! — зарепетував він знову скільки було сили. Хлопці, втеревши надію на мого-рич, зразу вкрили його й почали похапцем садити чим попало. По улиці оддавалася луна, немов десь баби прадами вибивали білизну.

З хати одчинилося вікно, визирнула за-кудлана та заспана голова. Послухала трохи, потім спокійно обізвалася:

— Добре дайте йому, хлопці, сукиному синові, хай не туманить серед ночі людей.

— Що воно таке? — почувся в темряві десь з сусіднього городу другий затурбований чоловічий голос.

— А це-ж те ледащо, той Семенець, що за прикажчика був колись у базарі.

— Отой п'янюга? — здивувався другий, — то чого-ж йому в нашому кутку треба? — придержіть його, хлопці — ось я вийду та врятую його!

Семенець якось викрутився з рук, одскочив і замахав миролюбиво руками.

— Ша! годі! — промовив він спокійно. Хлопці зразу одступились. Семенець обсмикавсь, обструсився й мовчки поліз в кишеню за гаманцем.

Семенець стояв серед шляху один, длубався в своєму гаманці і щось бубонів сам до себе. Підійшов до товариша Макитра, як із землі виріс.

— Дуже побили? — пожалів він його.

Семенець сховав гаманця, застебнувся.

— Нарвався... — зітхнув він, видимо не маючи охоти розказувати більше.

— Ну, а ти погуляв? — повернув він розмову.

— Та... гульнув трохи, — ліниво одповів Макитра.

Пішли далі поруч, мовчки, похмуро.

— Не щастить нам, Григорий Степановичу, — персгодом смутно почав Макитра, — і хлопці нас не приймають, і дівчата не люблять...

Семенець помовчав, проте було помітно по очах, що йому теж не весело.

— Та й самому буває якось ніяково, як уберешся між той молодняк, — казав далі Макитра, — сам бачиш, що ти їм в дядьки годишся... Який мені товариш хоч отой Сашко Вакуленків? Коли я ще ходив до його тітки, то воно пішки під стіл ходило, а тепер до однієї дівчини ходимо.

Семенець мовчав. Замок і Макитра.

— Куди-ж тепер? — спитав він, як вийшли на край містечка.

Під містечком тягнулися левади, густо обсажені на ровах високою деревою.

Приятелі спинилися коло хреста.

— Хиба знаєш що? — заговорив Макитра, — ходімо, заберемося в чий-небудь садок, та поговоримо-поговоримо по душі. Пляшку візьмемо з собою...

Семенець подумав трохи і його сумне лице почало прояснитись.

— Та тараньок пару — мрійно осміхнувся він.

— Візьмемо тарані, хліба — а цибулі десь свіженької на грядці вирвемо, — лагідно умовляв Макитра: — полягаємо десь на травці, поговоримо про свою долю... заспіваємо, знаєш отієї...

— Заплачемо трохи, — їй-богу, Гришка. — Макитра аж осміхнувся і очи йому засяяли смутно...

В березі над ставком чийсь город. Дрімають верби. З одного боку — стара клуня, другого буйний сад. Зверху — прозоре небо, посередині повний місяць. У межі між гряд-

ками цибулі й огірків, синеньким бляском ви-
грає на місяці пляшка з горілкою. Коло пляшки
один коло другого сидять на землі Семенець
та Макитра. Без шапок як у господі. Обидва
заплахані, зворушені. Макитра чистить цибулю,
Семенець гризе тараню, разом гомонить, за-
мріяно прихитуючи головою:

— Ех, коли-б це той батько, та взяв оце
доброго дрюка та почав нас, почав... Зараз
і на душі полекшало-б...

— І знову душа була-б чиста...—додав Ма-
китра. — Витер сльози.

— Вип'ємо, Петя, за упокою родителів.

Випили.

Хмарка на чолі Семенця прояснюється:

А раз, пам'ятаю, було так, — мрійно зга-
дував він далі, пошили мені нові штани, а я
того-ж дня пішов у їх ловити рибу. Вертаюсь
додому аж увечері, а штани мої розірвані,
в болоті, мокрі. Глянув батько на штани, на
мене, а далі...

Семенець на мить спинився і обличчя його
засяяло радістю...

— Халявою мене, сукиного сина! халлявою!
По мордасам! По потилиці! а не волочись
цілий день! А шануй одежини!

Глибоко зітхнув.

-- А тепер ось гризе тебе щось та й гризе,
серце болить, і так аж душа чує: — треба, аж
кричить - треба, щоб якась чесна, правдива
рука на путь поставила...

Бурлаки загадались, голови посхиляли.

Далі Семенець подививсь на товариша,
очима повними сліз... Ясно, щиро:

— Петя!

— Чого, Гриша?

— Ти один у мене друг, один порадник на всьому світі: повчи мене ти своєю чесною рукою. Добре повчи, не жалуючи. — І Семенець схилив голову.

Незабаром Микитра куйовдив чуб на дружній голові. Семенець шипів, ахкав, приказував:

— Ще! ще! — ху! тепер буде. — Підвів блаженне лице.

— Лехко стало, хоч лети...

— Ну, тепер, Гриша, ти мене, добре?

Тоді Семенець взявсь за Макитру: в один бік за чуба, в другий — вим'яв, виволочив, скільки сам знав.

— Ну, що, Петю, правда полекшало?

Макитра оддихався, мов вийшов із парні.

— Ху!...

— А тепер поцілуємось — і хай нас бог прощає.

Друзяки поцілувались....

І к світові ішли улицею обнявшись, одежа зім'ята, викачана, козирки на потилиці. По сонних уже улицях лунала пісня п'яна й щира:

Гей, чумаче, чумаче,
Життя твоє собаче,
Та життя-ж твоє собаче...

ТАЛАНТ.

В селі К. згубила себе з романтичного причинення церковна хористка... Ховати її чином церковним тамошній священник позрікся. Люди принесли йому домовину з мерцем на подвір'я, поставили перед вікнами, а сами розійшлися. Ховала поліція.

(З газетної хроніки).

I.

Буйне зелення в саду вже осінні золотарі позолотили, а подекуди палає воно мов огненне.

Тихо в моїй кімнаті. Вікно в сад стоїть одчинене і рине в його повітря, чисте й холодне, дише як вино. Зверху по стіні блукають од далеких хмар рожево-зеленяві тіні.

Сижу, зігнувшись над своєю торбою-мандрівницею, похапцем різне паперове шмаття в дорогу переглядаю, читаю давнє дрібне писання, суворо шелестять у руках папері, ніби псалтир над мертвим.

Листи, що забув уже од кого, щоденника якогось обірваний шматок... Вірші... зелені, зелені, як рута...

Все пооддвітало, поопадало, як із дерева по-сохлий лист в-осени: спокійно, дрібно на шмаття — й за вікно, без жалю... Летить вітрам на забавки вечорі змарновані, а ночі недоспані.

Жмут пожовклого паперу, давнього полинялого... якісь конспекти, рисунки, химерні мережева з різних математичних значків... Навіщо він мені, цей школярський мотлох? Нащо я його так довго вожу за собою? Думаю, дивлюся...

Поміж дрібним лісом цих колючок та дереви, і на полях, і всередині визирають колоски, листочки, рукою задуманою мальовані. Ось віршу початок якогось, чи пісні...

Чи вже-ж оце писала колись моя рука? Коли саме? Де?..

Одразу задзвеніло в ушах, задзвеніло ясно, як тоді колись уночі несподівано у вікно, в мою кімнату:

— Ви оце не спали іще, книжник і чернець?..

І став пожовклий папер оживати! стиха-стиха, ніби з глибокої води зринають на йому у віночках із довгих вій блискаві карі очи, вихватилась коса ясна, що повісьмо льону, замаяна синьою стьошкою.

Дивиться у вікно, сміється:

„Ви ще не спали?“

Мене підіймає од мого збіжжя, водить по кімнаті, поставило коло вікна, мов залізом прикувало; поставило туди очима, де сонце падає. А там все хмари, хмари, рожеві, а за ними сині, а за синіми грізні... розцвітають і гаснуть, знову червоним маком полуменіють, одна одну

заступають, що тії дими димлять. Поміж ними, ніби в хвилях вечірнє сонце потопає, борсається, мов-би упіймалося в сіті; промінням за хмари хапається, палить сіті чаром-золотом.

Димлять дими, грають, очі одводять, будують диво...

І не видно вже хмар на обрії, бачу я ліс вікодавній стіною зростає, чорний в жалобі велетень ліс... І виступає з лісу того чорного у спокою та у величі процесія мовчазная, сурова... Стяги майорять фіолетові, темні, вихитуються корогви червоно-огненні, а під корогвами у квітках несуть когось... У квітках, у стрічках, у гірляндах хризантемових білих, у вінках золотих...

Ой... на марах, на марах...

Оце-ж ті юнощі, що з карима очима, попи старі, — в їх бороди сиві — несуть, щоб у землю поховати, оце-ж ті юнощі... Оце-ж вони тії, що були, як іскра, та невпокійні, непокірні...

Що були і свіжі і білі, як ароматовий, як білий на веснах уночі очеремховий цвіт...

Вже чую: встає, іде, гуде на мене з тих днів, що минули, хмара спогаданка...

Буду стояти, буду, схилившись, аж поки цю хмару мальовану, мов-би тую дощовую, тут не перестою.

Усю—од осіннього жовтого листя до листя...

І встає перед очима руїна — чорна, як голувешка, ніби од печалі пригоріла. Посередині — провалений дах. Стріха з одного боку висока, з другого — схилилась мало не до са-

мого долу. Вигнулися наперед трухляві двері, нащось окуті в залізо.

На дверях — великий, заржавілий замок. А бур'яну того кругом, як лісу. Шумить, роскошує він на дозвіллі; не потовпившись у шкільному подвір'ї, вискочив на старий дах, що поріс мохом, темніє вгорі, як повітряний сад.

Хожу кругом школи, обдивляюся подвір'я і знову вертаюся до дверей, туди, де хурщик поскладав мої подорожні речі.

Сонце зайшло; у небі затучилось. Із поля, з того місця, де лисніє в долині рудка якась, що поросла очеретом, дує різкий, холодний вітер.

Насуває темрява, чорна, як воронина; бризнуло дощем:

Бере нудьга...

В темряві обізвався незнакомий голос:

— Зараз одчинимо, зараз.

Виростає високий силует у кудлатій шапці, що в присмерку скидається на дерев'яне відро.

— Хто це? — питаю.

— Свій, сторож... Я, казати правду, нікого вже й не сподівався, — Андрій Маркович казав, що тільки в неділю вернеться, то я вже не думав сьогодні й навідуватись сюди: одному якось, прости господи, аж сумно серед цієї пустині.

Говорить до мене, ніби давно вже мене знає. Не спитав навіть, чи я той, що вони дожидали.

Поволі одімкнув двері й через тісенькі сінці увів у якусь кімнату.

— Отут має бути й ваша квартира, мовив він, засвітивши маленький каганчик, чорний од кіптю.

Поламаний стіл, двоє старих стульців, ліжко, аби-як, нашвидку з трухлих дощок змайстроване... свіжа на йому солома...

Стою, задумавшись, над ліжком; стоїть поруч мене дід, — милуючись, дивиться старими очима на свою роботу:

— Таке-сяке зляпав, а все-ж буде краще на йому, ніж долі.

Погомонів про те, про се, збирається йти:

— Цю ніч я ще переночую вдома — не прихватив із собою нічого з одєжини, а ночі вже холодні. Спіть спокійно — злодійщини у нас не чути.

Оддав добраніч, пішов.

Не хочеться чогось ні розташовуватись, ні роздягатись.

Взяв каганець, пішов дивитись у клас. Ніби щось аж сполохнулося, коли убоге світло хитнуло в класі темрявою. Дмухнуло вохким, холодним льохом... Роздивляюся: стеля схилалась низько, а далі в глибині ще нижче. Посередині, де її можна було досягти рукою, стоять підпірки — стовпи. По боках — манячать ряди нефарбованих парт, побитих та помережаних школярськими ножами. У вікна давить чорна ніч. На дворі тюжить дощ, і через стелю чвіркають десь на парту краплі води. Поставив каганчик на столі, сам сів на стульці, нероздягнутий, як був у дорозі.

Думаю:

Знову починати, знову привикать, нагрівати собі місце в цьому сумному закутку?..

Знову попи, урядники, горілка, гризота, безпораддя?..

Ні, ні, не буду тут я довго, сюди — на час.
Тільки на який час...

І помалу встає передо мною моє радісне,
моє тепле, те що завжди тепер світить і гріє
мені — університет... Все зникає з очей.

Минає невелика година; хожу од порога до
стіни, мов п'яний спотикаюся на парти.

І увижається він мені, цей храм юности чарівний
десь далеко-далеко, палацем надхмаряним...
Шляхи до його, єдині доступні мені
шляхи, юнакові бездипломному, — хащами по-
заростали непролазними... Мурами високими
їх перегорожено, глибокими безоднями пере-
копано, — та сміливо й радісно топчу я ті хащи
ногами, січу терни, голими руками мури ла-
маю, мов крилами перелітаю... Лечу...

Самотньо й лунко одгукається в німих стінах
моя помірна хода, — ясно палає огонь моїх мрій.

Загорілось бажання нетерпляче, невпокій-
не — не стояти без діла на місці, не марнувати
часу, в правду, в життя перетворити мрію.

І мене ніби магнітом потягло до того мого
чемоданчика, що на дні в його поскладані мої
підручники та зшитки. Я знаю — що з мене-б
тепер сміялись, проте не можу втерпіти, щоб
хоч не глянути на їх.

Думаю:

Все одно — ніхто того не буде бачити... —
і я швидко біжу по чемодан, несу його в клас.

Незабаром жужмом летять з його в один
бік сорочки, котиться засохлий у дорозі хліб
у другий — швидко витягую книжку, що олив-
цем посередині закладена, й поміж розкида-
ного збіжжя сідаю з нею до каганця.

„Я тільки хоч погляну очима“, — умовляю себе.

І розгорнувши книжку, зразу, як у воді потонув у їй...

Шмат глини, одвалившись десь у кутку од стелі, гучно ляскає на мостину... Кидаюсь, як зо сну:

„Де я?“

Порощить дощ за вікном. Під партою десь одноманітно скрегоче миша, тягаючи сухар. Як червона зірочка з туману — блимає перед очима каганець. Дощ шумить, не вгаває на дворі, де-далі рясніший, голосніший. Ніч все темніша стає та глибша...

А з усіх боків шумлять вікна, — плачуть... Так плачуть, так плачуть, обливаються рясними слізьми, гіркими, безнадійними і стиха причитують, що ніколи вже не буде сонця, ані ясних днів.

В мені грає радість, як вино, і шкода стає того нерозумного жалю дитячого, тих буйних, даремних слів. Так бувало колись ми, малі діти, розумом не дійшли, заходилися од марного плачу, коли наша мати до ночі засидиться десь у забарній гостині. Годі нам, малим, в темряві здавалося, що вже мати ніколи, ніколи не вернеться додому...

Ой, ви дурненькі, заплакані вікна: сонце — буде, будуть дні радісні, ясні, будуть пісні, квіти, будуть радощі, сміхи... Будуть!..

В дощовому шелесті стало чути, як десь за школою хрипко й сумовито заграли якісь очеретяні дудки: півні найглухішу ніч співали.

II.

Ранок. Щось стукає в двері.

— Хто такий?

За дверима здавлений голос:

— Вибачте, дозвольте зайти до вас на часинку — я — тутешній дяк...

Увіходить: сива шапка, пальто — на опашку під рукою кавун. Сміливі, сірі очі, шовкові русі кучері — гарний...

Знакомиться:

— Дяк Запорожець.

Довідався, що ви приїхали в школу, не втерпів, щоб не зайти познакомитись. —

Вибачте, у нас по-простому...

Понесло горілкою, разом із тим бачу — в кишені з червоною головкою пляшка казенки...

Соромливо заховав її од моїх очей.

Посідали, почали розмову.

Про одне, про друге... Про попа.

— Дерій, заже́ра, заїдливий...

Питаю:

Не в миру з ним?

— Не любимо й на перехід один одного. Не людина — собака пінява...

Помовчав.

— Коли сказати правду, то я навмисне й прийшов до вас зарані попередити: яко-мога — дальше од його; тільки путня людина прибуде в село — з'їсть.

Дяк підсунувся ближче, і передо мною вирастають незабаром картини довгої, запеклої ворожнечи попа з дяком.

— Звичайно, піп давно-б „із'їв“ дяка, коли-ж Запорожців дядько — в консисторії, і люде — теж за дяком. Крім того — поблизу — штунда.

То й що? — питаю.

Осміхається. Помовчавши:

Бачите — вони давно вже підмовляють мене до себе вподобали...

Приглядаюся уважніше: коло губів креска непокірна, уперта.

Інтимно:

— Ви знаєте — нема того місяця, щоб не тягли: як не до преосвященного, то в консисторію, а то — в монастир на покуту.

— І це було? — захоочую.

— Ще й не раз, — недавно два тижні сіяв борошно в монастирі. На тому тижні тільки вернувся...

За що?

— Вийшло маленьке непорозуміння... на Маковія за бороду батю посмикав у церкві.

Трошки, — додав він скромно.

Зітхнув:

— Ех, огидло все це мені до краю.

— То ви-б покинули, якої неволі сидіти в дяках?

Підвів голову й серйозно подивився на мене:

В москалі візьмуть.

Задумався. Далі стрепенувся, кинув на мене зашпозирливий, гострий погляд.

— А ви сами якого роду?

Я сказав.

Угму...

— А що таке?

Я — так.

Заспокоївся.

Вистукує щось пучками по столу. Стиха почав співати. Голос затремтів юнощами, мрійно і лагідно.

Далі прояснів, засміявся, енергійно труснув кучерями й очи засяяли ясно, весело по-бурсацькому.

До мене:

— Ви співаєте?

— Співаю.

Цю знаєте? і на всю школу несподівано шугнуло:

„Де ти бродиш, моя доля“...

Разом із тим він широким рухом вийняв із кишені пляшку, ніби про це вже була в нас мова раніш, вибив пробку, повів очима по кімнаті:

У вас тут чарки, або хоч шклянки не буде?

Я сказав, що горілки не буду пити.

Він не почув, чи не зрозумів.

Що?

Кажу, що я пити не буду.

Чому?

Не п'ю.

Він пильно дивиться мені в вічі, неймовірно:

Ви - козак?

Сміюся:

— Козак.

— І не будете? — В очах випливає готовий уже ворожий виблиск.

Кажу спокійно й рішуче:

— Ні.

Довго дивиться в очі, далі помалу, нерішуче заткнув пляшку пробкою, сховав у кишеню, взяв свій кавун, встає.

— Не треба.

Казали проїде до нас такий і такий, аж бачу: до нашого берега, що не запливе... — він махнув безнадійно рукою, кинув на кучері шапку, пішов.

У порозі спинився, саркастично зажмурило око:

— Знаю, звідкіля цей вітер... Певне вже наговорили... Ну і к чорту плакати не буду.

Ляснув дверима, зник.

Дивлюсь услід:

Химерна якась людина.

III.

Андрій Маркович, старший учитель в школі — рудий, кремезний паруб'яга. Обличчя червоне, в ластовиннях; у синіх очах, як скеля з-під води, виблискує криця. Ходить у свиті в бобриковій, а штани носить на випуск. На голові — кашкет із оксамитовим околицем, арматурка, кокарда. Здіймає він з голови того кашкета обережно, як архирей митру і раз-у-раз здуває порох.

Людина занадто практична, ретельно акуратна, хитренька; до всього — допитливий. Не припав він мені спершу до душі.

Думав:

Певне — вертій на зразок сільських юристів.

До мене він теж поставився зразу, віри не доймаючи: репутація невпокійного учителя, що про неї якось він уже довідався, викликала у його рішучу собі догану.

Після перших розмов я почав тікати од усякої з ним зустрічі.

В школі навчання ще не починалось: я сів за свої книжки і сидів за ними часом до-пізна.

Став помічати — мій колега спозирає за мною.

Глянувши якось увечері у вікно, я заглянув, як блиснула кокарда...

Затулив вікно. Став ще далі держати себе од його.

Коли-ж Андрій Маркович, на моє диво, де-далі стає лагідніший до мене, шукає зустрічі, охотніше стає на розмови. Здається — хоче про щось говорити тільки не наважиться.

Одного вечора чую, легенько стукає в двері.

Увіходить, трохи сконфужений, замутившись якоюсь дрібницею. Далі підходить до столу, нашвидку, пильними очима їсть мої книжки.

Питає так, ніби між иншим:

— Певне читати любите, що так довго огонь у вас горить що-вечора?

— Читаю потроху, — неохоче одказую.

— Книжки які цікаві маєте? — прихиляється до столу, кидає гострий зір на сторінку розгорнутої книжки.

— Більше — шкільні підручники.

Може до якогось іспиту готуетесь?

Признаватися йому в своїх таємних замірах мені не хочеться і я відповідаю навмисне як-найсухіше:

Так, маю таку думку.

Беру мовчки з-перед його очей книжку, загортаю.

Почервонів. Помовчав.

Проте було помітно: чим непривітніші мої до його слова, тим більше розгорається у його цікавість. Трохи переждавши, несміливо, проте з незломною упертістю він почав знову:

— Можна спитати вас, до якого саме ви готуетесь іспиту?

Брала нудьга — відповідаю з досадою, з ясним бажанням скінчити про це розмову:

— Маю думку держати екзамен на атестат зрілості...

— В університет думаєте?

Мовчу.

Андрій Маркович засяяв, і на його обличчі я побачив незвичайну, ніжну до себе почтивість. Погляд очей став ясний, по-дитячому довірливий.

— Бачите, чого я так настирливо у вас про це допитуюсь — він зашарівся як дівчина і винувато осміхнувся:

— Я теж маю сміливість... нахабство, колись спробувать і собі продертись в університет.

Звичайно, мені ще багато треба до цього готуватись, та я роботи не боюсь... привик. Тільки самому тяжко дуже: нема з ким порадитись, нема кого розпитати.

Слухаю далі і сам собі віри не діймаю:

Ніколи я не сподівався знайти в цьому селюкові, в цьому, на перший погляд, грубоватому, практичному в житті парубкові знайти такої гарячої жаги до науки, такого ніжного суму за нею, такої туги.

— „... Часом глянеш, які нам ставлять мури на тому шляху — то іноді одчай візьме. І хочеться піти туди, стати під брамою університету: кричати, прохати, за поли хапати, щоб впустили туди, а як ні — то краще не одходячи об той мур розбити голову“...

Ніби не та людина: здалося, щось тепле, щось рідне почув я у йому.

Розмова загорілася, як сухий хмиз на огні. Щира, гаряча, довга...

IV.

У якесь свято познайомився і з нею, з Тетяною.

Прийшла до Андрія Марковича по книжки: десь певне прочула, що прибув новий учитель — прийшла на довідки.

Іще ні разу її не бачивши, я багато дечого чув про неї. Дівчина вчилась у городській школі... в голові вітер... Співає в церковному хорі. Заводить любощі з регентами, і з сільськими писарями. О. Василь бере її собі за помішницю в церковній школі і, коли вірити людям, купує їй рожеві чулочки. Казали, що одного темного вечора матушка ходила з хлудиною до школи заганяти свого бачка. Охоча до жартів, до вигадок. Багато дечого говорили, — і малював я її собі в думках ясно.

Коли-ж уперше побачив у кімнаті Андрія Марковича, я ніяк чомусь не міг пойняти віри, що це вона. Все, що про неї говорили, забулося одразу.

На мене пильно дивились цікаві очі.

Великі, довірчиві, карі.

Ці очі зразу викликали в мене якесь хвилювання і без слів казали, що це та дівчина, що про неї мусять люде говорити.

Висока, ставна, — аж ніби понижчала стеля од неї в кімнаті в Андрія. Коса біляста. Старанно причісана й приглажена, проте непокірно набухає і в'ється по голові кучерявою березкою... Щось невпокійне на обличчі... Коло губ якась сумовита креска... Щось загадчане... Хто вона? Звідки?

Я мимоволі притихнув. — Дивлюсь, мовчу.

Андрій тимчасом ходив спокійно по кімнаті, розтягуючи якусь нудотну розмову; помітивши, яке вражіння справила на мене його гостина, він добродушно прикусив у себе на губах осмішку і змовк. Його сині очі під личаними віями засяяли хитро й лагідно.

Підійшовши мовчки до Тетяни, він моргнув мені оком, поклав їй на плече свою гудзувату руку і жартовливо почав:

— Ну то що-ж, Тетяно Гнатівно, будемо й цього року театри грати?

Тетяну ніби хто з незнанки вколов голкою.

— Одчепіться з своїм театром...

Таємничий вигляд, ніби покривало упало з неї, одразу одмінилась.

Соромливо, як селянська дівчина, вона рукавом затулила сполохане лице.

І стало помітно і шию, степовим сонцем запалену, і стернею подряпані руки.

Таємні чари розвіялись, як і не було їх. Андрій не одводив од неї насмішкуватих очей.

— Розумієте, — звернувся до мене, — театр — Вавилова клуня, сцена — пара перекинутих саней, грим — уголь та крейда — і вона собі поклала в голову, що у їх справді театр.

— Дарма, — похмуро, кусаючи губи кинула Тетяна.

— Завіса — з драних ряден, дзвонять у битий чавун...

— Дарма — горить, як у огні, на місці не всидить...

— А що найцікавіше, — так це музики, — допікає Андрій: — рудий Гаврило дирчить у рубель качалкою, а кривий Микола, як у бубон, вибиває в заслонку.

Не втерпіла, — як вітер схопилася з місця, ображено, гаряче:

— Неправда, неправда, ви-ж самі знаєте, що це на нас вигадали таке вороги наші...

Андрій Маркович зареготався удоволений.

Тетяна засоромилась, далі сама засміялась.

— Ой, вже мені оцей Андрій Маркович, може хто-б і не знав, так зразу все викаже.

— Ехе-хе! — зглибока зітхнув Андрій.

— Знаєте, — без жарту промовив він до мене і показав очима на Тетяну, — як зробить у „Заступнику мій“ — оте соло: „тру-у-уд і болізнъ“... хрест мене бий — як снігом сипне поза спиною.

Тетяна вдячно подивилась на Андрія; засоромившись, опустила вії.

— Е, ви ще не знаєте нашої Тетяни... От хоч-би...

Далі живіше, моргнувши оком: — Тетяно Гнатівно, а ну ось отієї.

Андрій узявся в боки:

Ой послала-ж мене мати
Зеленого жита жати...

Почервоніла:

— Отож пак. Немає чого робити мені, то оце-б співати заходилась.

А сама сміється, очи заблищали: помітно — охоче заспівала-б — соромиться.

— Ось нехай вона освійчається з вами — почувате. Вона в нас дівчина не горда, товариська... Хіба ото тільки, що книжок боїться — згодом додав він, і знову насмішкуватий огник заблищав у його в очах, каже, що од їх з ума сходять.

Подививсь на неї скося:

— Взялась була готуватися на вчительку — через тиждень покинула.

Тетяна винувато зітхнула.

— Ей, Тетяно, Тетяно, що ви тільки собі думаєте, Гнатівно? — починає стиха жувати її, — немає кому нагнати вас, то ви зовсім свою науку занедбали, про книжки й забули, на полицю позакидали.

Нудьга й тоска спливає в Тетяни на виду, одказує стиха, сердито:

— На чорта вони мені?

— Як — на чорта? — Та ви-ж таки колись думаєте держати іспит? Чи може вже годі?

— Нікуди я не піду, ніяких іспитів держати не буду.

— Будете витинати в ковалевій клуні. — Андрій тоненько заспівав, незграбно пританцювуючи й кокетуючи губами:

І хліб пекти
й по телята йти...

— Буду.

Упертість закам'яніла на її обличчі.

— А там і до Явдохи на досвітки підете.

— І піду.

Зразу, несподівано снопами бризнув з її очей сміх; вона хитнула головою. Схопилась, вирівнялась і, взявшись по-дівочому за щоку рукою, навмисне грубо, передражнюючи горлату якусь із досвіток дівку, залящала, як десь на леваді:

Зелена лїщинонько,
Чом не гориш ти, все куришся...

— Хивря Цимбалівна. Єй-бо, Хивря! — сміявся Андрій.

Проте недовго; став слухати. Далі кивнув у її бік головою, до мене:

— Бачите?

Я й без цього вже не зводив з неї очей.

Почавши співати жартома, згодом вона схитнула нетерпляче головою, повела плечима, ніби скинула з себе щось зайве, гордо свінула очима й без жадного вже жарту сміливо зайшлася піснею, виявляючи на диво сильний, чарівного тембру голос.

Гралася ним ніби на злість і на заздрість ворогам.

Взялася в боки, сміливо позирнула на Андрія, моргнула бровою. Андрій суворо опустив очі.

Не кидаючи співати, Тетяна кивала йому очима, рукою закликаючи до себе.

Андрій уперто боровся: презирливо одвертався, недбайливо кривився:

„Та й що буде? Ну, що далі?“

Потім змовк. Чмише носом. Хмурився, хмурився і одразу сині очі його закуріли, засіли, як волошки після дощу. Махнув рукою, засміявся: „от чорт, не дівчина!“

Почервонів, зірвавсь на рівні ноги, по-парубоцькому обгорнув за стан, став попліч.

Зразу виявилось: не тільки „апостола“ в церкві він уміє гриміти:

Коло броду беру воду,
Що тім боці мої карі очі

Стою зачарований, задивований, не збагну, що це за люде тут... А як перестали співати, Андрій зітхнув і похилив голову. Йому ніби було соромно за той порив. Похитав докірно головою й промовив до мене, винувато осміхаючись. Сумовита потка забреніла в його голосі:

— Оце як бачите... Правду ото кажуть, скільки ти не вчи його, скільки не стружи, мужик останеться мужиком. Ні, ні — та й покаже себе. — Далі звів очі на Тетяну і знову сині зацвіли вони у його:

— Тетяно-золото! Може з нас щось вийде, може з нас люде будуть давайте учитись.

Тетяна сиділа задумана, уши палали, як

цвіт королевий, а в очах цвіли, як золотий світанок, ті мрії, що впину їм немає.

Чуєте, Тетяно?

Зітхнула.

Та чую-ж...

Схилилась на руку, ще глибше загадалась. І знову, як було спочатку, на обличчі в неї виплигло щось нерозгадане, знову не можна було одірвати очей од неї, а в грудях чогось починав зростати, як і вперше, якийсь невпокій.

V.

Після перших ранніх дощів висохло й стояло довго на годині. Люде цього року спізналися посилати дітей до школи і з'явилась тривога, що вони зовсім про неї забули. Аж ось упали холодні ночі, наблизилась Покрова, і з села, з хуторів, ніби згукнувшись, люде гуртами посунули до школи писати новаків. Новаки приходили з батьками й з матерями, в повному своєму наряді: у великих чоботях, у батьківських жилетках, з пошарпаними букварями під рукою, причесані, вмиті, з червоними носами: перед дверима школи з їх носів старанно видавлювали зайвий сік; увіходили з рішучим виглядом брати ту науку зразу за роги; і тут-же під суворим батьківським оком вичитували свої оченаші, демонстрували здібності й знання. Все народ бадьорий, цупкий, з дому наструнчений, — і всі як один, — казали батьки їх, — таланти, здібності, великі сподіванки.

„І не вчив-би його, сякого-такого хлопця,

коли-ж вам таке до всього зарадне, таке беруче — на що не гляне, те й зробить: треба чить“.

Приходили і без батьків, самі. Слухаєш — шкряботить за дверима. Одчиняєш — спершу нікого не видно, і тільки звівши очи вниз, побачиш над порогом величезні чоботи, як ґринджоли, і над ними кудлату шапку. Сопучи й стукаючи, чоботища перслазять через поріг, по-малу, зате енергійно чвалають ближче, простягають для привітання руку, з курячу лапку завбільшки, і хрипким баском заявляють, що він „Гелман Вашильович“ (прозвання забув по дорозі) прийшов писатися в школу. Брало легеньке хвилювання.

Праця в школі налагодилась. Власної роботи не починали.

Хоч, правда, Андрій ніколи не забував про свої підручники і часом на перервах можна було бачити, як він прихватом жадібно горнув очима з книжки, як ложкою з миски.

Стали сходитися вечорами то в нашій школі, то в Тетяниній. Звичайно, було більше жарту й реготу, ніж того вчення, найбільш надії ми покладали на літо, коли всі будемо вільні од шкільної роботи.

Робота була тяжка в школі, все-ж жили без суму, навіть весело.

Розповідає, скажемо, Тетяна про те, як писарчук із еолости „по-панському“ виявлявся їй в своєму коханні. Андрій з реготу хилиться з стульця, біжить до кухні пити воду і, вернувшись звідти, знову заходиться од реготу.

Пересміявшись він побожно зітхне й докірно похитає головою:

— Регочемося, дуріємо, а чи маємо-ж ми на це право, нещасні недоуки?

Тетяна, найперша виновниця незаконних сміхів, набірає сумного вигляду, а в її счах знову вже поблискує якийсь новий жарт.

Бувало в темну найтемнішу ніч, коли темрява билася у вікна, як хвилі безмежного моря, під віконню несподівано зчиниться гомін, у шибках процвіте цілий рій цікавих очей — синіх, сірих, карих... Здається, що підпливали вони на чорних хвилях, як черідка цікавих рибок до самотнього в морі темряви огника в вікні. Увійдуть в школу: книжки на бік, — гомін, сміх, співи... З'явиться скрипка, — танки...

Нашумлять, нагомонять і знову в темряву одлинуть. З піснями, з гомоном, мов на човнах кудись одпливають.

Випадає сніг — зів'є бучу: їхать на санях; гуртом їдемо в сусіднє село, до старого вчителя в гості. Мстелиця, гребні, — світу не видно, а з нами мов якась мара весела починає загравати: вигукуємо, сміємось, співаємо, підскакуємо на кожному гребні й, хапаючись один за одного, перскидаємось у сніг. Хурщик, дядько чухає голову: невпокійна це і клопітна справа од села до села перевезти в хуртовину хуру реготу.

Навмисне ми ніколи не шукали собі веселощів, ми їх одкладали надалі „на колись“, на той час, коли будемо мати на те, як каже Андрій, законне право. Проте ті веселощі ніби дражнилися з нами. Вони налітали до нас

разом із Тетяною, передчасно. Лізли, непрохані, у вікна, у двері, робили гармидер, і ставало так тепло й затишно в цьому закуткові, що іноді було шкода міняти їх на ті далекі, непевні сподіванки.

„А чому-б не жити тут завжди?“ миготіла в такі хвилини думка.

Різно стоїть у моїх спогадах за ті часи один вечір. Коли саме було теє — не пригадаю так ніби у сні воно мені снилося. Цвинтар... місяць вповні, ніч ясна, сумовита...

Бачу: на піску коло брами дві химерні тіні: одна кошлата, страхітня; друга—скидається на черницю. Іду ближче: о. Василь, коло його, на моє диво, Тетяна. Він якось по-молодечому вихитує гривою, торкає її плечем, щось потаємки говорить. Тетяна задумана, мов якась чужая; слухає мовчки. Побачивши мене, о. Василь хитнув їй головою, пішов, наспівуючи глас, Тетяна осталась. Стояла в тій-же задуманій позі.

Тетяно Гнатівно!

Мовчить, тільки плече здригнуло.

— Ви додому?

Мовчить.

— Що вам, Тетяно?

З тоскою, з довір'ям:

— Скажіть, бога ради, чого йому треба од мене?

— А що саме?

Скривилась, махнула рукою.

Ой, який він мені огидний та бридкий, то я вам і сказати не можу... Доведеться, мабуть, покинути свою школу...

Було це, кажу, як у сні, швидко забулося, і тепер сплигло, як нерозгадана колись загадка...

Село було тихе... Школа стояла за селом і що-вечора було видно, як світились у селі на часинку каганчики, кволі, мутні — блиснуть і швидко гаснуть... Тільки в ряди-годи непокійний дяк згвалтує темну ніч, з гуком, з брязком, розбиваючи папліскою попівські вікна. — Погомонять і знову тихо і темно, а під солом'яними дахами ніби шашелі гризуть.

VI.

Жили осінь, жили й зиму, мов краї невідомі в своїй школі, як у ковчезі перепливали. Під вікнами мінялися береги. Були вони ясні й смутні з золотими листопадами, із заходами огняно-червоними, узорами з листу осіннього помережані; далі пливли темними краями в туманах та дощах... Пливли, пливли і на один ранок випливали несподівано на білі, казкові береги. Просвітіло од їх і тихою радістю засяяло в сумних шкільних стінах. Перший випав сніг... Попливли діамантовими зорями, білими інеями при місяці, під морози співучі. Далі стали: мело, вікна снігом замітало, куріли скрізь гребні, як білі вулкани. Аж ось — знагла все рушило навкруги й загуло. В маленькі дзвіночки вдарили струмки, застугоніли потоки, разом, як по змові, ревнули бескеття, провалля, греблі, розлилися дунаями води. Де що було прибитого, де що снігами та морозами задавленого — все оживало, чепурилося, раділо.

Лани, левади, сади зеленими пожарами спалахнули, пирскнули скрізь іскрами першого синецвіту... День, другий—і свінули поміж гіллями в саду шлюбні свічки: снігорожеві бутони в яблунні та грушовинні. Буйними, гриватими кіньми, весільними поїздами посунули в небі заквітчані хмари-бояри. І на золотій зорі вечірній, мов на шлюб споряжаючись, у стрічках вийшла з сіней у гості до ночі дівчина з очима, зіллям-чарою заправленими. А з тих очей крізь нігу і крізь мрію — гей, стережися! б'ють громи і яскраються грози! Ті пахучі грози під цвітневий вечір, коли хрещаті хмари, на обрії стіну змурувавши, грізні башти збудувавши, на вітання весні молодій грохонуть громами, громами, заблицять мечамь, синеосяйними блискавицями, мов птахами огняними, геть-геть зашугають понад садами, огняним цілуванням вітаючись, рожеву смагу на білий цвіт надихаючи. Гей, стережися!..

Андрій у своєму класі, я поруч, у другому...

Сліпучим блиском б'є у вікна гарячий весняний день. В класі стоїть стримане дитяче квиління, і вся сумовита кімната скидається на клітку, що туди накидано повно курчат. У вікна, як у дірку з пори, видно сине вгорі небесне мурування; тягне туди, як на шнурах. Розтикаю дітям сякі-такі завданки, підхожу до вікна... Обгортає зелена, п'яна лінь, а десь у грудях колькою стало щось нез'ясоване: чи-то кудись треба піти, чи щось зробити, а ні — то когось побачити... В цей час за то-

ненькою стіною срібним дзвоником задзвенів несподівано в Андрієвому класі знакомий голос..

Два тижні вже ми не бачили Тетяни—прийшла.

Зразу в грудях затремтіло. Лінь, соняву, мов свіжою водою змило. Пориває бігати, сміятись...

Сам дивуюсь: „Ого!

Та й що це зо мною?“

За стіною весела про щось суперечка...
Долітає Андрієве зіпання:

— Тетяно Гнатівно, дайте нам лекцію закінчити.

Далі люто:

Тетяно, що бо ви робите! Хрест мене вбий, сторожа гукну!..

...Шелестять папері, пищать ніжки стола чи стульця, а далі:— Лясь! Лясь!— звук паперів об мостину...

— Пробі, рятуйте! Розбій!

Діти голову вгору, наструнчились:

— Дуріють! дуріють!..

Махаю рукою:— Цс...

Вщухли...

За стіною дуріли: почалося якесь бурюкання, тупотіння, придушений сміх... риплять парти, гуркотять двері... В кінці—радісний вигук перемоги.

— Отам собі прогуляйтесь.

Затихло.

В коридорі чути тихі, мов кошачі, ступні...

Хтось із дітей радісно, на весь клас:

— Сюди йдуть!

Стукнуло в грудях: „чи не сюди, справді?“

Так:

Тихо, крадькома одчинило двері, на порозі вона... Коса набік, лице шаріє, як не займеться, поблискують очи злодійкувато озирає клас.

Діти в галас:

— До нас! До нас!

Набіраю ділового вигляду, впиняю. До Тетяни сухо:

— Ви до мене, Тетяно Гнатівно?

Заскалила око:

— До вас.

— Діло маєте?

— Маю. — Запишалась.

Помічаю — одмінилася за ці тижні, мов не вона: не та мова, не той сміх, погляд сміливий, насмішкуватий.

Не полохайтесь — я на часику. — Іде до столу. Стала близько поруч. Зразу не каже, чого їй; нагинається над столом, дивиться.

— Що це у вас за книжка?

В грудях загуло, як у млині, гаряче в лице... Луплю очи на книжку: чорт її знає, що воно за книжка!.. Перегортаю палятурку:

Тьху! — задачник.

Подивилась, одсунула на бік.

— Слухайте, маю до вас пильне-пильне прохання. Обіцяєте зробити?

Що саме?

Позирнула на школярів, нижче схилила голову, почала говорити швидко, гаряче, таємниче. Що саме — зразу не збагну: пасма шовкового волосся пече мені щоку, як огнем.

Тільки по деяких окремих словах починаю дещо розуміти. Збираються виставляти десь „Наталку-Полтавку“; вона Наталка, я мушу грати Петра.

Зазирає у вічі:

— То згода? Кажіть, згода?

Почуваю, що кудись поплив. Хочу за що-небудь вчепитись, не маю за що... Лехкодухість опанувала зразу якась безсоромна, неймовірна: махнув-би рукою на клас, на школярів, на все...

— Заждіть, — пригадаю, аби тільки сказати, — ми-ж умовлялися колись, що, як одпустимо школу — зразу за книжки сядемо.

Махнула з досадою рукою:

— Ой, успіємо...

І знову тихо, лагідно:

— Ну кажіть — згода? Чуєте, „Петре“?..

Одступила назад, стала в позу, мрійно, захоплено:

Підеш, Петре, до тієї,
котру тепер любиш...

Рясно заляскотіли оплески в класі:

— Ще! Ще! Ой як-же ловко, ловко!

За стіною гукає з свого класу Андрій:

— А все-ж таки з цього нічого не буде: отець Василь розжене вашу банду.

Тетяна кидається, як боєвий кінь, очі загорілись рішуче, завоїсто:

— Що? Отець Василь? Хай спробує тепер. У!.. — посварилась кулаком.

Діти: Що це буде? Що це буде?

Тетяна вийшла на середину класу, рішуче:

— От що, діти! Зараз ідіть усі додому, а прийдете знову аж у ту неділю прямо в театр. Вийшов такий наказ.

Галас, писк!.. Дехто з дітей — за книжки.

Тетяно! Тетяно Гнатівно! — гримить за стіною Андрій: — ідіть на часинку сюди.

Примовкли.

Чого?

Листа забув вам передати, швидче!

Тетяна йме віри, помалу виходить із класу. На порозі спинилась, до мене:

— Глядіть-же не зрадьте...

Далі приплющила очі, простягає руки:

„Петре, Петре, де ти тепер? Може скитаєшся десь у нужді та в горі і забув про свою...“

Пішла.

Трохи згодом чути: Дзень! ключ у замку, і далі енергійна із-за стіни Андрієва команда:

Замкніть двері!

Діти духом почули зрадливу Андрієву думку і з дивною лехкістю перебігають у ворожий табор: з гуком, із галасом повискакували із-за парт, почеплялися за клямку:

Держіть! Давайте ключа! В'яжіть мотузком!

З коридору почало щось дьоргати, та було вже пізно: хтось із школярів витяг з-під парти якогось патика й засунув за дверну клямку.

Так оце ви такі до мене? Ну, добре-ж! Прийдете в театр — ні одного не пущу...

Погомоніла за дверима, пішла ніби.

Діти не одходять од дверей, поприхиляли
уши, дослухаються.

Один підняв пучку вгору, повертає шустре
личко, нишком таємничс:

Вони ще тут...

Справді, одчувається, що у цій тиші є ще
хтось задуманий, молодий.

Хвилинка. Чуємо — так: луною пішло по
коридору, мов там десь у кінці заговорила ти-
ха — тихенька струна:

Чого вода каламутна?
Чи не хвиля збила...

Порвалосьь...

Притаїли дух, зацімбили...

Так хочеться, щоб іще бренила ця дивна
струна, аж серце б'ється. Дожидаємо, — нема.
І відразу чогось одчулося, що тиша за две-
рима опорожніла.

Хтось визирнув у вікно:

— Пішли! Он-он пішли поза повіткою...

Подивився: тільки-тільки майнула синенька
блузка поза шкільним садом.

Визирнули сумні стіни в класі, свінули та-
кою нудьгою, що не знаю куди подів-би очі.
Жаль, досада, злість, а чого, на кого? того
до ладу і сам не скажеш. Пориває порозки-
дати книжки, порозчиняти всі вікна й двері...
Ні, діла не буде, день мусить пропацій
бути...

Пускаю діти додому.

Дотягнули до іспитів; школа опорожніла.
Надійшов час, коли ми ще по давній нашій

умові мусіли щиро взятися до своєї підготовки. Згадали про Тетяну: давно вже вона очей не показувала. Персказали не прийшла.

Зрештою Андрій довідався:

Ну тепер нашої Тетяни й на налигачі сюди не затягнеш. Розповідає: справа з виставами стала на певний шлях: у панський маєток наїхали із Київа гості, між ними — небіж пані, студент... Збірає парубки й дівчата, лагодить хор, будує на панському подвір'ї театр для народніх вистав, Тетяна там днює й ночує.

Додає смутно:

Шкода дівчини, я все-ж таки думав, що з неї щось буде...

Трохи згодом:

— А студента того я знаю...

Поговорили, посумували.

Далі:

— Ну, що-ж шкода не шкода — ми вже тому не зарадимо. Треба до своєї роботи братися.

Стрепешулися, мов живою водою окропило: де та й сила взялася, бадьорість.

Постановили: не збочувати, не давати собі волі, гонити без жалю весняні спокуси, молоді принади, камінем на все літо сісти за книжки.

VII.

Квітувало жито, красувалося...

Здавалося, сторінки книг горіли під нашими очима. І вдень і вночі, і вдень і вночі.

Ніби тільки крізь намітку бачили, як сади

одцвіталися, як майнула крилами, одлетіла весна. Заглянеш до його в кімнату: сидить над книжкою, як муровина, непорушний, мовчки ниже рядки очима, ниже й ховає, глитає, як жеретія.

Гукнеш:

— Андрію Марковичу!

Не одриваючись од книги, сердито:

— Га?

— Чи ще порох у порохівницях?

Підводять голову: лице примарніле, чуб поплутаний, очи туман застеляє... Коротко, спокійно:

— Хватить...

І знову лице в книжку, суворе, непохитно рішуче.

Ніхто до нас, і ми ні до кого. Заглянув тільки чогось разів зо два Запорожець, затурбований, не п'яний. Не сварився, не заважав, мовчки лежав на ліжку, курив, щось думав... Далі, чогось червоніючи, попрохав одного підручника для якогось свого товариша, пішов.

І поплили мимо моїх вікон ночі за ночами, проносили огонь і отруту. Співали півні за півнями, гасились заходи, за світанням розцвітали рожеві світання, дні спіталися в тижні, одлітали...

Сижу...

В кімнаті тихо. На столі свічка шелевіє. Перед очима книжка...

Тихо, тихо в кімнаті...

Причувається: за спиною коло порогу стоять мої жарти і сміхи примовклії, мов пустуни школярі, що навколішки поставлені.

Короткий кашель... скрипне стулець, шелесне перегорнута сторінка — і здається десь під дримотами заворушиться хтось інший, невсипущий.

Підхожу до вікна, прочиняю трохи віконницю, дивлюся в щілинку:

Чи не світає?

Небо темне, почнеє; місяць не гасне, яскриться. — Ні, ще не світає.

Стою ще хвилинку — не можу одірватися, високо-високо в небі пливе самотня хмаринка: як та нічна казка, до місяця підкрадається, в прозорих шатах, в намистах, у срібних перах.. Підкралася позаду, засяяла — і хватить, — місяцеві лице, мов руками затулила, і все внизу затьмарилось, засоромилось...

Зітхнув, вікно причиняю.

Ні, ще не розвидняється...

Знову до столу... Хвилинка, друга потону в глибині мерезжаних рядків...

Щось шкряботить у віконницю — слухаю, мов крізь сон...

Гуркотить віконницею, — чую й не проснуся.

І раптово ударили живі слова...

Слова, що ними обізвалася до мене німа перед очима стіна:

Ви ще й досі не спали, книжник і чернець?..

Кидаюсь, зразу не вгадаю звідки, озираюсь:

Вікно одчинене. В його ніч зазирає, як срібне по шовку вишивання, а на його тлі у квітках, у намистах — засватана дівчина Наталка...

— Тетяна?..

Сміється:

— Я вас налякала?

Далі:

— Ось ідіть сюди. Швидче.

Вихожу.

Сидить схилившись на шкільних ґанках. Лице трохи зблідло, під пасмами розмаяної коси очі сяють, палахкотять уши. Не знає, що почати, сміється:

— Гляньте, яка ніч! Яка ніч! Ішла оце життями сама самісінька, а мені здавалось, що за мною музики грають, співають... Як хороше, боже, як хороше на світі!

Несподівано до плеча горнеться, очі склепила, сама, як у огні.

Ворушиться якась тривога.

Що таке вам, Тетяно?

Підводить голову, розплющує очі:

— Думаєте п'яна? — похитала головою: — ні, неправду кажуть люде, — не пила й не буду пити.

В очах промайнуло ясне й правдиве.

— Слухайте... І хоче вона щось сказати і боїться: ні, ні, може цьому ще неправда... — Слухайте... тільки не смійтеся з мене, дурної...

Вона прихилила мою голову і знишка промовила над ухом: — Кажуть — у мене талант...

Іскрою пронизало мене таємне слово, аж серце забилося.

А вона схилила, як сирота, голову; здалося — гірко плаче. Підвела очі: горять радощами, як золоті темної ночі зорі.

Розповідала: зараз оце вона з театру. Там

були з столиці гості, що наїхали до пані. Після спектакля всі товпились коло неї, вітали її, руки стискували і всі в одно впевняли, що у неї — талант... Що так не слід його зансхаяти... Обіщали в город одвезти... учитись...

Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити.

— Ви поїдете в город?

Зітхає:

Ой поїду...

Одчинивши своє вікно, світить цигаркою Андрій. Чогось кашляє, та й кашляє.

— Андрію Марковичу, сюди йдіть!

— А чого там? — озивається суворо, так ніби йому до нашої розмови зовсім байдуже.

— Та йдіть до гурту тут скажемо.

Виходить поважно, держиться суворого ділового вигляду, а в очах цікавість аж світиться...

— Що це у вас таке веселе? питає ніби знехочу, а в самого очи так і стріляють — то в мене, то в Тетяну.

Кажу я, каже Тетяна, — розповідаємо на перебій.

— Що? Талант? Який талант?..

Слухає: нахмурені брови, неймовірний вигляд, а вже чогось зашарилися кінчики ушей.

Суворо до Тетяни:

Хто це казав вам?

Всі казали. Артист там один був, професор...

Андрій не діймає віри:

— Може якийсь професор магії та хиромантії.

Ні, ні, справжній, видатний, відомий, — гаряче впевняла Тетяна, — такий лисенький, в золотому пенсне...

Андрій просяв і губи в його почали розсуватися в широченну осмішку. Аж ось знову спливає на обличчі хмарка, — допитується нетерпляче, грубовато:

— Заждіть, а якими-ж заходами ви думаете вчитись? На які кошти?

— Лідія Віталієвна обіщалась допомагати. Казала, що можна буде й стипендію добути.

Лідія Віталієвна попечителька багатьох шкіл у повіті, пані багата і впливова. Андрій поважає її.

Тепер він зітхає шумко, з полекшенням. Осмішка без усякого вже впливу розлилася, як дунай, очи засяяли, і він гарконув з такою нерозміреною силою, що кинулись зо сну і захиталися на акації гілочки, а полем геть-геть пішла луна, одгукнувшись аж там десь у сонному хуторі:

От так Тетяна! От так Гнатівна!.. — Далі швидко одкинув кашкета на потилицю, казав із незрівняною щирістю, з безмірною теплою й ніжністю:

— Значить в науку підемо, в люде?

Та й щаслива-ж оця Тетяна: ми скільки мучимо себе, готуємося, не спимо дні і ночі та й самі ще того не знаємо, чи що буде з цього, а вона зразу, як на крилах — у саму столицю...

— Я й сама ще не йму віри, що цьому правда, ніби це тільки сон, — мрійно й радісно

казала Тетяна; проте віри щирої, наївної було в неї мабуть більше, ніж слід. Те чарівне слово, як блискавиця осліпило її. Разом із цєю і нас...

Легко зробилося надзвичайно. Хотілось вірити й вірилось в людей, в талант Тетяни, в науку, в свої сили, в свої ясні, радісні, прийдущі дні.

Ніби серед будня несподівано свято собі нарядили. Були, як п'яні, пустували, як діти, без ладу співали, без потреби реготалися; будували плани. Розмовляли про те, як будемо колись культуру на села переносити.

Ге-ге! — сміявся Андрій, — пустіть мене тільки туди, а я тую культуру на плечах, в кропив'яному мішку додому притербічу!

Реготали:

В саквах...

На драбиняку!

Гей-гей, — гукнув на всі груди кудись у поле, — одмикайте замки, одчиняйте брами, посланці з хуторів ідуть!

Із вікна сполохано визирнула заспана скуйовжена голова шкільного діда:

— Що таке?

Павза. Регіт, мов тріснула в повітрі й іскрами розсипалась ракета.

Згодом.

Ну, то як, Тетяно? Не зігнемосья? По-несемо? У вас-же сила - талант. Ви багато зможете. Чи може...

В Андрія неспокійно спалахнув в очах рев-

нивий огник: — Чи може дайте тільки з цих злидень вибратись, тоді і не доступиш до вас, забудете й шлях у село?

— Ніколи! Ніколи в світі гаряче перебила його Тетяна, не приймаючи в жарт. Помітно було, що вона про це думала.

— Чого доброго, уже гірко казав Андрій, там слава, розкіш, блиск — а тут що?

Та чого ви напалися на мене? разом і сердилась і сміялась Тетяна. Як-би вже там не було, а коли у мене є той талант, то не продам-же його ні за гроші, а ні за тую славу!

Стала червона, як піон.

Руку, Тетяно! Андрій ловив її руку.

Тетяна вирвала її у його, блиснула гордимими, гарячими очима, шукала якихось інших слів. Далі підвела голову до неба і лице її зясіло, стало бліде і таке покірне, покірне. Звела, як дитина, руки до неба.

— Дано мені малісіньку іскорку святую... Малісіньку-малісіньку... І освітила вона моє життя біднеє, щастям нагріла моє серце... Та хай-же погасне краще іскра в мені свята, і хай буде марне моє життя й темної темніше ночі, коли оддам її в наругу, чи в болото втопчу.

Почали впиняти:

— О, та й нащо так?

У неї на очах горіли росинки щастя...

Плакала...

Марели, вірили, раділи...

VIII.

Гай-гай!..

Ждемо день і другий — немає Тетяни. Побачили — над вечір кудись мчали пани фастоном; між ними вона, як квітка. Мов і знать нас не знала, — не глянула, як і не вона. Віри не доймали: чи-то була справді та ніч обмарена, чи-то тільки минущий сон. Довідались, що в театрі репетиція, пішли. Червоніє, одвертається, ніби чогось нас соромиться.

І дивуємось, і обурюємось:

Що-ж се таке?

День, другий. — В селі почали дзвонити:

— З паничем звязалась, по житах волочитьсья...

— Ось що!..

Отець Василь лютий, як звір:

Півчу покинула, співаків од церкви однадила — розпуста, сором.

Пророкують:

Не буде з неї добра — поназдивитесь! Думає — довго будуть панькатись із нею — поки награться...

Гомін, шум...

Раніш мов її й не бачили, тепер і те згадали, що вродлива вдалась, пащикують:

— Не дурно Гнатиха дочку в шавлії купала — знала для кого кохала.

А в мене, а в Андрія — жаль: так ніби люде нам на нсі очи розплющили.

Книжки покидали. Як шалені ходили, кипіли.

...Цілий день у полі дзвонили коси, як у дзвони, шуміла, стигла пшениця, як вода...

Вночі — не шелесне.

Довго блукав по ланах, бренів стернею. Лічив полукіпки, зорі дивився.

Сів на чийсь ниві, на тугий, рипучий сніп.

Пливе тінь, шелестить стернею: щось іде з другого кінця. Придивляюсь: хто це? Чи не Андрій не спить до цього часу? Ближче — він. Тоскний, самотній, ніби мій подвійник. Іде — нудьгу несе, бере досада: „чого іще цей“...

Підходить винувато, боязко. Гарячий куриться жаль у очах, на виду, як у дитини нетерпляче бажання щось розказати, пожалітись... Сідає на другий сніп, поруч, мнеться... Мовчимо.

Позіхаючи:

— А знаєте — за малим-малим не було оце пожежі: чуть не згоріла Тетянина школа...

По його позіханню, роблесному, нещирому, я вгадую, що він має казати щось гостре, цікаве. Насторожився. Проте теж себе не виявляю, питаю ліниво, під ніс:

А що таке?

Тетяна наша з тим своїм залицяником мало не спалили.

З ким? — стукнуло в грудях.

Та з ним-же, з студентом.

— Як саме?

Розповідає: проходив він, Андрій, „випадково“ коло її школи, побачив в кімнаті горить свічка. Заглянув — аж там сидять вони на ліжку, обнялися...

— Що? Обнялися?...

Так, так... Звичайно, це йому не цікаве і він пішов собі далі. Аж геть туди в поле, до млинів пройшов. Вертаючись бачить, аж у вікні жухає світ; зазирнув — щось горить. Туди: в хаті нікого, двері скрізь порозчиняні, долі коло горщика чиясь собака порядкує. Свічка на стіл впала: горять якісь папері, горить на вікні занавіска... — Не заглянь я в кімнату — досі-б школа тільки курилася.

Виводить висновки:

— Так от я й кажу: ну, цілуйтеся собі, женихайтеся, та не кидайте огню в кімнаті непогашеного, бо це вже чортвіть що виходить, аж правда? Тепер жнива, люд томлений...

Жаром ударило в лице, мовчу.

Зітхає:

А шкода дівчини. Цей студент — відомий бабонюх. Я чув про його. В таких справах — артист, маху не дасть, не пожаліє...

— Сама вона дитина, не знає, що робить? кажу, стримуючи себе.

— Воно, звичайно, було байдуже, коли-б були вони одне одному рівня. А тож все одно він її не візьме — пограється й покине.

Закипає чогось злість у грудях:

— Та чорт її нехай візьме, яке нам зрештою до цього діло? Може це буде у її житті найкращий спогад.

Андрій не розуміє мене: тим-же голосом спокійним, розсудливим:

Навряд. Хіба ви не знаєте, які тут у нас люде проходу їй не дадуть. А боронь боже, як ще буде дитина, живцем загризуть, з'їдять...

Та „дитина“ як гарячим залізом шпигнула мене в груди. Ревнощі люті, палючі пожежою спалахнули, вступили туманом у голову. Я визвірився на Андрія:

— Ну, а вам що до того? Що до того вам?

Як то що? Шкода, — тягне він задумано: добре коли знайдеться така добра душа, що візьме й покриткою, а як ні, що тоді?

Мені здалося, що за ту „добру душу“ він потаємки має себе і моє обурення росте через край. Хочеться дошкулити, в саме болюче влучить:

— За це не турбуйтеся, Андрію Марковичу, — завжди знайдеться якийсь охотник до панських недоносків, що візьме й таку. Із отих, знаєте, що носять даровані з панської ноги приношені черевички, піджачки з панського плеча, „бруки“... Візьме, підлатає, почистить, та й піде франтить, ручки в кишені позакладавши.

Андрій із жахом дивиться на мене, очі стають круглі, як гузі.

— Слухайте, що ви кажете! То-ж людина! Хіба можна рівняти її з якимось дрантям? То-ж душа, жива душа!.. — Захвилювався...

— Ай, душа, душа!.. Не що инше як душу і візьмуть у неї, залишивши в нас один її труп, що буде до віку нудитися серед мужицького життя.

Дивиться:

— Ні, ви людина егоїстична, жорстока, несправедлива!

Перебиваю:

— Вибачте, Андрію Марковичу, треба бути святим дурнем, щоб не зрозуміти того, що...

Е, це вже чорти батька зна що, — встає спокійний, ображений, - з вами сьогодні говорити не можна.

Та який вас чорт прохає за це!

Пішов мовчки, з самоповагою.

— І к бісу!..

Ліг горілиць на покоси.

В лице дивилась зорями- очима смуглява жнив'янка ніч. Одна з тих ночей, що її шкода стає збавляти марне, в самоті... Давило груди.

ІХ.

Дні летять як у огні Гасав по полю, покручах, гасив огонь у грудях, що палав там, як суха на вітрі гілка. Здавалося иноді, що вже себе перемиг, поборов. Приходив в кімнату, дивився в визір'я: обличчя як у заплаканого барана, в очах солодкий туман. Брала лють на себе. Кулаком сьарився в зеркальце, ляскав дверима, гонив знову в поле...

А в селі як день, то новина: хтось одної ночі вимазав у дьоготь Тетянину школу.

Ворухнулася зла радість: гидко, проте... цього й треба було сподіватися... Ніби чогось полекшало.

Ранок...

Увіходить сторож дід, мис в руках шапку, головою хитає:

Догралися наші — чули?

Жадібно:

-- А що таке?

— Всіх порозганяла і театр забила. Па-

нича в город одіслала, а Тетяну й у двір не звеліла випускати вигнала.

Ніби стало жаль. Далі піднялась, закипіла мутна, гаряча хвиля:

— Так тобі й треба...

Почував якесь задоволення; чарівний образ здавалось почав бліднути, марніти...

Аж ось — ще один день:

...Втікла... забрала в матері з скрині скільки було грошей, в город за паничем подалась...

Здалека майнули правдиві, засмучені очі: „Петре, Петре, де ти тепер?“ Образ чистий, непотьмарений і знадний, як ще ніколи. Вхопився за голову руками...

Цілу ніч світилися на шкільному подвір'ї зелені бур'яни під місяцем, на дрівотні горіли свіжі тріски, як срібло. Цілу ніч не спалося — тинявся сновидою коло школи. Рвав із грудей з корінням, із живим м'ясом... Боліло — був радий — так і треба... А як стала вже ніч пригасати, почув, що гасилося й моє з нею почуття... Погасало — це вже я бачив... І несподівано так стало чогось жаль, такий смуток, така взяла туга, що хотілось сісти в бур'яні, зарюмати, як дитина. Голою, обшарпаною, обікраденою здалася мені молодість моя...

Впала роса, мов розгублені ключі під місяцем заблищали в траві. Ліг грудьми на холодний спориш, довго-довго лежав, аж поки в грудях щось кригою взялося.

На сході світало. В другий бік на кучерявих хмарах, як на хвилях, гойдався досвітній місяць, блідий, як мертвий труп старого

діда, що за ніч любоцями його замордовано — вночі замордовано, а на ранок викинуто в зелене на воді баговиння. Вертаюся до кімнати втомлений.

Беру визір'я: глибоко запалі очі, змарніле лице й строгий, сухий вираз на йому. Солодкого туману — немає й сліду в очах: погляд задуманий, чистий... здалося навіть, що в глибині очей промайнув блиск тієї холодної криці, що я її не раз колись помічав в очах у Андрія...

— Ага!

Осміхнувся.

Спокійно окинув думкою: — Ні, тепер уже ніщо не стане на заваді...

Х.

Минає днів зо три — все гаразд. Коли ось: захожу вранці до Андрія. В його якась жінка з села, селянка. Сидить на стільці, руки на грудях склала, заплакана. Андрій затурбований, задуманий, кусає губу, дивиться кудись у відчинене вікно: погляд блукає десь далеко-далеко. Вслухаюсь в розмову.

Андрій:

Скажіть мені, тільки по правді: ви не гримали на неї, не дорікали, коли вона вернулася до хати?

Жінка кинулась:

— Ані словечка! Тільки вона на поріг, я одразу помітила, що їй недобре — то я й розпитувати не стала. Кажу: — Ну оце й добре, що ти, доню, вернулася, — допоможеш мені в роботі.

Придивляюся до жінки, — в очах, на обличчі ніби щось знакове. Зразу стукнуло в грудях: стій, — либонь-же це Тетянина мати.

— Роздяглася ото вона, сіла на лаєці. Говорю до неї — мовчить. кине нехотя слово-друге — і знову, як води в рот набере. Потім помічаю: лихо! не спить, не їсть, як поставити кудись у куток ті очі — не ворухнеться, аж сумно стане. Почала я за нею наглядати, думаю, щоб не заподіяла собі чогось. Та хіба-ж услідиш?

Очі в жінки відразу налилися сльозами, — не здержалася, од плачу затремтіла.

— О, то чого-ж плакати, Гнатихо? Добре, що на тому окошилося... — розважає Андрій.

Жінка зробила зусилля, впинила в собі плач. Витерла рукавом очі, почала спокійніше:

— А як ото вже одрятували її, я й питаю:

— На кого-ж ти, доню, хотіла мене покинути при старості моїй? Чи може ти на мене яке серце мала?

— Ні, — каже, — мамо, ви мені ніколи нічого лихого не заподіяли гріх було-б це казати: світ, каже, мені спротивився...

Примовкла.

Андрій:

— Ну, як-же тепер? отямилась?

— Та так... ніби трохи одумалась, їсти сідає, словом озивається, тільки... ох... як подивлюся я на неї, а найбільше — на її очі, то так мені й здається, що не мило їй на світ дивитися ясекий... Правду скажу: боюся, аж серце холодне, боюся, щоб не надумала вона знову чого.

Загадалася; далі кинулась, на сонце по-
зирнула:

Ой, засиділась...

До Андрія:

— То я вже буду прохати, Андрію Марковичу, — вона вас шанує, послухається: поговоріть ви з нею, дурною, бо сама вже я нічого не вдію, і з якого боку зайти до неї — не знаю.

Далі пильно, з довір'ям подивилась мені в лице:

— І вас прошу, прийдіть із Андрієм Марковичем, може гуртом швидче ті дурниці виженемо з голови.

Пообіщались. Пішла.

— Що-ж таке власне зчинилося?

— А ви нічого не чули?

— Ні.

В колодязі топилася...

Ніби аж потемніло в кімнаті.

XI.

Вечоріло.

Вів мене Андрій городами. Буряки, капуста, картоплі... По межах соняшники рядами — посхиляли важкі голови, ніби щось погубили в межах. Між заплутами — величезні гарбузи, як голі діти... світять рожезими спинами. Мак, як військо, коноплі, як темні бори..

А по верхах грядок, ніби покropив хто фарбами: нагідки, чорнобривці, різнобарвні гайстри...

— Ну й земелька!.. ех, та й земелька-ж, — бубонить собі під ніс Андрій.

По городах, то там, то в іншому місці порались люде. Стали. Придивляється Андрій, очи жмурить.

Гляньте, а ото чи не буде й наша Тетяна? — показав гонів за двоє на грядках росляву постать у жіночій свиті: схилилась, заступом копає картоплю.

Підійшли ближче; Андрій голосніше:

— Вона-ж, вона і є!

Тетяна кинулась, підвела голову. Побачивши нас, здригнула; на обличчі промайнула нудьга. Стала, осміхається в'ялою, блідою осмішкою. Так, аби тільки, знехочу...

Щось нове на обличчі. Не те, щоб вона змарніла, — здавалося тільки, ніби на виду огрубіла; очи чужі, незнакомі і водила вона ними помалу, неохоче.

Привіталися.

Андрій одступив трохи назад, од ніг до голови оглянув її вбрання.

— Дивіться, яка з неї дівсга вийшла! — одягнеться у ту блузку та суконку — то її й непомітно: худенька, щупленька, а надіне свиту, запнеться хусткою — і гляньте — дівчина тобі, як тая тополя.

З байдужою осмішкою, мляво, Тетяна озирнула й собі свою постать.

Про те, про інше...

Далі Андрій рішуче кладе їй на плече руку. Заглянув глибоко у вічі, промовив суворо й ніжно:

— Слухайте, Тетяно, так що це ви надумали були?

Тетяна раптово зчервоніла й поставила

очи в землю. Нахмурилась, почала швидко-швидко перебірати пацьорки на хустці.

Нескладно говорив Андрій, хвилювався, проте аж бризкала од його енергія, жива сила вітром віяла з його очей, од його рухів, од голосу. Оддавало вірою од його слів незломною, як гора кам'яная.

Вона мовчала, як мур.

Казав:

Перша невдача, і ви вже на дно сідаєте? Ви гадали, що життя — це веселий жарт? Ні, Тетяно! Справжнє життя з хріном, з кропивою жалючою, з полином. Нічого, що горить, нічого, що часом запече так, що й сльози з очей бризнуть бадьоріше будеш, не заснеш, не закиснеш! Ех, Тетяно, Тетяно не сподівався я од вас такого...

Сіли на обніжку.

— Ну, як ви могли, як ви могли зважитись на таке? Та це-ж ганьба, це-ж гріх, це-ж...

Ні слова, мов і річ не до неї. Щіпала на обніжку блакитно-огневі черевички, вибирала з них найкращі й механічно тулила в букетики; кидала додолу і знову рвала. Тільки все нижче схиляла голову та губи стуляла міцніше...

Упрів. Зняв кашкет. Енергійно провів рукою по чубові: надвечірнє проміння пронизало його кучму, руду, аж огненну, засвітило над нею веселку. Думає. Далі схопився, осміхнувся, рішуче взяв її за плечі, струснув нею, разом жартома й сердито:

Тетяно, та ви чуєте, чи ні?

Підводив їй голову.

Вона пробувала одвести од його очи то в один бік, то в другий. І відразу — зів'яла... Пирскнули з очей сльози... Поривом припала до плеча...

Одвела голову. Втерла сльози. Поправила на голові хустку.

Осміхнулась:

— О, чого-ж це я вас до хати не кличу!

Обличчя прояснилось, так ніби в погашеному лихтареві боязко засвітилася свічка.

Сідало десь у полі сонце, велике, червоно-вишневе. Далеко за лісом смутніло осіннє небо, як виплакані чийсь думні очи... Пішли до хати.

XII.

В чубатих туманах вставало сонце, та в тумани й сідало.

Дні короткі та й ті невеселі, а ночі...

Нецікава стала Тетяна: і погляд боязкий, мова тихіша, ніби й сама понижчала, з лиця спала. Боїться комусь перешкодити, набриднути, ходить городами, глухими улицями, лице в хустку ховає. Буденна якась, сіренька... Зайде, трохи посидить — зараз тікає... Хотіли якось додому провести сполохалась, аж по червоніла:

Ні, ні, — не треба!

Чому?

Тепер свято скрізь люде вештаються... буде й того, що маю...

Зітхав Андрій, хитав головою: „убили щось у дівчини“...

Один раз було тільки: сидимо якось у школі, розгомнілась більше, як завжди. Поживішала, спробувала щось навіть заспівати. Буває так журлива пташка в клітці: сидить, надувшись, нудьгує, мовчить... Пригріє сонце — вона зворухнеться й цвірінькне. Проспівала кілька слів, боязко озирнулась і замовкла. Сіла на парту, задумалась.

— І поспівати немає де: в півчу отець Василь не пускає, театр дошками позабивали... живеш, як у темниці, — махнула без надії рукою.

Далі раптово хитнула головою, хруснула пучками, і в очах заяскрилася непокійна давня туга, горда, палюча тоска, таємна негасима.

Чого дожидати? Нащо життя? Нащо?

Схилилась до парти, плаче.

Витерла сльози, блиснула очима:

Знаєте, коли я вперше побачила із сцени стільки перед собою людей, в мені ніби щось огнем загорілось, і я таку силу в собі почула, таку огненну, що аж самій стало радісно і страшно. Здавалось — театр поламаю, всіх людей од землі підійму...

Загадалась.

Було це, кажу, всього раз, далі знову погасла. Стала покірною, боязкою.

На селі стало тихо. Переговорили люде... вирішили схаменулась дівчина, за розум береться. Отець Василь і той пом'якшав. Казав:

Її одарував господь талантом, щоб вона в церкві прославляла ім'я його сьятее, а вона з ним на пляси та на грища — ворога роду людського тішити — от бог і покарав її за тее. Її зовсім од церкви треба було-б одлучити, та

бог з нею — хай прийде, попрохає дозволю вже в хорі співати...

Думалось: Затихне лихо, поросте травою, позаростають рубці — буде якось жити, а коли справді є в неї той талант, то ще може й не марне. Чи то-ж мало їх, тих невідомих іскор, в народі, що так жартома, задарма гріють людям серце, темне життя їх окрашають? Не питають ціни тому святому дарові, та й не знають ні болю, ані того жалю...

Думалось...

XIII.

І досі воно перед моїми очима те незграбне будівництво з соснових дощок та обаполів народній театр... Довго після того стояло воно із забитими дверима, чорне од дощів, сумне. Вільха, кущі бузини щільно тулились до його, по стінах вився дикий хміль; бур'яном, глухою кропивою стежки позаростали, завелися сичі, плакали ночами. Люде навіть удень минали його, розповідали страшне. Казали хоч-би хто-небудь, добра душа, спалив оту озю. Ідеш мимо, то аж на серці холоне...

А про те, що зчинилось на тому меду в селі Ярках на Другу Пречисту, далеко прогула луна.

Вся в золоті сяяла на цвинтарі липа. Саме жовкло тоді на дереві листя.

Увіходимо.

В церкві людей тиск. Хор свіжих нагуляних за літо голосів співає бадьоро, шумко, хоч і не завсіди в лад. Пригинаючись і хова-

ючись за чужими плечима, стояла між співаками й Тетяна вигляд суворий, замкнений, навіть ворожий до людей. Пригнічена, забута...

Кінчали службу.

В церкві стало урочисто, тихо.

Співаки заворушились, захвилювалися, готуючись до концерту. Забренив по церкві камертон. Густо загули баси:

„Утоли болізни“...

За басами — тенори; далі крадькома увійшло сопрано, вибралося над усіма і раптово згори, з-під церковних верхів, сипнуло на людей дощем гарячих іскор:

„многовоздыхающія душі моєя“...

По церкві пішов шелест: — Хто се? Це тая сама?..

— Де вона, де?

Ото в білій хустині? А змарніла як! Глянь!

Цитьте! Замовкли.

Мов густий росяний сад перед сонцем, натоп засвітився людськими очима. В церкві виднішало, ясніло, ніби відтуляли в ній вікна. А лице Тетяни вже сяяло, як свічка, лице живе, наївне, скорботою натхненне, з тими великими, ймовірними очима, що про їх люде говорити мусять.

„Ти бо чоловіком болізни одгониши і скорбі грішних розрішаєши“. — Руки вгору, очи стрілою в небо, — криком пронеслося по церкві, жива туга гострою колючкою встромилась людям в груди:

...„Ско-о-рбі розрішаєши...“

Здалося скрізь із ветхих церковних стін посилався порох. Кам'яні лики святих злякано одлетіли кудись далеко-далско; здивовані, стур-

бовані слухають що живу, невтриману, з грішного світу скорботу, що вперше закричала тут поміж мертвими стінами.

Забувалося, де в церкві вікна, де двері.

Торкнуло щось у груди: — Оце мабуть і є той самий талант...

Тетяна, здавалось, росла. Ніби почувши свою владу над людьми, вона виступила з ряду наперед, стала в гордій, незалежній позі, запишалась. Одчувалася сила. Сила нова, непокійна, жагуча, сила грізна, що од неї торохтіло сухе дерево й чорніла стара позлота в церкві, осипалася, як од вітру. Ось-ось, здавалось, розступляться темні стіни, стане видна далечінь зелена, синє небо, та ясне сонце. Вівтар був забутий...

Щось стороннє, настирливе почало густити, шипіти, намагаючись звернути на себе увагу. Де-далі — дужче й дужче.

На клиросі поміж співаками почалася якась руханина, нелад в голосах; один із співаків злякано замахав руками і хор замовк. Тоді ясно стало чути стриманий, а роздратований, гнівний голос:

— Годі! Замовкніть! Схаменіться! Тут святе місце, тут храм божий. Годі, кажу!

У малі двері з вівтаря визирав отець Василь, блідий як глина, очі зеленяві, злісні. Дивився на Тетяну й шипів:

— Це-ж що за вигадки? Нащо вони мені? Артистів мені не треба. Тут не опера.

Люде нічого не розуміли: перезирались і перешіптувались.

Тетяна стояла рівна, як струна, і як біль

біла. Помалу почала червоніти й зразу, мов квітка розцвіла полуменем зшарілася.

Промовила стиха:

— Що-ж я такого зробила?

Мовчи, грубіяно! Не смій мені суперечити в церкві. Тебе по правилу не слід-би було й на поріг сюди пускати.

Очи Тетяни гнівно закурилися. Щось думала... Промовила стримано, проте так, що всі в церкві почули:

— Чого-ж то так, батюшко? Мені коси ніде ще не стригли.

Церков завмерла. На селі подекували, що хтось із селян застукав попа коло своєї молодіці. Хотів косу серпом одтяти — одкупився.

Пін затупотів ногами:

Вон, негодяйко, з храму!

Тетяна йому грубо:

Не маєш права, не твоя церква.

Пін:

— Сторож! Сторож! Виведи її звідціль, негідницю!

Рябий, бородатий сторож, що стояв коло вівтаря, кашлянув у руки і рішуче став протискуватись до півчі.

Тетяна шпурнула ноти на пюпітер, вийшла з клиросу.

Розштовхуючи собі дорогу, червона, гаряча, з потуманними очима, вона опалювала диханням людей і прямувала до дверей, як буря... Люде розступалися перед нею, як перед огняним вітром. Коло порогу повернулася:

— Я поїду жалітися... я до архирея... я... я... — побігла.

Піп їй услід, із глумом:

Іди, іди, жалійся! Я за тебе ось ще не так візьмуся. Десь так тинялася в ката по балаганах, прийшла до церкви бешкет заводити. Бачили таке? Артистка...

Люде чуманіли...

Раптово в бабинці між жінками одна кинулась, як зо сну, зірвалася із місця, побігла з церкви навздогін, мало не з ніг валяючи людей. Пішло по церкві:

Мати...

Стояв тривожний настрій. Додому люде не розходилися: зібралися на цвинтарі, хвилювалися, гули.

До гурту підходив отець Василь стурбований, винуватий, з робленим суворим виглядом:

— Бачите, як ви своїх дітей навчаєте? Бачите, до чого доводить своя воля?

Із натовпу обізвався стриманий голос:

Так то так, батюшко, коли-ж і вам чинити так, як ви зробили, не годиться.

За ним другий, жіночий:

Отак опаскудити, обилювати дівчину, та ще принародньо в церкві. А спитати-б, защо? Мало ще залили сала за шкуру?

Далі одно по одному загули з громади інші голоси, кидаючи виважені й стримані слова мужицького, грубого, та гарячого доймаючого жалю:

Ну нехай-би вона й справді там провинилася, то й що-ж: зразу йому камінь на шию, та як щеня — у воду?

З другого боку:

Чужа, бачте, дитина, та ще й сирота
то воно й не жаль.

Молоде, дурне що йому: побіжить та з
того жалю й заподіє собі щось: кому буде гріх?

О. Василь вертиться на місці, злодійкувато
лупає очима:

— Нічого їй не станеться — вернеться.

— Та добре-ж то як вернеться, а як...

До гурту бігла Гнатиха. Зразу попа забу-
ли, всі до неї:

— Ну що, немає?

Бліда. Важко дихає:

— ...Скрина одімкнена, вся її дівизна,
книжки, папері — все порозкидане, а її немає.

До криниці бігала, до ставу — не знайшла.

Ламає руки, благає, плаче.

— Ой рятуйте, люде, бо вже-ж вона одно
надумала.

Примовкли.

— Шукай її тепер, коли їй одна дорога,
а за нею десять...

Дід, — високий, суворий:

— Та нас-же таки мир. Одне туди, друге
туди, по селу, поза селом, може хтось таки
та знайде. А нумо, люде!.. Треба-ж якось.

З гурту хтось крикнув:

А цитьте.

Зашуміли:

— Що таке? Що таке?

Нетерплячі голоси:

Та ось цитьте он щось гукає.

Всі змовкли:

Через майдан стояла економічна брама.
За штахетом було видно під глухою вільши-

ною, з шальовок збудовану, казарму-театр. Коло одчинених дверей метушились парубки й дівчата, махали руками до цвинтаря, гукали. Натовп скам'янів. О. Василь збліднув, закліпав очима. І тоді, коли стало тихо, як у вусі, з двору долетіли чітко слова... Опалило, як огнем.

І раптово, мов рушилась гора, весь натовп мовчки ринув з цвинтаря у ворота, в фіртку, через штахет, спотикаючись, один одного попережуючи... Бігли до панського двору, аж земля гула.

XIV.

Високо-високо залетіло вгору в дні свої останнє бабине літо, висвічує сивиною на сонці, короткими radoщами старечими осміхається, а ще вище, десь аж під холодним небом, із синього кришталю гарячою тугою рвуть повітря срібні дитячі дзвіночки:

„Погиб-шее ов-ча аз єсм, воззови мя спасе...“

Мають короговки фіолетові, темні, вихитуються стяги червоно-огненні, а за ними люде йдуть, а над людьми мари пливуть, заквітчані, замаяні, рушниками пов'язані...

Ховали гвалтом. Одібрали ключі у титаря, одімкнули церков, взяли мари, корогви.

Нарядили, несуть.

Перед поповими ворітьми процесія стала, замовкла. Хтось перескочив через тині, одчинив ворота — понесли мари, натовп як вода заповнив двір.

В дворі — ні лялечки; двері в поповські кімнати позамикані, віконця позачинені.

Поставили мари під кленами.

Мов вітром холодним подуло по людях — чуби наструнчились, як дріт, в очах блиснуло колюче.

Ламайте двері, чого там...

З гурту вийшов Андрій. Він виріс. Примарніло обличчя. Очима різав, як крицею:

Стійте. Подождіть. Не так ми зробимо. Слухайте мене. Вщухли. Підійшов до вікна. Загуркотів у віконницю:

Скажи в-останнє: будеш ховати, чи ні? Чуєш?

Біжить з кухні підтикана наймичка. Коси розкошлані, бліда, злякана:

— Батюшки немає вдома.

Загули, заревли:

— Брешеш! Ховається! Боїться! Клич сюди його. Злякався?

Побігла. Всі посідали на моріжку коло мар рядком на призьбі, на тїну між кіллями. Дожидають. Брови хмурять. Мовчать.

Знову вибігла:

— Батюшка казали, що не вийдуть. -- Сховалась.

Андрій встав і урочисто підійшов до труни. Одкашлявся, обвів усіх очима.

Кругом пішло: тихше, тихше!.. кидав, як каміннями.

Серед темної ночі у нашому закуткові, оцьому покинутому й забутому, засвітилася під убогою стріхою мужицькою божа іскра...

Промова до людей це була новина в селі.

Мов вітер, мов буря полетіла, затупотіли, зашуміли, кинулись до гурту з гарячими, жадібними очима, тісно оступили промовця, змовкли... стояли, як скеля німа...

...Хтось подав голос.

На коліна!

Стали на коліна, всі натовпом; в повітрі затремтіли слова останньої розлуки... Прощалися.

— Тепер — додому! Всі до одного! гукнув, як у трубу металову, Андрій.

Зашуміли, загули, як під грядом, заметушилися, покидали серед двору корогви і швидко на подвір'ї ні духа.

Впала залізна тиша...

Все поніміло, покам'яніло...

Тільки осіннє сонце забавляло покинуту дівчину, як дитину. Кидало її з-над заходдя в труну золотих зайчиків.

XV.

Будували, сподівались — ударив грім: розбив по полю розвіяв...

Сидимо, пожурилися..

Книжки в кутку пилом поприпадали, погубили зшитки в голові не те.

Похмуро світить лампа; стіною на дворі осіння ніч; на серці — камінь.

Не береться розмова — все й без того ясно...

До о. Василя наїхали з міста урядовці чинити слідство. Туди-ж сьогодні приїхав призначений в школу новий учитель. Цілий день

бігали до нас знакомі з села люде: — Ой що-ж то буде, що буде: всіх людей, що були на похоронах, тягнуть на допит і малого й великого...

Знаємо, що буде: не побачимо ми вже того університету мабуть, скільки будемо й жити... оце буде.

Світ стемнів, невеселий такий став, нерадісний, неправдивий... Походить один по кімнаті, сяде, другий починає ходити... нудьга...

Андрій дістає десь обтріпані карти: — сідаймо в дурня, або що...

Аж ось, одчинило двері. Сторож.

— А йдіть-но послушайте, що воно там кричить за городами.

— Де?

Морока його знає. Либонь там коло болота, чи може в болоті. Кричить, піби там його ріжуть або давлять.

Вийшли у двір. Тільки за двері — зразу мов чорним рядном накрило: темно, аж у голові морочиться. Слухаємо: гукає десь глухо, мов з прірви. Далі починає тужити.

— Це якась п'яна марюка загрузла в болоті, сердито промовив Андрій.

А чи не буде-ж це наш дяк? — кинув догадку сторож.

Мені вчулося теж щось у голосі знакове.

— Чи не він, справді?

Андрій не хоче вірити. Запорожець давненько вже поїхав із села, і була чутка, що він поступив десь в учительський інститут.

— Який там дяк? Де він тут візьметься? Це якась личина...

Андрій не доказав: голос у темряві неспо-

дівано з голосіння переходить у лірику і з болота долітає:

Чого вода каламутна,
Чи не хвиля збила?..

Тетянина улюблена пісня...

— Тума-б тебе взяла!.. він! — стиха промовив Андрій і замовк... Тремтіло в грудях, ніби звідтіля, з яру, бив хтось у дріт. Було чудно і дивно. Образ дівчини, з тими дивними очима, сплинув як живий над болотом, в імлі нічного туману, таємничий і смутний...

Стояли, як поніміли, поки пісня не замовкла.

Чого вас там носить нечиста? сюди ідіть!

У відповідь радісний з темряви голос:

— Голубчики ви мої, братіки, де я?

Беріться сюди — побачите.

— Не знаю куди — кругом болото.

Прямуйте на голос.

Стало чути, як щось почало бовтатися в калюжинах... плющати і зрештою перед очима стовпом стала якась тінь...

Либонь це школа? Яким-же це чином?.. Тут щось не так...

Мовчки беремо його за руки, витягуємо на ганок, іде покійно, як дитина, ковзається п'яними ногами, зіскоса позирає на нас. Увели в кімнату... Плеснув руками Андрій: чоботи, одежа, лице, — все в Запорожця було вимащене в болото, викачане в реп'яхах, у колючках... Якась манія — не людина...

І коли-б не ті молоді очи, що тоскно сві-

тилися на розмальованім обличчі, можна було-б подумати, що він нарядився так навмисне, на сміховище людське:

— Чого вас понесло в ту прірву?

Декламує:

„Серце моє раненное, смятеся дух мій і понесла мене ніч на крилах своїх“.

Умили, переодягли... Розпитуємо:

— Чого ви приїхали? Казали-ж, що ви в інститут поступили?

Нахмурився.

— Покинув.

Андрій аж крикнув:

— Як? Поступили й покинули?

— Роздивився — тюрма, — взяв документи і втік.

Очи Андрія спалахнули обуренням, далі пойнялися глибоким жалем:

— Пропаща ви людина навіки, — махнув без надії рукою.

— Це! годі...

Запорожець повів у повітрі рукою, мов написав останню рису.

Андрій смутно:

— Навчились хлопці...

Затихло в кімнаті.

Мов над головою та хмара зайшла.

Сиділи похилені, аж поки пливла над нами та хмарина. Далі Запорожець підвів голову, очи зацвіли ніжним жалем, смутно-смутно осміхнувся... Пильно подивився одному у вічі, другому, хитає головою:

— Так, отак же...

Дивимось, про що це він?

Прищури́в очи, знову:

Чого вода каламутна...

Лехко, як водою, підгело нас із місця. Встав один, хруснув гучками, почав ходити, за ним другий...

Так... талант...

Розмовляли довго-довго. Про Тетяну, про її долю... Про долю того кращого цвіту народнього, некоханого, дощами неполиваного, що гнеться з торбами, сонцем запалений, смутний, скрізь по́під позамиканими брамами мурованих шкіл.

Полягали спати. Тільки примовкли — знову кинулась, люто сипнула з усіх кутків густа стума, труїла, обмарювала: не там вікна, не туди стіни, вся кімната тоне кудись в чорне провалля.

Мовчали—проте одчувалось, що спати ніхто не спить. Запорожець лежить зо мною на одному ліжку, од його несе ще горілкою, чути, як невпокійно б'ється в його серце. Ворочається, зітхає. Обізвався якимось словом,— йому ніхто не одповів. Накрився кожухом, далі зірвав його з себе, схопився, сів. Рванув звисока, як у степу з тугою, тоскою; заспівав:

Ніч темная,
Та невидная,
Головонько моя бідная!

— Що це ви? Годі! Спати треба!

Разом загомоніли на його. З розгону бухнувся головою в подушку, замовк...

Гаснуть на стіні тихо-радужні одсвіти огняних хмар. Темніє небо, смутно тьмариться сад, що осінні малярі його золотили та малювали.

А на заході важкі рядна небо застеляють. Тільки там десь у щілинку, у ту, що над самою землею, притьмаро світить червона стрічка вечірнього погасання, кожної хвилини міниться, тапе... Ось уже самотньо сяє там один маленький вінчик... Вінчик із огняного маку, золотими нитками заплетений.

Вітер стеріг його десь за горою: шугнув, дмухнув темрявою, холодком повіяв, до хмар, до самих помчав — задув, погасив...

Темно...

І зашуміло під вікнами море сухого листя... Море плачу, море сліз... Лавою, хвилю, мчиться воно, як те військо безталанне, що розбив його ворог, розвіяв, куди видно жене...

Зупинилося під чужою хатою спочити одну часинку, тремтить, тулиться одно до одного, крізь сльози шепче несміливу скаргу:

„Куди його, та й куди його проти ночі?“

МОРОЗ.

Було це давно, що хіба старі-старі діди пам'ятають бородаті: стояли морози.

Стояли морози, сніги лежали білі...

В селі заходило свято.

Огняним їжаком, сердито настобурчивши золоту щотину, сідало за снігами сонце, а проти сонця дими з бовдурів: вихиляючись, перекидаючись, вистрибом мчали у прозоре небо, самі прозорі, сизо-рожеві, сині, мов помальовані.

Це вгорі, а внизу:

Під ногами співає, під саньми тріскотить, ніби хтось сипле під полоззя жменями пістони; дзвониками дзвенять, шугаючи, діти з гори на громаках, як городні убехані опудала; біла повись пацьорками на деревах, пелехатим мотуззям—на людях, на конях, все біле, од усього живого біла клубочиться пара, люди, замотані, не йдуть — бігцем, як на пожежу поспішають, труть нашвидку уши та замість вітатись, тільки лунко перегукуються: „Ну морозець!“, або: „Це мороз — з очима!“

Стояв через поле сивий хмурний ліс, а понад тим лісом, з того краю, що приходить ніч, тумою насувала темна курява-мла, а з того

лісу — вовком позирає розбійник мороз, ночі дожидаючи: „Ось-ось... ось нехай тільки сонце зайде — я прийду до вас куті їсти“...

Нема вже тепер тії хатки в лісі, що кулями обставлені стіни у неї, й лісника немає. Тільки ліс.

Увесь день стояла в лісниковій хаті рожево-золота темрява, увесь день були замуровані вікна, — ік вечору мороз рогом поліз.

На покуті — кубло сіна. В кублі — кутя й узвар. Коло куті на лаві — діти: хлопчик та дівчинка. В хаті — самі. А вже вечоріло.

Понапинали сорочки на коліна, продихають на шибках ясні кружечки, мороза із лісу раз-по-раз у вікно викликають:

— Морозе-морозе, іди до нас куті з медом їсти, та не поморозь нашої пшениці!

— Морозе-морозе...

Аж ось у сінях затупотіло, одірвало примерзлі двері, і на порозі, в клубках пари, обзивається:

— Іду-іду, — каже, — я давно до вас збіраюсь!

Довга на йому кирея, під киреєю — жупан синій, чорна шапка з верхом червоним, а за поясом — блиснув срібний самопал.

Ле-ле! Оце догукались!

Тільки сорочки захурчали на піч.

— А чого-ж ви полякалися, діти, — я-ж той мороз, що ви гукали куті з медом їсти! — Голос людський, привітний.

Повисували голови із-за коміна, визирають. А він знову:

— А де-ж ваші, діти, тато та мама?

Переглянулись діти: зовсім не страшний.
Одказали чемно: там і там.

Далі осміліли:

Це ви прийшли до нас того, що ми вас
кликали?

Того-ж, того.

— Ви мороз?

Мороз.

Пошепотіли діти між собою, та вже й у
играшки з морозом.

— А ви-ж не поморозите нашої пшениці?—
хлопчик.

Сміється мороз:

— Як дасте куті з медом, тоді не поморожу.

Дівчинка й собі:

— А ви нас не подавите? — Та й схова-
лась за комін, прищулилась, і язичок прику-
сила: слухає.

— Ні, діти, я таких не давлю.

Сидить на лавці, жартує, гостинцем манить
дітей з печи, що в лісі у зайця одняв.

Осмеркло.

Аж і батько в хату:

— А хто це тут гомонить із вами?

Діти: стриб-стриб! з печи, батька за поли,
шепотять:

Тату! Тату! Хто це такий прийшов до
нас?

— А ось побачимо!—бере, світить каганець.

А той з лави:

— Чи приймете за гостя, чи може з хати
проженете?

Коли добрий чоловік, — приймемо, а

лихого — може й проженемо з хати, — весело промовляє батько, а сам каганцем присвічує, та пильно-пильно до гостя придивляється.

— То вже самі гадайте, що я за людина, чи добра, чи лиха, — одказує той, — я, може чули, Мороз.

Зирк — діти на батька, а батько на лщі одмінився, і каганець затремтів у руці. „Справді мороз!“ — майнуло в дітей у голові.

Каже тоді батько Морозові, і тиха його мова стала:

— Чого-ж ви хочете од мене — я людина бідна?

— Того-ж і прийшов я до вас, що ви бідний — одказує Мороз. Далі розповідає: „Ваші діти гукали у вікно мороза куті їсти, а я йшов поуз вікна, та й почув: згадав, що сьогодні за день, думаю: дай зайду до людей у хату“.

Уклонивсь тоді батько тому Морозові низько.

— То прошу-ж я вас бути сьогодні у мене за дорогого гостя, — сказав, повернувшись до дітей, дітей суворими очима на піч гонить. Так де там: упилися в мороза очима, не можуть одірвати: хороший, як змальований, ласкавий — ні, думають, мабуть не мороз, — дурять їх, малих...

Рипнули, одчинились двері, увалила повна хата парк. Увійшла мати, за парою нічого в хаті не бачить, роздягається. Сама червона з морозу, як рожа, весела:

— Ну й мороз, аж до ніг в'язне!

А гість на лавці:

— То ще, пані-матко, не мороз, — справжній Мороз у вас сидить у хаті! — та й чудно якось засміявся.

Батько знішка шепнув щось матері, і діти бачили знову, як зразу здригнула вона й сполохано кинула погляд на гостя. Знову поліз угору чуб у дітей: „Ой, мабуть таки мороз!“

Мороз почав нащось розпитувати, чи приїхав на свято пан до свого дбору. Мати ряднами позавішувала вікна. Двері в сінях засунула. Розмовляють.

А діти з кутка все на гостя позирають, і дивно їм: людина, як людина — молодий, чорноусий, а на голові волосся — ніби снігом припало, і очі такі, як із льоду. Коли не дивиться на їх — здається такий, як і всі, коли-ж часом не навмисне погляне на їх тими льодовими очима, — так і пориває шугнути на піч.

Дала мати вечерю, посадовили мороза за стіл, самі посідали. Випив мороз горілки, схилив голову на руку. Почав плакати мороз. Далі співати: та так жалібно, аж до серця достає:

Ой Морозе-Морозенку, преславний козаче,
За тобою, Морозенку, Україна плаче...

Витер сльози, жаліється:

— Нема, — каже, — мені в світі пристановища, — як звірюка в лісі блукаю...

І не знали діти, чого їм так стало шкода мороза, у дівчини аж покотились сльози. І мати зітхала, і батько хитав головою — жаліли, проте, коли батько давав йому чарку, а мати страву подавала, — в одного і в другого тремтіли руки.

Повечеряв мороз, подякував.

Далі що було, про те розказують отак старі люди: здійняв, кажуть, із себе черес, та й сійнув, як зорями по столі, щирими червінцями: так і осяяло в бідній хаті:

Оце, каже, вам, діти, од мороза на празникове!

Та й пішов.

Батько вийшов провести його з хати.

Мати стала близько коло вікна, за серце взялася, слухає, затурбована, а очі, як зорі горять. Разом до дітей стиха промовляє:

— А що, накликали мороза? Та й самі не раді!

Увійшов батько, мати забула, що казала, зразу до його:

— Ну, що — пішов?

— Прямо до двору подався — батько лехко зітхнув: очі в його теж чогось сяяли.

— Будуть пани мати гостя на свят-вечір! — додав він стиха, далі сполохано зиркнув на дітей:

А ви чого роти пороззявляли? На піч!

Діти — до батька:

— Оце такий, тату, мороз?

— Оце-ж такий Мороз, а ви думали, який він?

— А чого-ж він ходить, і їсть, і говорить? Чого в його самопал за поясом?

Батько суворо повів по дітях очима:

— Дурні ви, діти! це той розбійник, на прозвання Мороз, що вирізує паси на панських спинах, чули? Ото-ж глядіть мені — нікому про це — ні-чи-чирк!

Ніч. Тихо. На вікнах усе хтось малює, квітки з білого мережить, а золотом крайки тоненько облямовує, і сяє в темній хаті, як у квітчастому лихтарі золотому. Тріснуло. Заблищала на шибці тоненька наколота дуга як золота нитка, і здавалося, що це той славний розбійник Мороз золотом яскрить із лісу у маленькі вікна.

ОВОА.

Молодий сільський учитель Антін Оова одягся в свій новенький костюмчик, глянув у маленьке дзеркальце, причесав свої патли-кучері й хотів йти з дому, далі сів коло столу й чогось загадався. Півроку, як учителює вже Оова, а й досі ще не познакомився з місцевою інтелігенцією, якої поблизу було не мало. Давно хотів і збірався він зробити це, та все чогось не виходило так.

Таку вже мав Оова вдачу: походе по своїй самотній кімнаті, помарить, подумає, що йому неодмінно пора вже зійтися з освіченими тутешніми людьми, навіть одягнеться, щоб зараз йти до доктора, а вийде на вулицю передумає та й поверне до урядника, або до сільського адвоката Муляра.

„Піти познакомитись! дорогою виправдував він себе в думці: так то й познакомитися! Ну, як прийдеш до нього, а він: „что скажете?“ або: „чем могу служить?“ що йому сказати тоді? Та до того-ж може він на цей час що робить, або спочиває... Ні, нехай уже колись... якось... другим разом“.

Од урядника повернеться смутний, незадоволений, і знов довго ходить по своїй кім-

наті, а то вийме свій зшиток-щоденник і стане вписувати в його свої смутні думи.

Тепер стояла справа так, що як-небудь викрутитись, щоб утекти зустрічи з інтелігенцією, Вові не можна було: сьогодні в народній чайній одбудеться перша народня читанка, і всі місцеві освічені люде мають там бути; він, Вова, повинен теж піти туди, бо він-же — народній учитель. Навіть піп сьогодні стидив його, що таке діло робиться без участі сільського вчителя; він-же обіцяв і познакомити Вову з учасниками просвітнього гуртка.

Хоч була вже година йти, та Вові чогось хотілося ще посидіти у своїй хаті коло маленької лямпочки та помарити як то воно все вийде, що він буде казати, що йому скажуть.

Рука його по звичці витягла з купи книжок вірного товариша-щоденника, з яким Вова привик завсіди радитися та розмовляти в самоті. Механично перегортає листки, перебігає очима засіяні дрібним писанням сторінки.

„ Читаю у вільні часи, що попадеться під руку, а все не те, — стоїть в одному місці: душа жива — живого слова бажає, та де-ж його почуєш? До того гуртка, що я познакомився, щось не лежить моє серце: горілка, карти, п'яне важке життя, брудні розмови, непристойні анекдоти, нападки на мужика-гадюку... Що я маю спільного з ними — я, молодий, жадаючий просвіти, всього прекрасного і чесного в житті?

Слухаєш иноді, як після чарки стануть вони розкривати один другому свої думки та виявляти темні свої діла — мороз ходє за спи-

ною. Певне ї вони добре почувають, що чужий я їм, бо коли при мені розказують яку-небудь гидку історію, то скоса позирають на мене.

Сидю я між ними, слухаю п'яну розмову, лайку, а часом і бійку за картами, і помалу туга приступає до мого серця“.

Помалу Вова вчитався і вже не міг одірватися, хоч було там йому все давно відоме, читане і перечитане.

„Завтра Різдво... — читає він у другому місці, свято велике, празник молодощів. До наших інтелігентів понаїзжало багато молоді: студентів, гімназистів, панянок; завтра будуть вони кататися гуртом, співати, вигадувати, а я завтра піду обідати до старого дяка...

Мовчки пообідаємо там, бо старі дяки — сумні якісь собі люде. Потім повернуся в свою школу, між пімі стіни, візьму книжку, та не піде вона мені на думку.

Неділя. На дворі примеркло. Одлига... Невесело на дворі. Вітер гуде в коміні, стелю зриває. У моїй великій та сумній кімнаті зимно, непривітно. Блимає каганець на столі, а я сам хожу-нужу з кутка в куток, тільки луна стогне від моїх ступенів по хаті. Хожу собі, мугикаю під ніс, споминаю всякі пісні, що колись співалися товариством. Усе такі хороші пісні... а за серце щось так і тягне, так і ссе; здається уткнувся-б лицем у подушку, та так і зарюмсає“.

Дочитавши останню списану сторінку, Вова помалу взяв перо в руки, вмочив у чорнило й загадався. Подумав трохи й став писати:

„Зараз йду між люде... між інтелігентні

освічені люде... і страшно, і радісно. Боязно мені, бо соромливий собі я вдався, не ловкий, не бідовий, та й не знаю, як з тими людьми поводитися, щоб вони не насміялися з мене. Бо я-ж тих інтелігентних людей та зовсім і не знаю. Виріс я в глухому селі, виховували мене в семінарії в самому найтемнішому, закинутому куточку рідного краю: семінарські вчителі нас близько не пускали до себе, поводитися, як начальство, інших освічених людей бачити нігде було“.

В кімнату увійшов сторож і став розказувати, що до народньої чайної поїхали вже і з заводу, і доктор, і слідчий, паничі, панянки.

Як змальована, встала перед Вовою постать паняночки, якоїсь родички слідчого. Не раз він бачив її, коли вона, гуляючи, проходила мимо школи, чув її мелодійний голос, і струнка її постать та біляве личко з чарівними очима не раз увижались Вові між голими стінами його кімнати. Тепер він побачить її зблизька, може буде говорити з нею, і ті чарівні очі будуть дивитися на його... і може... хто знає?... Вова скося зирнув у дзеркальце, що стояло тут поблизу; звідтіль виглянули русяві кучері, сірі, соромливі, повні таємного огню очі, юнацьке лице та ніжний на губах пух.

Вова труснув головою й осміхнувся.

„Мужайся, Антоне!“ черкнув він на кінці сторінки щоденника...

Потім сховав щоденник, надяг пальто, погасив лампу і з рішучим виглядом пішов із школи.

Скинувши пальто та калоші, Вова стояв у пільмі в коридорі й держався за клямку; крізь мутне шкло дверей у кімнаті, де зібрався просвітній гурток, виднілися, як квітки в саду, жіночі вбрання, искрами блищали при огні гудзики на форменних мундирах у чоловіків. Часто і дзвінко билось у Вови серце.

Ну і вернись!.. яке кому діло! — мигтіла у нього спокуслива думка, а в середині у його щось рішуче протестувало проти такої малодушности, і набравшись духу, потяг він за клямку двері.

Закрутилося, заблищало усе перед очима, Вова став на порозі, як прикований, і не міг придумати, куди йому йти і що робити. На щастя його, на виручку підвернувся батюшка. Він, узявши за руку Вову, повів між люде знакоми.

Соромлючись та червоніючи, вклонявся Вова новим своїм знакомим і в той-же час наглядав собі по кутках безпечне місце. Нагледівши там вільний стілець, він поспішав до його добратися і з полехкістю зітхнув, коли сів на йому.

Тут буде спокійніше, — подумав він собі і став кругом роздивлятися. Не встиг він іще опам'ятатися, як помітив, що якась червонощока пані, що сиділа найближче до його, дивилася йому в лице й щось казала. Вова бачив, що то до його була мова, та що саме вона казала — не почув. Спитав.

— Я кажу, — виразно вирізувала кожне слово пані, — що недавно тут був...

Далі Вова за гомоном ізнов не почув, хоч слухав не тільки ушима, а навіть очима й усім своїм тілом. Ще раз перепитати йому здалося неучтивим, і подумавши, що на слова пані може можна й не одповідати, спустив очі й заспокоївся. Пані чекаючи не зводила з його очей.

Вова глянув на неї, зчервонів і одвернувся.

І чого вона витріщилась на мене, чого не бачила? — подумав він і рішив зовсім на неї не дивитися.

Переждавши яку годину, Вова знов глянув на пані; тепер вона вже не дивилася на його, а прихилившись до відомої Вові чорноокої панночки, що тепер сиділа поруч з нею, щось на ухо казала їй. Панночка слухала, дивилася на Вову й осміхалась. Вова закліпав очима й одвернувся.

Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось. Деякі топтали коло чарівного лихтаря, інші пробували грамофон, перебірали книжечки; усі вешталися, сміялись, голосно про щось сперечались, тільки Вова не мав собі ніякої роботи й мовчки сидів в захисному куточку. Сидів він і почував, що його діло прогорає, а як його направити — він не міг добрати способу. Сидить, спустивши голову, думає... Глянув перед собою і його серце похолело: та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на його, дивилася йому в лице й привітно усміхалась. Вова закам'янів.

Панна певне взяла була на себе благородну місію підняти дух у хлопця, підійшла,

сіла на стілець рядом з Вовою і стала заводити розмову.

Що це ви сидите так самотно, немов скучно тут вам, скучно? — щиро промовила вона до Вови.

Чого-ж... ні, не скучно, — відповідає той, — мені... саме добре.

Бо що-ж ви нічого не робите, ні з ким не говорите, як інші? — допитувалась дівчина.

— Ну, що я їй маю казати? — подумав собі Вова. Полум'я вдарило йому в лице.

— Я подивлюся перше, як інші роблять, — таке чи щось підхоже до цього одмовив він — якимсь, як і самому здалося, не своїм голосом. Панна стала почувати, що не по силі взяла на себе роботу й зачервонілась теж.

— А ви будьте веселіший, бо так-же скучно сидіти, закінчила вона і трохи засоромлена невдачею, встала й одійшла од Вови.

Вові стало навіть шкода дівчини:

— Сердешненька, — думалось йому, — мала надію розворушити таке опудало, як я, та й буде тепер каятись. — Проте все-ж стало йому вільніш дихатися.

Ну, думав Вова, — тепер — шабаш! Коли-б уже хоч ніхто не зачіпав мене.

Та не скінчилися на цьому муки Вовині: небавом перед ним зринув, як із землі виріс, угудзяний джигунець, якийсь акцизний чиновник; він виразною, ясною мовою зарізав Вову в край.

І чого ви зігнулися, молодий чоловіче,

як тая мокра курка, вичитував він. Одже-ж тут немає вовків, не покусують. Лицяйтеся он до панночок, розкажуть що-небудь, а то сидить понурою.

Одрізає і, закрутивши вуса, зразу опинився десь між панночками.

Уши, шия, лице загорілись у Вови, піт виступив на чолі. „І як-же він одчитав мене, сучий син, — думав він, — немов у парні віником випарив!“

І довго ще не переставало палахкотіти його лице.

Тепер Вова почував, що вже навряд чи хтосьбудь буде його турбувати, та не весело було йому. Сидів він, немов прикований до свого стільця, і бачив сам, що ніяка сила не здолає тепер підняти його, щоб легко та вільно, як он отой франт, пройтися по кімнаті. І осудив Вова себе за ті сміливі заміри, які мав він, ідучи сюди. Задзеленчав дзвінок. Усі один за одним потягнулись до другої кімнати, де мала одбутися читанка й звідкіль давно вже чути було здавлений гомін селянської юрби.

Поволікся за ними й Вова.

Читали, розказували, показували картини. Стояв гомін, було цікаво й весело.

На Вову ніхто тепер не звертав уваги, і він помалу став набіратися сміливості. „Це нічого, — думав він, — що я сплохував трохи на перший раз: привикну, придивлюсь, освійчаюсь... А як-же хороше в гурті інтелігентних хороших людей робити гарне діло!“

Скоро читанка одбулася, директор заводу

став наганяти всіх, щоб не гаючись їхали до його.

Всі товпилися коло одежі, одягалися, торгувалися, кому з ким сідати та їхати.

„Чи то-ж і мене покличуть? — думав собі Вова. — Як покличуть, то я тоді зроблюся зовсім другим. Тепер уже немов нічого й не боюся; звісно нове діло, то трохи був і сплехував, тепер поправляюся“. — Пройшов мимо Вови батюшка й чогось одвернувся. Зирнув мимоходом на його директор і теж одвернувся. Хтось, мало не спіткнувшись на Вову, кивнув йому головою до зобачення.

Кругом спустіло. Було чути, як на дворі по наїзженій дорозі свистіли і скрипіли, від'їзжаючи, сані. Стихло. І зразу став одчувати Вова, що ті люде — чужі йому, і нема їм до його ніякого діла.

„А я-ж, дурний, думав“... і зробилося Вові чогось соромно до болю, до сліз. Стояв він один у коридорі, опустивши голову, і сором виїдав йому гарячі очі.

Тихо, як тіні, вирости коло його старі його приятелі: Муляр, письменоводитель, урядник. Перше Вова не помічав їх у гурті; і тепер зробилося йому дуже зле, коли вони з'явилися.

Обступили вони його з єхидними усмішечками, віталися дуже ввічливо.

— Чого це ви, Антоне Петровичу, не схотіли їхати до директора? лукаво спитав Муляр, — адже-ж усі пани поїхали туди?

— Куди нам до їх!... то-ж пани! — здаваючи своє серце, одмовив Вова.

— Теж люде! — з робленим спочуттям, иншим голосом казав Муляр. — Ви-ж у нас за вчителя, науки проходили, теж можете лічитися за образованого чоловіка, а вони навіть за руку попроситися з вами не хотіли. Думаєте, не бачили? — все бачили!

Вова мовчав і почував себе дуже погано. Йому хотілося як-найшвидче залишити про це мову, втікти од цих людей, проте він стояв і тільки якось чудно осміхався.

І виходить, — казав далі Муляр, — що ваша лінія не з ними, а з нами, а ви зовсім не до речі вгору деретесь.

Письмоводитель та урядник мовчали та тільки стиха чмихали.

Вийшли на улицю. Ніч була морозна, зоряна.

В будинку у директора заводу горіли веселі, яскраві огні. Стали говорити про читання, і Муляр почав висміювати папську витівку. У Вови нило в середині, і він нічого не слухав. Мимоволі озирнув він цю свою компанію: опухлі од п'янства лиця, злі замутнені очі.

Прийшло в голову, що дома чекають його чотири сумні стіни холодної кімнати, пригадав, що ось уже півроку, як їсть його самотина — хотілося йому заплакати.

— І чого-б то я так сумував! — несподівано звернувшись до Вови письменник, виказуючи, що він добре розуміє, що діється у Вовиному серці. — Не любі ви їм — і наплюйте, проживете й без них.

Вова схаменувся й став силувати себе, щоб як-небудь викинути з голови свої невеселі думки. Став прислухатися до їх розмови, та думки його мимоєолі звертали на перший шлях.

Письмоводитель позіхнув і став казати, що добре було-б тепер зайти у „клуб“, — у них було таке місце, де частенько збиралися по-піячити.

Думка письменника зразу здалася Вові досить слушною; у їй він знайшов вихід із свого дуже неприємного становища, і він поспішив ухопитись за неї.

— І справді, — піддержав він письменника, зайдемо, вип'ємо по чарці, куди ви там ходите.

— Хіба й ви з нами? — неймовірно звернувся до його Муляр.

Вдаючи з себе байдужого, Вова згожувався йти з ними, немов у тому не бачив нічого незвичайного. Компанія повеселіла.

— Так-би ви й давно! — сказав Муляр і поплескав Вову по плечі.

Пішли тепер хутчій; мова стала веселіша, жвавіша. Вова почував, як щось смутнеє і разом веселе підступало до серця.

„Ех, ну їх!.. Коли так, то й так!“ — подумав він і махнув у думці рукою.

—

В глухому кінці села обдерта хата. У вікно крізь червону занавісочку видко було бідненьке світло.

Перед старими низенькими дверима, позакривавшись комірами й понасувавши на очи

шапки, стояли вони мовчки і чекали. Письмоводитель зігнувся під вікном і тарабанив пальцями по шибці.

— Дувид! Дувид! — здержуючись, щоб далеко не було чути, звав письменник, — відчини, Дувид!

Червона занавісочка у вікні прогорнулася й з-під неї виглянуло лице старої єврейки.

Ну, хто там?... Чого? — непривітливо спитала вона.

Та це ми! — одмовляє той, — відчини, Дахо!

— Хто ви і чого вам треба?

— Відчини хутчі́й, — побачиш! — нетерпляче промовив письменник, не впізнала, чи що?

Занавісочка у вікні знов опустилася. В сінях небавом рипнули хатні двері, потім закрипів засов, і двері на улицю одчинились. Нагинаючись, один по одному увійшли вони в сіни, намацали хатні двері й увійшли в кімнату. Понесло вохкістю і важким духом.

Обстава кімнати стара і нечупарна: по середині голий стіл на три ноги, двоє стільців, з-під клейонки у їх теліпалось якесь ганчір'я, обідраний, без спинки диван. Сірі та голі стіни сумно позирали на нових людсй. У кутку на долівці, де помощена була солома, спали двойко єврейських діток, заритих у купі всякого дрантя. В хаті холодно — пара йде з рота. Рогом лізе у вікна мороз...

Розбужені діти повисували з дрантя голівки й великими чорними очима дивилися на гостсй.

Вийшов Дувид, старий заспаний єврей у патинках на босі ноги і в халаті поверх сорочки.

Муляр сказав йому на ухо кілька слів.

— Одну? — тихо спитав Дувид.

Давай поки одну, а там буде видно, голосніше одмовив той.

Розсілися кругом столу. Увійшла Даха й стала накривати стіл старою, в різнобарвних плямах скатертю; внесла на тарілці порізаного оселедця, хліб, дебелу чарку та мідні виделки, що взялися зеленим мохом.

Дувид приніс пляшку горілки.

Муляр узяв пляшку і вдарив її в денце; пробка вискочила і навколо запахло сивухою.

— Шановному гостеві перша чарка! — промовив він, передаючи сповнену чарку Вові. Той зразу по-молодецьки випив її. Чарка пішла кружляти і де-далі в хаті робилося голосніше. Червоніли лиця, поблискували очі, а Дувид усе підносив пляшку за пляшкою.

Схилившись близьенько до Вови, Муляр нашіптував йому щось п'яною мовою, осміхався й ніжно гладив по голові; той слухав п'яне базікання Мулярове, кивав головою й теж усміхався п'яною усмішкою.

— Ну вашу руку! Поцілуємся! — голосно промовив Муляр і взяв Вову в обійми. Дзвінко поцілувалися. За Муляром полізли цілуватися урядник і письменоводитель.

— Тепер уже ти наш? — липли вони до нього, обнімаючи його.

Ваш! ваш! чортики ви мої любі! п'яним голосом, одбиваючись од них, казав Вова.

А при цій okazji вип'ємо ще!.. Дувид! — командував Муляр, — ще дві пляшки та закуски...

Дувид приніс іще дві пляшки горілки. Чарку кинули й дістали шклянку. Налили Вова повну й стали, не збодячи з нього очей, зорити.

Вова взяв шклянку і, не кривлячись, випив до дна...

— Маладець! наш! загалділи кругом, тягне по-козацьки!

— На ура його! — хтось крикнув, і зараз Вова почув, як уперся головою в низьку стелю.

В голові у Вови закрутилося, в грудях нудило і що було далі — він уже мало пам'ятав.

Як крізь туман пам'ятав тільки, що кричали, співали, згадували про якусь куму. Далі зринала в пам'яті обстава якоїсь чепурної теплої хатки, завітчані сухим зіллям та рушниками ікони, стіл, засланий чистою скатертю, вишнівка, і чорнобрива, весела молодиця в червоному очіпкові.

Звернуло з півночі. Ніч була тиха, місячна. Гралися по дорозі блискучі іскри на снігу; інеєм окутало скрізь дерева. По всіх хатах люде спали.

По сонних улицах села, збивши шапки на потилицю, вешталися, плутаючи ногами, Вова

Муляром і, щиро обнявшись, п'яними головами в гоперек один одному тягли якусь пісню. Луна йшла по всьому селі.

Гей, хто там! — почувся голос позаду приятелів — побережись!

Муляр і Вова розступилися. Мимо їх прошуміли сані з гостями, що верталися з веселим гомоном і сміхом од директора.

Вова спинився, і взявшись у боки, прищуреними очима подивився їм услід.

— І наплю-вать! — промовив він повагом і плюнув через губу.

ВІДЬМА.

(З народніх переказів).

Серед безлюдних просторів, морозом окутих, засипаних мертвим снігом-піском, білим та холодним, по хуторах і селах світились привітні, не буденні огні.

Рік од року, довгі віки, серед самої глухої ночі—зіми, коли, здається, і сміх, і пісню, і всі радощі людські закує, замурує в крижану дувину, погасить в людських кублах останні огні й оповіє їх у довічну темряву,—по всіх неосяжних просторах степів, поміж сонними борами, по всіх закутках, де тільки притаїлись людські житла, всі разом, немов по захованих дротах, світились вони, радісні, живі.

Боязко заблимали огники десь і на дні глибокої степової балки, самотної на далекому степу.

Десяток убогих хаток визирали із заметів, мов нори степових звірів, а поміж ними лунав веселий гомін: веселою, ясною марою вертиться по хуторі ріжнокольорова зізда, лящать бадьорі пісні про райські сади, про золоті роскоші.

Здається — повійнуло на завмерлий хутір з вікової давнини казковим сном, чарівним і теплим.

А кругом балки в грізне військо вирядились тіні всякого страхіття й примар з відьмами й мерцями, з усіма витворами темної ночі, заворушились, стурбовані світом і радістю, озброїли свої сили против радісного свята.

І зашумів люто вітер із степу, загув, — із свистом, із диким гуком метнулась на хутір разом із ним темна сторожа, подула холодом, війнула снігом, накинула темне рядно. Стало порожньо й сумно.

Тільки сила ворожа гасає, лютує в темряві.

А радість вже осміхається то з одного, то з другого віконця теплим червоним огником.

Пізніш за всіх заблимав огник у крайній од ярів хаті, не ясний — блідий і злий.

Й сунули до неї всі страховища, вкрили стару похилену оселю, осілись на воротах, на старих полатаних вікнах.

Повіяло од хати на хутір сумом та острахом.

Блідо горить на карнизі прикручена гасничка. Вікно од дороги затулене; в напільному, од степу — кружалками одтавали замуrowані шибки. І здавалось, що то незграбні кудлаті опудала з чорними обличчями й ватяними бородами й чубами товпляться знадвору у вікно. Із миски самітно визирає худе святкове порося з гострими ушима, визирає в убогому світі, як старовинний дерев'яний ідол.

Піч полупана, долівка не мазана, грубо, аби-як, підбілені голі стіни. Сумно й бідно, неохайно.

Ні, немає радощів цьому дому...

Сумний-невеселий ходить по хаті господар цього дому, Іван Крупка.

Сам підголений, благенька свитина новим поясом підперезана, чоботи вилискують дьогтем — молодець, хоч куди, а невеселий.

— І чого воно так, Катре; тільки у людей знайде свято, — у нас здійсмається гризня? — промовляє мов сам до себе.

В темному кутку блиснуло щось хижими гарячими очима.

— То кому свято, а мені тільки серцю сухота! — одповіло плаксивим голосом.

Схилившись на ріг до столу, сиділа, схлипуючи, новому вбранні молодиця.

Незграбно на всі боки стирчав і оддувався на їй недоладньо вдягнутий кольоровий крам. Дикунським кокетством оддавало од темнорожового очіпка, з якимись давніми ріжками на голові. Чорна коса, як буйна грива, не вміщалась під очіпком, і здавалося, що то дитяча невміла рука, жартуючи, начіпляла грубі прикраси на якогось молодого гарячого звіря.

Глянула на піл — і здригнула од огиди й зненависти.

— Бачить їх не можу!.. Дух мені од них противний, одворотний... Наплодить наплодила, дохляка, та й сама згинула, то це мені панькатися з ними, з вонючими?... Нащо? Защо? Що це я наймичка їй?.. У мене свої сипнуть незабаром.

Ох, та яка-ж ти недобра, Катре, — винувато кліпаючи очима, казав Іван, ну де-ж їх діти — не подушить-же, як щенят.

Де хоч, там і дивай, коли хочеш інших плодити. А коли ні--та зогнивай ти з своїми злиднями, з тими чортенятами! Піду до батька..

Підскочила на лавці й одвернулася до вікна.

Повернула голову, глянула похмурим оком:

Що я тобі казала? Забув? тихо, по-пуро кинула.

Що? — хрипко промовив Іван, прокашлявся й додав:

— Цього ти не кажи мені, Катре... Під боком люде.

— Що люде?—злісно повернулася до його, на лихої години нам люде!.. Що вони—дітей твоїх годуватимуть?.. Яке їх собаче діло до нас?

Іван підійшов і з осторогою сів на лаву поруч.

— Подожди трохи, Катре, потерпи, лагідно почав він умовляти, вони кволенькі: дасть Бог, сами повмірають.

— Повмірають... дожидай... Поки повмірають, то голову загризуть...

Схлипнула.

— Та геть, не обнімай! гнівno зарепетувала, однихаючи Івана, — такі злидні — туди-ж моститься. Геть, не сиди до мене близько, бо од тебе тією безкишкою, вонючою, тією сухо-тою тхне!

Плюнула.

Іван одсунувсь, насупившись, гасячи в очах п'яну пристрасть.

Обвела опертими, тоскними очима хату й заскиглила:

Ой нудно мені, тоскно... Життя мого

немає тут, замучать мене, із світу зженуть вороги мої осоружніі...

Які вороги? цікаво спитав Іван.

— Он, он мої вороги! тикаючи пучкою на піл, із дикою зненавистю примовляла Катря.

На полу, світячи крізь драну ряднину голими задинятами, покотом лежали скулені од холоду трое дітей — одно більшеньке, двоє малих.

Іван важко зітхнув.

Примовкли.

„Гу-у...“ диким звірем вило на дворі, гуло в комині, сипало піском у вікно.

„Замсту, засиплю, сліду не лишу!“ — нахвалялось комусь.

Катря кинулась, мов тільки що почула, розплющила широко очі.

Чуєш, яке мете? — тихо, таємничо промовила вона, підсуваючись до чоловіка.

Ну? — закліпав стурбовано Іван очима.

— Слухай сюди... — лице стало довірливе, лагідне.

Почала стиха шепотіти йому щось на ухо й одсвічували її очі чудним зеленястим блиском.

Зашарілось лице у Івана, очі сп'яніли.

Хіба-ж біяло коли-небудь на його од завжди кволої першої жінки такими гарячими чарами, такими могучими молодими принадами?.. Пара очей, як невідомі, дорогі камні з дивно сумовитим чарівним блиском снували перед ним і закривали все навкруги... А лице?

Де-ж тая злість на йому?.. На його дивилось лице по дитячому лагідне й привітне. Нікому лиха воно не бажає, тільки собі хоче щастя дикого, палкого... Собі — та йому, Іванові.

Жаль торкнув Івана, у грудях спалахнуло. І дико вхопив він жінку в обійми, до грудей притиснув, як своє щастя.

А воно — живеє, як огонь гаряче, Іванове щастя, горнулося, в'юном вилося, припиналось губами, дух забивало.

Схопився бадьорий, енергійний в очах, що поїнялись туманом, одсвічувались нові мрії. Схопив шапку:

Поки я запряжу — знайди кобеняк та рукавиці, тихо, швидко промовив і метнувсь із хати.

Жінка швидко кинулась до одежі.

Тиру! санки глибоко угрузли в сніг, стали.

Ой і шуміла буря в темному й сумному бору! Немов нечисленні орди дикунів-велетнів, німих і лютих, намагаючись одним страшним гуком одігнати ворога, шуміли сосни.

Гудом гуде вгорі, реве, віє, трощить гілля і шпурляє сухим ломом.

А внизу затишно під густим наметом; тільки, як грізні привиди, товпляться звідусіль тісним військом стовбурі.

Глянув Іван навкруги — і почав розгортати кожухи, в яких, як у гнізді, стиха пустуючи, кублились в одних сорочечках діти.

Вийняв одно, швидко поцілував, кинув із саней — як було, в сорочині. Тоненько, різко закричало у снігу одно, за ним — друге.

Старшенька вхопилась за батькову руку та у голос:

— Тату, не кидайте нас!

Плакала, рідненьким, голубчиком ніжно
взивала, руки цілувала, жалю благала.

Не плачте, діти: прийде швидко мама,
забере вас до себе, умовляв Іван.

Ми будемо слухняні, ми будемо мачусі
годити, дітсй тобі глядіти, вичитувала, як
стара примовляла,—ми повиростаємо — підемо
служити.

— Не будеш ти, моя дитино, служити, по
баймах отиратись. Підеш ти до Бозі, а в Бозі-
гарно тобі буде. Прости, доню моя, гріх мій
та перекажи Милосердному, хай і він прощає.

Нагнуьсь поцілувати.

Тату!

Охопила рученятами, припала, прип'ялася
вустоньками...

Одірвав легеньку й чіпку, як реп'ях, та й ки-
нув із саней далеко в сніг.

Щарпонував віжками.

Як легенька пташина білонера, стрепенула
крильцями, знялася і вже билася, вчепившись
за санки.

Вхопив її за плечі, пхнув дужою рукою.

І впала дитина горілиць на сніг.

Хльоснув батогом коняку, помчався, ози-
рається:

Плутаючись у сорочині, лине услід, спо-
тикається по снігу біла пташка; щось квилить
тоненько, сніговим пилом курить.

Н-нс!—ляснув батіг раз і вдруге, і ще
і ще...

Ввв...— заходяться німі вслетні вгорі,
і вже тільки в ушах причувається, як серед

шуму-бору квилять десь голі пташенята, що бурсю викинуло з гнізда.

В хаті у Максима Чичуйка—як у вінку.

Стіни білі, долівка жовта, од рушників стоїть рожева темрява. Тихо в хаті.

В сухих квітках ритмічно блимає перед іконами лямпадка, мов грає якусь веселу мелодію без гуку.

По запічках, по лавах поза рушниками, навіть на новому килимі, що застеляно стіл скрізь німі танцюри-тіні.

Трісне лямпадка, захвилює на всі боки полум'я — і пішли навприсядки, напідскоки, вихиляються, руками вимахують—усі разом, як одно.

На покуті гордики з кутею та узваром у сіно глибоко зарились, у місці — свята вода з кропилом.

Стоїть густий дух од сіна та сухих васильків. Тепло. А на столі, на святковому килимі — горою пироги, ковбаси, риба, паляниці... Зверху кидає мрійний світ на їх лямпадка.

Спить на полу мати з дітьми, дрімає на печі Максим. Гуде хуртовина на дворі, трубить у каглу. Чогось Максима непокоїть: раз-по-раз крізь дрімоту турботно здрігається в його у грудях. Ох, ця буря!...

Хоче щось пригадати — сон мов хвилею кудись односить.

Зітхнув на всі груди, легенько щось там здрігнуло і вже з грудей пустив дух, рівно, спокійно.

Двічі дихнув Максим носом, третього разу увірвався.

Лупнув очима, підвів із постелі голову, прислухається.

Усте, Усте? — стиха покликав він.
Усте, чи ти спиш?

— А... га! — хрипко зо-сну обізвалась жінка.
Усте, ти нічого не чула?

Ні... — одкашлялась. Ні, а що? повторила голосніше, з трівогою.

Щось мені приверзлося чудне — Бог знає, проти чого. Причулося, немов-би десь мої хрещеники голосять: „тату, укрийте нас!“

От, хай Бог криє, Цариця Небесна!
Устя підвелась на постелі. — Гляди, щоб не надумала ота відьма заподіяти їм що-небудь. Ба там хуторські люде прямо криком кричать, що вона їх зведе. Чадом не вдалося подушити, то може знов що надумала?

Максим підвівся й став шукати на комині люльку.

Бачив сьогодні під церквою кума підс'ригся, підголився: мов на улицю вирядився. Забачив мене та зразу шаміль-шаміль поза людьми, а очима блиснув на мене, як той зодій. Щось тоді мене торкнуло треба, думаю, зайти сьогодні провідати хрещеників, та, як на лихо, забув. А вертаючись із церкви, наздогнв Павла Ярового: Як там сироти? — питаю. Махнув тільки рукою: коли-б, каже, вже Бог прийняв їх краще. А далі й розказує: оце, каже вчора мороз, аж дух забиває, а воно, сердшне, через увесь хутір босе, в

одному жупаночку за решетою скаче. Спотикається, за слізьми дороги не бачить.

— Ой-леле... хитає головою Устя, — коли-б та нещасна мати знала — може сама подушила-б їх, менше горя у світі знали-б. Ну, а як ото вже йому дивитись на їх!

А йому що?... Він радий, що жінку взяв молодую та здорову.

— Батько!... — зітхнула Устя. — Ой!... вистріляти-б таких батьків!... Бач, знайшов сиротам матір! Там, кажуть, і батьки її якісь нелюдські. Ні люде до них, ні вони до людей. У церкві ніколи не побачиш вовками якимись живуть. Сумно їхати, кажуть, вночі мимо того відьомського кодла, а його, бач, невідома вперла в ту сім'ю, так немов не було йому інших людей у світі...

Побідкались, погомоніли; Максим докурив люльку, вибив попіл і став уможуватися га сон. Обмара розвіялась, мов не було. Позіхнув, потягнувся:

Ф-р-р...

Заснув.

„А гу, гу-у!...“ страшним голосом герегукувалось щось у степу. Здавалось, якісь злочинці поралися коло темного діла, подаючи один одному голос здаля.

А коло вікон щось жалібно вило, просило, тужило.

На напільному вікні одірвало од стелу край матки й тіпало нею, як щось живе рукою.

„О-ох, о-ох... ох, ох“... тремтіло щось на дворі голе, — підскакувало, мов за дріжаками слова не скаже.

„Авва-вва-ва“, — скрючилось од холоду й пішло качатись по снігу.

Максим уві сні злякано захрипів і скочив:

Це якесь навожденіє мені!

— А що?... може знову? — зразу одгукнулась із полу жінка.

— Та прямо-ж немов отут під вікном усі в один голос: „Тату, відкрийте нас! Тату! відкрийте нас!“ — аж заходяться та плачуть.

— Знаєш-же що, чоловіче, зараз запряжи коняку, та їдь: душа моя чує, що там діється щось лихе. Вже сама хотіла будити тебе. Не полінуйся та зразу-ж навідайся, ще не пізно. А то коли-б, бо-храни, вони чого не вчинили з дітьми й тобі буде гріх за сиріт.

Гм... — Максим ізсунувся з печі, зачапав швидко по хаті, зашарудів нетерпляче у за-печку.

Блиснув огонь.

Катря сиділа з ногами на полу, гризла оріхи і поводила по порожній хаті великими очима. Сиділа, як дитина, заклопотана своїми цяцьками та химерними мріями. Постукало у вікно. Катря зразу—до вікна, одхилила занавіску:

— Хто тут?

Одскочила од вікна, як од огню. Дитячого виразу в очах— як не було: з очей визирнув звір хитрий, сполоханий.

Двері— на заціпку, погасила огонь, стала коло стіни.

На дворі вітер затихав, виднішало — чути було, як щось домагалось під вікном.

— Хто там? Чого треба? — зіпнула сердито на всю порожню хату. Завтра приходьте, тепер дома немає.

Застукало дужче, у вікно:

Одчини, молодице, бо не поможе! Гукну на людєй, будемо дєрї ламати!

Катря заметушилася в темряві, як звір у клітці. Засвітила огонь, поодпірала дєрї, стала коло печи, дожидає.

Увійшов Максим, повітався у хату, став струшувати з кобеняка сніг. Катря держалась за опічок рукою й дивилась на Максима, як на гору, що мала обуритись на неї. Максим спокійно розгладив примерзлі уси, оглянув цікавими очима по хаті й спинив їх на Катрі. Одразу погляд одмінився, став певний, твердий, як криця:

А признавайся, молодице де діти?

Катря, не змагаючись, дико заголосила.

Все завмерло в бору, мов після лютого бойовища, коли все живе вибито до ноги. Тільки мертві привиди й тіні, довічні, невмірущі, повиринали на руїнах, задумані, сумні. Вгорі то виднішає, то потьмариться. Десь там, за хмарами, якийсь золотар блиснув срібними листами — під стовбуром виринула біла група борових русалок: двоє маленьких щільно головками пригорнулись до грудей старшої, а та, розпанахавши спереду сорочку, зверху до низу, мов крильцями обгорнула їх. Сидять, гріються на місяці.

Од соснового гілля впали гілчасті тіні на голівки, на мармурові лиця і немов осміх-

нули снігові діти на холодний промінь. Здається, тиша навіки скувала бір, і вже сумні тіні немов з нудьги затіяли свою довічну, німу гру...

Стиха засвистіло, затріщало по снігових заметах: мов по білих хвилях розкидаючи бризки, швидко пливли між деревами два човни із зеленястого снігового гребня. Немов з морської хвилі, виринули дві гостровухі голови. За ними в човнах дві фігури.

Здається давні велетні знову випливали на світ із своїх нір. Стали.

Сидить один на човні — притаївся; другий швидко крадеться до снігових дітей. Узяв одного на руки, прислухався, немов подув на його; другого, третього — ї тихо заквилили, мов зо сну, мертві снігурки ожили.

Одкинув відлогу з голови ї перший раз звів очі на другого.

Ну, дякуйте Богові, куме: живі!—і перехрестився.

І в мертвому царстві щось охнуло, розриваючи крижані кайдани довічного сна.

Місяцю-біжчику,
Виглянь мало —

співали дівчата, повертаючись із колядок.

І місяць, ясний божок із золотими ріжками, виплив у небі в танку дівчаток-зірок, осяяв у полі свіжі сніги.

Черідкою персходили дівчата узенький став, що злучав два хутори.

На горі, мов те військо, що прогнало не-

давню бурю, впливли в промінні, хрускаючи снігом, силусти.

— Дивіться це наші повертаються з хуторів, — задзвенів цікавий дівочий голос.

— Хлопці!.. Що ми бачили-бачили! — таємничо оддається другий нетерплячий.

А що ви там бачили?

Гурт хлопців обурився з гори. Змішались. Гомін.

— Заходимо ми в балку, — розказують дівчата, перебиваючи одна одну. Бачимо світиться в крайній хаті. Давай, кажем, заколядуємо. Заходимо. Двері порозчиняні, одежа в хаті порозкидана, скриня одчинена й каганець горить, а в хаті — ні духа. То ми мерщій з хати.

Ідуть гуртом, гомонять.

А от нам у Біликах була притичина, хвалиться хлопець, хвища, мете!.. А воно біля верби само витанцьовує по снігу. Верба рипить, а воно вигукує:— Ой грай, коли граєш..

— І що-ж воно таке?

Так ніби панок, такий із себе...

— Стійте! спинив зразу один гурт, — дивіться-дивіться он-он-он пішла...

Всі, як одно, змовкли, дивляться в долину; попід лозами пливла тінь, було чути, як рипів під чобітьми сніг. На білому снігу чітко малювалася постать зігнутої жінки з великим горбом на плечах.

— Хлопці — гайда: впіймаєм!

Нащо вам зачіпати її? — спиняють боязкі дівчата. — Хай собі йде на очерета та на болота.

— А-га-га! А тю! а держи! засвистіли, затюкали хлопці.

Тінь звернула вбік і швиденько побралась у лози.

— Це, мабуть, горянська... там, кажуть, аж три їх живе.

Збились тісніше до гурту. Місяць уклонявся ріжками здаля зіркам, сам тихо одступав, спускаючись за бір.

Колядники увіходили в свій хутір тісним гуртком. У півголоса велася цікава розмова. Забігали одно перед другим наперед, товпились коло того, хто розказував, і в цікавих блискучих очах ще одсвічували в усіх таємниці різдвяної ночі.

1913.

ПІД СВЯТИЙ ГОМІН.

На краю спустошеного села, сплюндрованого і безлюдного, стоїть мініятюрна церковця, без хреста і без дзвонів.

Стоїть, як безпорадна хазяйка на руйновищі свого господарства. На цвинтарі цвітуть старі тінясті липи. Тихо, без вітру палає липнева спска, горить ясною пожежою. Душно й ясно, як у золотій кузні. Зелений лист на дереві, як викований з металу, яскриться золотим пилом. Здається розпалений, гарячий. Зелений низ рясно встелений чорними тінями, ніби перегорілим на попіл листям і вітами, що непомітно опадають з верхів. Густо й багато їх напало мабуть давно горить золота пожежа.

Під липами й кленами, коло потрухлого й мальованого штахету, на свіжому сніні злагоджені із шинелів та бурок постелі. Стомлені офіцери з блаженими осмішками мучеників нашвидку розшнурувались од амуниції, радісно гомоніли і, падаючи на постіль, відразу замовкали, ніби поринувши в глибіню.

Один чорний, як засмажений пенюк, з найчорнішими великими очима, з яких визирав іще не вивіяний волохатий острах, лагодився

довше всіх, затурбовано озирався навкруги, ніби не маючи віри, що прийшов давно омріяний, жаданий спочинок. В маленькій сторожевій хатині лагодили спілку, в церкві вимітали й прибірали, готуючись, скористувавшись нагодою, правити всеношну. Все навкруги було спокійне і ясне, ні гуркотняви гармат, ні тріскотіння рушниць не було чути, і смуглявий офіцер, ще раз крадькома озирнувшись на сонних товаришів, уклався в постіль і скинув з обличчя полохливу маску: загралася боязко осмішка, в великих очах заясіла тиха мрія. Все кидав, все губив дорогою, все забував — міцно тримав десь глибоко, в самому серці, малесенький узлик, в якому було сховано найдорожчі скарби, і так тепер хотілося перед сном хоч одним оком зазирнути в той узлик, побачити, що там лишилося після останніх днів. Почав злегенька розгортати: трішки мрій, кольорових надій і планів, і той невідомий чарівний камінчик, що гріє і світить невидимкою на весь світ... Все залишилось, хоч і зміняте, загижене. Знає він, що для інших все воно не цікаве і не дороге — сміття й ганчір'я, але йому воно безмірно дороге і радість забреніла в душі, коли побачив, що все було на своєму місці...

Порозгортать-би, поросправлять, — але сповиває його лубок і тремтять по всьому тілові залізні, гарячі дроти.

Хай другим часом.

І готується кинути весла й плинути за хвилями в темряву снів.

Але коло церкви, під мурованою стіною,

сидить на моріжечку група із трьох салдатів, два з рушницями, один так.

І одразу починає пекти й торигати в грудях.

У третього лице біле, кам'яне, повертається швидко, як у машкарі. Очи, як випечені, чорні ями, а біле лице — не світить, а серед ясної днини сіє од себе морок. Сидить якимось кумедно, як заводна лялька, грається стеблинками трави, палічками...

„Де я його бачив, щось я про нього чув, про це юнацьке лице, кучеряве, з попелястим, ніжним на щоках пухом?...“

Намагається зламати сон, пригадати, але все плутається в голові.

І вже, як за туманами, бачить, що прийшли під церкву якісь люде, щось сказали до блідого юнака, мов сіпнули за мотузочок: і лялька-юнак підскочив од землі і поплентавсь кудись із людьми, безглуздо вихитуючись і вимахуючи, мов прив'язаними руками.

— Заждіть! Стійте, ради Бога, стійте!! Офицерові здається, що кричить він голосно, але його не чуять.

— Стійте! я щось знаю, я щось скажу! Мороз і туга обгортає його. Здається, що він схопився і біжить за ними.

Люде! Люде! Спиніть їх! Стійте! А-а... рятуйте.

Лице у сонного міниться, кривиться то страхом, то мукою: він часто дихає і стогне хрипко і дико.

Його будили. Він лупав великими замутненими очима, сердито повертався на другий бік і на який час затихав. Але незабаром по-

чинав ізнову важко дихать, зливався потом, і знову починав дико стогнати...

Не сон і не дійсність. Розбуджені, забуті спогади чогось давнього, страхітнього, що немов отрута, немов старовинне прокляття завжди дримає в душі... Одні з тих страшних, лютих примарів, що повторяються з найменшими дрібницями через роки і роки.

Іде кудись з понурими, мовчазними людьми. Не він сам іде — ідуть його ноги, ступаючи непомітно, як тінь... Люде ідуть байдужні, хмурі, спустивши додолу очи, не дивляться на нього, мов сердяться...

Але хтось із них кидає крадькома на нього погляд гострий, зацікавлений і боязкий...

І все тіло наливається жагучим острахом підозріння.

Але що за диво: весело, привітно, як людина, спокійно осміхається до нього і дуб, і друга береза...

Все як було, так і є... нічого не одмінилось — і чого лякатись...

Але почув він, що лишаючись позаду, вони переморгуються боязко-заклопотані й сумні.

І він щось пригадує, од чого піднімається волосся вгору і в холодних колючках німіє тіло.

— Куди ведуть мене? куди ведуть? — хоче він крикнути, але дубіє язик... Напружується, кричить: я не хочу! не піду туди!.. я...

„Бла-жен муж, іже не іде на совіт нечестивих“...

Глухо, як під землею, залунав суворий, архаїчний спів...

Зникає люта омана від того співу, як од могучого закликання, вітром розлітається...

Радісно б'ється серце.

Ух... це тільки сон...

Ой, ні, не сон!.. Знову туча страшного передчуття...

Той спів, то був сон а тепер правда... А дерева, також радісні і свіжі, осміхаються, моргають: не бійся, нічого не бійся...

Ідіть зо мною, не кидайте з таємною турботою прохає він дерева бо я боюсь... мені чогось страшно...

Розважають його, як дитину: „Чуєш сюрчання і тихий брязкіт, то по гущавинах співають пташки, веселі, безтурботні пташечки“.

О, я й не пізнав, — дивується він, як дитина.

— А той золотий їжак у небі, то сонце...

— Сонце! Живсе сонечко-о, сміється!— захоплюється він, як маленький, і сам хоче сміятись, але в грудях ніє велика, не дитяча туга, і він кидає навкруги тоскний погляд.

А туди — не дивись!— сполохано оступають його дерева...

Не дивись у той бік! Одвернись!!— кричать уже сполохані і стурбовані, стають в гурт, затуляють вітами.

Але очі його прикувалися, і ніяка сила не одхилить їх звідти: там хмурі люде копали яму, нашвидку викидаючи заступами свіжу чорну землю.

Все застигло в ньому куском ожеледі —
кинувся кудись бігти.

Мовчазні люде, здавалось байдужі до
нього, зразу кинулись, впіймали його...

Кам'яні, страшні, холодні люде... Тепер
вони скрізь такі, скрізь у всьому світі.

Чіпко хапається за стовбурі дерев:

— Обороніть мене! Не пускайте!! — кри-
чить, благає до дерева.

Спокійно й сердито якась сила вириває
дерево з його рук.

Хапається за друге, чіпляється, лізе увєрх,
як од зграї вовків, але рвуться на ньому поли
одежі, тріщать рукава...

І відразу все пустилось і розвіялось...

... Світе тихий святія слави безсмертного...

Десь уже ближче загремів святій спів, не-
сподіваний, радісний, переможний...

Господне єсть спасєніє і на людях благо-
словєніє твоє...

Тричі пролунав тихий речитативний спів
і зник, як сон...

Знову дійсність: ті-ж ясні привітні дерева,
ті-ж хмурі кам'яні люде.

Виймають, згортають хустку.

— Що-ж будуть робити? Що вони роб-
лять? — бурею налітає острах...

Сонце, дерево, трави все стобпилось коло
нього, розважають, умовляють.

То в жмурки, тільки в жмурки будуть гу-
ляти з тобою.

Хай і в жмурки тільки-ж чого-ж так ну-
дить на серці, чого піт струмками заливає лице...

Немов сама хустка зав'язує очі, швидко, уміло. Торкаються чийсь руки, хтось над лицем сопе, важко дише.

І зразу почув: сонце, трави, дерева, в німому переполохові, не озираючись шугнули тікати од нього, тікати далеко, навіки...

Став кричати, благати і почув не свій голос, голос якогось невідомого звіря:

— А-а-а... у-у...

І од власних звуків обдає його гарячим жахом.

Здається — чиниться над ним якась тяжка операція, після якої він стане звіриною.

Од нетерпимого болю, немов про щось догадавшись, він вирвав з грудей свій дорогий цінний узлик — і зразу здався собі ясним, палаючим жарко металом.

Трохи шкода стало, що не довідався, який камінчик лежить там, на дні того узлика...

Але... певне все таке-ж ганчір'я, як і зверху...

Досить...

І викинув геть...

Тоді спокійно розв'язав собі очі і такий блідий, зів'ялий, набридлий стояв перед ним світ.

А люде — в шерсті, з переляканими очима малпи...

„Нині отпущаєши раба твого владико“...

Заплакали тихо, лагідно за спиною люде, смутні, намучені, безпорадні...

Дивився, розбуджений, великими чорними очима, все бачив і нічого не впізнавав.

Десь далеко-далеко за кам'яною горою погасла в темряві жарка кузня, а над нею горіла нерухома золота крапка. Навкруги темніли кам'яні будови, — залізне дерево: на скелі різкими контурами визначався темний, бронзовий млин. З усіх боків розкриваються темні безодні, стрімкі прірви, яким немає ні початку, ні краю, тужлива, безпорадна самотина обгортає холодом: кружиться голова.

Де я? звідки і хто я? — в розпачу питає, і почуває себе маленькою зблудлою дитиною над безлюдними безоднями. Слухає-дослухається, що це? Немов заграла поблизу чарівна музика, така рідна й мила, од якої радісно забилося в грудях: під боком заговорили люде, такі-ж самотні на світі, такі безпорадні, як і він.

І разом помітив свій дорогий узлик, що лежить, викинутий, десь поруч, схопився за нього з радістю, з острахом і загорнув у груди. У далекій погаслій кузні ясно впізнав останній спалах рожевого заходу і цілим вітром тихих радощів житейських подуло на нього звідтіль.

Радісно дослухається до слова розмови.

Тихий, лагідний голос розпитував когось у темряві, де подіти якісь чоботи та шинель...

Потім розповідав, що хтось стрівожився, коли його ставили до стовпа, далі взявся за голову й заспокоївся. Прохав, щоб очей йому не в'язали...

Далі знов питався, що робити з гаманцем, де лишилось після нього вісімнадцять копійок.

Голос бренив боязкою мрійною радістю

тихого липневого вечора, й вилітався в нього тихий безнадійний смуток неволі.

Мимоволі звернув очі у той бік, де під стіною церкви грався за дня стеблинами блідий юнак, з попелястими кучерями німо сиділи там одні тіні.

Зітхнув крадькома, легко й сумтно.

Хтось одчинив церковні двері й звідтіль зграєю птах вирвались звуки церковних співів...

Посеред церкви перед іконою рясно горіли убогі свічі, немов рій розпалених скорботою очей: вони часто хлипали обпаленими віями і туманились димом чорних сліз.

І збившись у тісний гурт, радісно співали хвалу вимучені люде, заморені й сп'янені од святих казок, і палили для світу, для радощів своєї свічі.

„Слава в вишних Богу і на землі мир в чоловіцїх благоволеніє“

А свічки мовчки плакали перед іконою, схлипаючи сухим тріском і скам'янів безпорадний, скорботний лик Пречистої серед тих заплаканих огнів, як серед огняної, палючої кропиви...

Тихо хитається перед очима в темному липовому гіллі образ юнака-вигнанця, з блідим лицем, довільно, ритмично, гойдається, як у колісці—вперед, назад...

Ще брешуть, здається, на очах його сльози земного жалю, але тепер уже гордий і безмежно вільний він спокійно виражається випливати в безбережні таємні темряви. Од його холодно-замріяних очей, таємних і привабних, то віє бархотинною тугою, то сипле іскрами потайного морозу в темну душу людини.

Скрізь навкруги—як на пожарині. Здається, увесь попіл, дим і угілля золотої денної пожежі осипався з високости на землю, завалив, засипав всі затінки, будови, поля і гаї, важким чорним інсєм осів на віти і листя. Самітно блимають на спаленій руїні огники в церкві, де зійшлися на сум погорільці — жебраки, убогі, заблуднені огники.

А вгорі, на чистому випаленому мармурі, високо-високо над ясною пожариною одсвічує далеке море ясних срібних огнів, хвилює таємною красою. Немов щетина срібних стріл і списів, погрожують вони над землею, сплітаючи неперсможну перепону людським тліючим замірам, і під довічним їх світлом, таємним і прескрасним, шипить і гасне яд людської ненависти і злоби.

ЧОРНІ МАКИ.

(З польової книжки).

Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні,—мучать їх мертвячі сні.

Встану в темряві і вигляну з своєї могили, помалу-малу, крадькома...

Тихо в палаці Чорної Марі, дрімлють по темних вітах жахи, притаїлись...

Стиха, як злодій запалю мій смуток синій гарячий, оживлю на ньому серце, засвічу мисль.

І буду думать, і буду писать, писать моє дрібне писання і буде горіть в могилі живий огонь, поки заспівають півні.

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої пам'яткової травневої ночі. Тільки упали на землю ночні тіні, у мені пробудилась якась незвичайна тривога — якесь передчуття...

Казали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи чули солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було видно, хоч листи читай.

Примостившись під землянкою, почав я

викликати свої найяскравіші спогади, рідні обличчя, тихі знакомі села, зелені, смутні, овіяні теплом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? Очи з несвідомою трівогою все тягнуться туди, де між лісовими квітками сумом чорніє якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона, незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жахливими голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокійно на душі, мимоволі схоплююсь і поспішаю до неї.

Ах, це-ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Марі, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем, потьмарена срібним промінням, кривава марля, як червона квітка, спалена на попіл блискавкою, і одсвічує містичним огнем. І полиняли мої яскраві спогади, як давній, залежаний, цвілий крам. Нудьга і сум чорним рядом огортає душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Марі стоїть в повітрі, — та жахлива тінь, що курявою завжди єситься над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш — все лежить вона, все давить тягарем душу: ось тут десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очи, перед якими людина брязне на землю бездиханою грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби...

І всі дні наші потьмарені, ночі посумлені,

кволі надії, в'ялі радощі... і очі посліплені і думки погашені...

Без думок, без бажань пішов нікати поміж деревами, як по мертвому царстві. І скрізь нудьга, нудьга, як печія. Тіні од листя й од квіток манячать під ногами, як холодні гади, що виповзли грітись на місячне проміння; мимоволі гидливо переступаєш їх, щоб не роздавить.

По фронту тихо. Раз-по-раз хрипко хавкають ракетниці; лупотять і шиплять хижі світляки птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвірки. Далі сідають між кущами, тріпотять світлячими, холодними крилами і поринають у землю, як у нору.

Немає простору думкам; куди не кинуться, натикаються на мури...

Зазирає в окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у могильні віконця, просвічує небо, зверху понад окопами стрімлять іноді дитячі млинки з очерету. Здається, що оселились тут мерці; повірили, що більш ніколи не бачить їм ясного сонця, й почали придивлятися до своїх могильних стін таких сумних, таких немилых...

Почали придивлятися, почали їх боязко квітчати, почали розважати своєю могильну нудьгу тихими, кволими дитячими забавками...

І хвиля гарячого нуду, як парою гонить звідтіль... Не знаю, куди пішов-би, де подів-би ся. Хотілось щось скинути з себе, розірвати якусь намітку, за якою почувались і радість, і краса, але вона міцна, як мури.

І я шепочу в смертельній тузі: мені нічого не треба в цьому широкому світі, хай тільки світять мені, поки не склепились навіки мої очі, хай світять, говорять до мене небесні огні, хай цвітками дише на мене земля, хай голубить мене, хай смутить мене своєю тихою журбою блакитне небо, і більш мені не треба нічого ні ласки, ні привіту.

Білим сліпнем, мертвим, тухлим оком без змісту, без таємного смутку мулить очі місяць. І вся ніч з квітками, з кущами і з соснами і ялинами здається зів'ялою, мертвою декорацією.

Голим кістяком одсвічує між бур'янами недавно обтесаний сосновий хрест на свіжій могилі, та димлять сумом чорні маки, надихають тоскним трунком німу ніч.

Стало здаватися, що все на світі холоне й кам'яніє, і кам'яний жах проймає мозок і кістки. Почуваю: щось обмерло, щось усохло в мені, окам'яніла якась частина моєї душі.

Що це? Божевілля?!

Холодний піт струмками покотився по лиці. Шелеснув з розмаху кущами, засвистіли, як сухий деркач і обірвались в грізній тиші.

Упав на траву і став механічно повторяти своє заклинання, своєю молитву, витворену в хвилину чорної нудьги і смертної туги: все минеться, минеться, минеться...

Засяє сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі, білі...

Мигнула, як блискавка думка: чого така тиша? Чого нікого не бачив в окопах, чому не

видно вже ракет? Стукнуло в грудях: тут щось не так, щось там зчинилося, щось має трапитися!... і чогось вільніше зітхнулось.

Схопився і побіг в окопи.

Не видно дозорців на пунктах.

Так, щось трапилось, — подумав; одлягло од серця. Тільки тремтять ноги.

Насилу наглядів одного, стоїть не в окопах, стовпом стоїть на бруствері, уп'явшись кудись очима.

— Що там зчинилося? — з трівогою питаю його.

Вартовий не зразу, з жалем одірвав прикований до чогось погляд і повернув до мене таємниче, радісне лице.

Ідуть... мириться ідуть!.. тихо й довірливо повідав він мені, заблищавши в тіні гарячими очима, і знову швидко повернувся.

Та де-ж, де? нетерпляче сіпаю його за полу.

Ось уже, ось, на галявині, показав він рукою.

Спершу я нічого не помітив на знакомитій галявині, тільки здавалось, ніби там занадто багато вже кущів росте. Але тіні од них чогось дуже чітні й одноманітні.

Приглядаюсь пильніше і в грудях похоллоло; вся рота стояла непорушно, як заворожена, за колючою загородою. Навпроти їх, коло ворожих загород, товпився великий гурт таких-же тіней.

Не пригадаю тепер, як вискочив із окопів, як опинився між людьми своєї роти. Пам'ятаю тільки, що я там нікого не сполохав, не зді-

вував, на мене всі дивились тими-ж ясними, дружніми очима, як і один на одного.

Ідуть! — пішов по людях шелест і відразу обірвався. З чужого гурту випливали дві тіні й, стрибаючи по траві вперед і назад, посувались до нас. Раптом в руках одного замаяло щось біле-біле, як сніг, як цвіт черемшини, й засяяло таємним, хвилюючим світлом під нічними тінями.

Всіх немов вітром огняним опалило.

Ай!.. — вирвалось в усіх коротке, як мить, і тихе, як зітхання, і всі зацімліли. Ясніли лиця, як перед сходом сонця. І стало видно: стоять люде обірвані, змарнілі, брудні.

На зчорнілих лицях, заснованих синім промінням, мов білою китайкою, темніли, як у мерців, глибоко запалі очі.

І в тих чорних ямах засвітилися несподівано бриліянти. Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого, забутого, загубленого раю, і на білих брудних обличчях легкими тінями малювалась глибока, невимовна скорбота...

Тіні наближались і махали рукою, викликаючи посланців із зачарованого гурту...

Обсмикавши на собі шинель, мов збираючись до церкви, вперед вийшов бородатий фельдфебель з хрестами й з медалями на грудях і рішуче пішов назустріч.

Під наметом кучерявої ялини, що росла по середині галявини, тіні зійшлися і змішались, всі ясно почули тихий, як шепіт, звичайний голос людини:

Здрастуй, рус!

Радісно затремтіло в грудях: так оце він такий, ворог!..

Так хвилювало в грудях колись в дитячі часи, коли, бувало, в пересодягненій марі, що лякає незнайомою страхітньою машкарою, по голосу впізнаєш свого-ж рідного брата.

Засяяли на промінні простоволосі, русі голови й вороги сплелися в обіймах.

Мить тремтіли всі, як в пропасниці: це-ж давній закон ламається, це-ж чиниться чорна зрада, прокляттям запечатана, огнем і залізом наказана!

Але тут-же маяла біла правда, а за нею з темряви віків прилинув невиразний Привид.

Я з вами, маловіри! — забрехало у кожного в душі.

І рванули якись кайдани, кинули до ніг.

— Ура-а-а! — вирвався пекучий радісний крик.

— Віват! гострим огнем оддалося по той бік.

Гордо й побідно маяла біла короков: яснозоряний янгол злетів сюди, в мертву пустиню і пізньої ночі сурмив у срібні сурми — вставайте, мертві, воскресла правда, воскресла радість...

І мерці оживали: засяяли їх очі, розкувалася мова і залунав в скам'янілому царстві радісний, вільний гомін людського життя. І кругом діялось диво: чорна сутінь, де висів жах, як од світу блискавки шугнула кудись за обрії і щезла без сліду, і ніч оджила, мов окропила її живою водою. Ожив місяць, оздоровів, ожили дерева, кущі, тіні. Рідно кожний листочок, кожну тінь тоненької билини. Під тканкою із

ночної тіні й срібного проміння, як на дні прозорої води, брешуть потьмарені, кольорові головки польових квіток; під ними баговинням поплутались їх тіні, і здається на старому, сумному кладовищі, на потрухлих, поламаних хрестах виріс живий, свіжий квітник. Запахло деревієм, буркунами... З-під мертвого покривала вийшла красуня ніч, ніч травнівка в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мережевах, ніч лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями.

Здається, було для очей помітно, як рухається вона в своїй невідомій подорожі, невідомо звідки й куди. Поволі-поволі гонить невидимкою хвилею місяць по блакиті, і вся блакить, як безмежна вода сунеться. Внизу на тінях, як на човнах плинуть скрізь дерева й кущі; хтось міцно й напружено керує човнами й випливає з кущами на світ. І така привабна ця таємна подорож, і повна радощів, химерних снів і обмар, що бажається без кінця плисти цю чарівну плинь, плисти й самому горіти іскрою, і не гаснути.

А прапор під ялиною сяє, як полум'я білим, тихим і радісним світом, віє білими чарами, як животворчими пахощами. І світ став широкий-широкий і вільний-вільний, і стільки радощів, надій, пісень, стільки дум і мрій зразу заворушилось у ньому, що захлинались груди. Зростав гомін радісний, сміливий, повільний, як у ярмарку.

Обидва таборі перемовлялись, перегукувались і тягнулись все ближче й ближче туди, де під ялиною посланці вели тиху, таємничу нараду.

Радість п'янила душу і хотілось кричати, плакати, обніматись, хотілось співати так, щоб лунав голос далеко, далеко... Перед очима сплила вже домівка і радо осміхаються близькі і рідні, тут уже рядом. Всі сміялись без нагоди, як діти.

І вже здавалось, що той кам'яний жах, та отруйна тінь Чорної Марі безслідно зникла, як нічне навождіння, і більш ніколи, ніколи не вернеться назад...

Несподівано важко задвигтіло повітря, зашкварчали куці, люто задзижчали рої ос...

„Акя-кя-кя!..“ металевим горохом далеко навкруги розкотився холодний одворотний регіт... Тут, здавалось, за спиною підкралось темне страхіття застукало...

Кожного рвануло за серце, покривились болісно обличчя, посипались тихі прокльони:

О, щоб тобі провалиться, проклятому, виродкові, недолюдку!

Над чужим натовпом немов ударив кам'яний град всі кинулися в ростіч. Велетенським чорним крилом майнула над фронтом грізна тінь, і затремтів білий прапор під ялиною, як полум'я свічки на вітрі хто звелів одкривать огонь! хто смів! арестовать кулеметчика! — залунали гнівні вигуки.

Дурні! сволочі! — обурено кричали з чужих окопів.

Стій, братці! ми ще поборемося з ними! кричали наші.

Скільки душ швидко побігли в окопи, і кулемет, що був знову заскреготів, замовк, як здушений за горло.

— Виходьте, товариші! не будуть більше стрілять! радісно закричали салдати.

І чорна тінь знову розіходилась як хмара од вітру, і знову полум'ям загорівся білий прапор; як пожежа шугнуло світом, радістю, життям. Здавалось, білі чари змагались з чорною тінню, що з усіх кінців насувала ряднами, щоб погасить і не дати загорітись пожежою тому білому чудодійному світові.

Краячи повітря, як бляху, поспішаючись один за одним, над головою злісно прошуміла черідка снарядів. Німо спалахнули над чужими окопами, окутані чорним димом, криваві стовпи в повітрі. Момент моторошна тиша.

І несамовито, на десятки верстов, застогнав сонний велетень ліс, немов почувши в грудях застромлений, гострий піж.

— Ой! Ой!!.. Ой!..

Тріснуло в повітрі коло ялини. Кривавий велетенський лихтар затремтів коло дерева — і німо дерево крикнуло на увесь ліс диким живим голосом і з довгим зітханням, спускаючи дух, поволі звалилось додолу трупом.

— Рвіть проводи до батареї!

— Скажіть, щоб спинили огонь!

— Стій, товариші!.. Голоси лунали схвилювані, лихорадкові, як на пожежі. Повертались туди, звідки летіли снаряди, пасварялись мовчки кулаками, і в очах палав такий огонь ненависти, на якому, здавалось, згорять на вугіль, на попіл ті вороги, що здавна, як болячка, сидять десь за спиною. В тривожному гомоні — безпорадна тоска і мука.

— Товариші! то...

— Грах-тах-тах... — рій смертельних жал з ворожого боку зашумів між людьми.

— Гур- гур!.. Гур!

Ударились об землю огняні шуліки, рвуть пазурями землю, розкидають людей, як тріски, як пір'я.

Згасли очі, мов ударило на всіх сліпотою, зблідли обличчя, скам'яніли. Тихо стало, як підчас грози. Умер місяць, мов зів'яв, скам'яніли дерева, погас світ. Чорним ураганом закрутила страшна мара, змітаючи все живе. Чути тільки, як судорожно-швидко, оддаючись моторошною луною в грізній тиші, тупотять сотні здерев'янілих ніг та свистить повітря, як хвилі по стиглому житю. Здається, підсвітує за спиною сам огняний жар і гонить із галявини отару скам'янілих тіней. Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки і ліс — повний хруску й чавкання, мов туди увійшла череда.

Раптом в натовпі, що потоком ринув з галявини, то на одному, то на другому почали розцвітати на людях червоні квітки, попалені чорні маки на грудях, на ногах, на плечах...

І повіяло зразу холодом і мороком темних мурів — будинків. В голові тихо кружиться, туманіє. І перед очима — невідоме, чуже місце, зводи якогось сумного храму, які бачиш тільки в снах; і в ньому закурилися, як сумні кадильниці, чорні квітки.

Люде з чорними маками спинялись, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем світилися їм очі; хитали головами і заспіву-

вали повільними голосами щось урочисто моторошне.

— А-а-а!.. О-о-о!..

— Братіки, рідні... допоможіть... о, боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукались вони об наше серце, як об дерево.

Присідали й лазили на колінах, на животах, визбірюючи щось при місяці під сумний, релігійний спів.

Деякі спотикались і падали мовчки, без крику; жах і ненависть спливали з їх лиця, ставали такі тихі, покірні.

Все лишаю вам, все прощаю, все забуваю...

І під синім промінням, мов од чар, швидко, як на огні, блідли, косяніли й витягались глиняними статуями з скляними очима.

Дихала ще життям ся одежа, але з неї визирав один невиразний спомин, стара, полиняла фотографія, викинута на смітник.

І змело, як сухе листя, чорною мітлою омертвілі тіні людей у ями, могили. На одну хвилину розбудила могутнім подихом весняна ніч могильний їх сон, засвітила їх сліпі очи, на мить обвіяла золотими чарами життя, і знову закрилось усе темною завісою.

Пливуть, пливуть по глибоких ровах полотнища — мари, як човни по воді, видніються на них білі, задумані обличчя; на грудях, на чолах, на руках біліють пов'язки, а на пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні, попалені квітки.

Пливуть і пливуть довгою низкою і немає

їм краю, і мають чорні маки — одні од других буйніші, одні од других чорніші.

І тьмариться світ од них, і темніє в очах.

Величній храм гаснув і блід в синій мертвечій імлі; полиняли, як ганчірки його блакитні, темно-зелені шовки, постиралось і почорніло срібло на узорах, гилля і квітки зів'яли... І лежать розкидані, на шматки побиті, повергнуті в порошок його божественні статуї; ті найдивніші з усіх див на світі, в очах яких найдорожчими каміннями горіла жива мисль.

Синіє в синьому промінні на галявині, як на смітнику манекен без голови; розкидані по бур'янах поодбивані руки й ноги, глиняний бюст одсвічує скляними очима.

І не кричить ніхто, на порятунок не голосить: ні голосів гніву, ні гуків обурення...

Тиша страшна, моторошна, в якій оддаються і задавлені крики, затоптана гордість, погашена совість. Свіже злочинство дише і німо святкує перемогу

І тільки на руїнах спустошеного храму, серед огиженої краси його й осміяних святощів, серед німої пустині живими запалали мовчазні, чорні маки — сумні, священні квітки.

Горять і блищать, як огонь гнівних фанатичних очей

Кари! Кари!...

Гур-гур... гремить в опустілому храмі самотній переможний вистріл важкої гармати.

Сонні бори — темні полчища чорних стя-

гів — шиплять і шумлять тисячами сполоханих гадів.

І німіють.

Гострішає тиша, густішає жахлива тінь.

А над чорними квітками, немов дихнуло свіжим вітром — спалахнули з новою силою, заяскрилися і чорнішають і горять і шелешіють сталевим, мстивим огнем...

—

ОТРУЙНА КВІТКА.

(Сторінка із життя одного полку).

Полк виходив уже за околиці, коли по церквах великого міста загули досвітні великодні дзвони. Колони за колонами ішли мовчки, і тільки було чути, як брєніли казанки та ляскали й полоסקалися в болоті тисячі ніг. В сутіннях хмарного досвіту сірі, незвисяні обличчя салдатів визирали неживим камінням; здавалось з городу рушила велика процесія німих кам'яних фігур...

Негадаю розбиті були сподіванки на святковий спочивок у теплих кімнатах гарного й культурного міста. Ще не встигли загоїтись виразки на ногах у салдат, не висхли як слід їх онучі, як увечері перед самим святом було оповіщено полку --- збиратись у поход далі.

Через що? Як? Куди? скрізь по ротах і командах пішов обурений гомін: цього бути не може! Адже обіщали три дні спочивку! Це щось не так, треба розпитатись. Та розпитуватись було ніколи. З півночи заграли сурми і погасивши огонь протесту, що полум'ям виривався з грудей, поставили в колони, рушили.

Сіяв дрібний, вогкий сніжок, білою наміткою оплітав геть-геть кругом зелене поле; тільки шлях, широкий та грязький, без краю мрів перед очима чорною рікою, в глибині яко-го без сліду танув весняний кволий сніг.

Понивало стиха в грудях, було без міри жаль чогось чи на тих людей, що залишилися за спиною в розкішних чистих будинках зустрічати свято, чи жаль змарнованих в походах і боях років, свят, весняних днів, взагалі чогось жаль.

А як тільки лишився город геть-геть за спиною, як тільки зовсім затихли далекі дзвони — святкові згадки розвіялись у полі, прийшов звичайний будень. Забулося все і люде й городи, і свята, навіть вийшло з голови, який сьогодні день. День, як день, хмурий, непогожий, яких багато проминуло вже в поході і невідомо скільки стояло ще напереді. Сонливі, походні думи та мрії, невиразні і мінливі, як у небі хмари, потягнулися в голові довгою нудотною чередою.

Ідуть та ідуть по боках широкого шляху, плинуть потоками сірої води, рівно й однома-нітно: у голові кружиться і в очах рябіє... Далі і далі.

Було загомоніли, потім замовкли знову. Погнули спину, важко дихають, мов пливуть довгу плинь. Стане на шляху, глибоко в болоті, перекладе рушницю з плеча на плече, підтягне мішок вище на спині, не розгинаючись підведе вгору голову, кілька разів дихне глибоко-глибоко і знову — голову в плечі, напружить шию, мов витягаючи з болота кладь,

пливе далі. Скрізь по шляху — немає міста сухого. На привалах деякі валились прямо в грязь, деякі спинялись коло шляхових верб, упершись головою в стовбур, а більшість гуртом, як вівці, становились на шляху, все глибше грузнучи в болоті, з рушницею за спиною і з піднятими полами шинслів у руках. Посто- ять, оддишуть та й знову тяжко рушають да- лі. В рядах густо почали волочигись устілки за чобітьми, видно мотузками позв'язувані пе- редки: а дехто човгає вже зовсім без чобіт, обмотавши щільно ноги онучами. Вже з дру- гого привалу почали розгублюватися люде; де-далі — все більше й більше. Попід верба- ми і так понад шляхом скрізь густо падають воши снопами, деякі перезуваються, перев'язу- ють виразки, інші сидять нерухомо-бліді й мовчазні, як статуї; суворо стискають губи, смутно закривають очі, глибоко запалі, немов їм обридло дивитись на світ. Мовчки прохо- дять мимо них офіцери, забрьохані по пояс, бліді, очі сонні, лице густо покроплене бо- лотом.

Сніг перестав, посіявся дрібний імлистий дощ, потім знов пухкий лапатий сніг.

Пливуть, помалу-малу, мов тягнуть якісь велетенські сіті.

Над вечір скупно осміхнулось сонце.

Стелється чорний шлях на гору довгу та високу, що шпиля її не видно.

„Гей, хлопці, підтягнися тридцять верстів осталось позаду швидко спочивок!“

На хвилину колони спинились під горою; салдати тісніше підв'язали пояси, передихнули, ордою розсипались по схилу гори. Всіх відразу зігнуло, мов бурею лози, і якась сила, як сухий лист вітер, погнала всю орду в гору...

Ген-ген видніється шпиль, а на шпилі, мов маківка, червоніє якась квітка.

Чим ближче до неї — все вона росте, стає більша й більша, сяє вже як калина.

В передніх рядах один спинився, підняв голову:

Христос воскрес, баришня!

Воістину воскрес! — задзвенів з гори привітний жартовливий голос.

— А чи далеко ще до міста?

Близько — не більше верстів чотирі! охоче й швидко одповіла дівчина.

Стоїть, як справдішня квітка, — рожева, чорноока, на голові хитро вив'язана шовкова хустина, на ногах нові черевички; сяє в святковому вбранні.

Похристосуйся, баришня, з салдатиком!

Не маю з чим — писанки дома забула! — кокетує дівчина.

— Нічого, ми й без писанки! Салдатик порівнявшись з дівчиною спинився, торгується.

А ну швидче там, та й другому давай місце! підбадьорює його хтось за спиною.

Спинившись на півслові, — обхопив за шию вільною рукою дівчину й тричі поцілував дзвінко й щиро. Крутнув головою, осміхнувся.

Ех! — пішов.

— Христос воскрес, чорнобрива! вирівнявся перед нею другий.

— Е-ге вас багато буде таких грає очима красуня і одступає.

— Тільки зо мною!

— І зо мною! і зо мною! підходили салдати. Дівчина весело регоче, й в блискучих її очах світить легенький жаль, що не можна усіх похристосувати.

— З усіми як цілуватись, то й до вечора не перецілуєш!

Глянула униз, звідки сунули вже не поодинокі, а цілими гуртами. Глянула і замовкла. Очи широко відкрились, як у дитини, осуровіли, стали здивовані й пильні: здавалось всі салдати понадізали білі, брудні машкари на обличчя. Один, два, три... всі — на якого не глянь. Де старіший, де молодший не можна було розпізнати: у всіх по виду — патьоками грязь, всі задріпані, обірвані, брудні.

Немов вітер синнув піском дівчині у вічі вона швидко закрилась рукавом і затремтіла од плачу.

От тобі й раз! — Чого це вона? не зразу догадалися салдати.

— Чого це ти, чорноброва, плачеш?

Глянь-глянь! — спинився коло неї хлопчик останнього набору, — такі милі, такі малюсенькі черевички, а воно ще й плаче? Одхиляє її руку од очей.

Крізь біль і сльози у неї виринув в очах на мить знову кришталевий сміх, та глянувши на близько схилене до неї безвусе змарніле лице з глибокими, сумовитими очима, брудне

й нещадно вітрами запалене, і вона рішуче мотнула головою, вирвала руку й зайшлася невтриманим плачем.

Мимо неї проходили все нові й нові валки не людей якихось потвор з людськими очима.

Ішли кульгаючи на ноги, задихані, забр'юхані.

Підходили із заплющеними очима, із відкритими, згагою опеченими губами.

Ой води... водиці, красуня, а то умру!

Простягає руку.

Дай, баришня, білу ручку, а то не дійду.

Сестриця...

Босі, з підкоченими штанами, з чорними ногами, волокли рушниці за багнет по землі, хитали немов прив'язаними головами.

Дівчина стояла на шпилі, як укопана, пропускала перед себе сумний парад.

Без осмішки, без тіні кокетування, розкривши некрасиво губи, раз-по-раз сякаючись у хусточку, з набряклими, червоними од сліз очима, вона тремтіла й хиталась од жалю і сліз.

Притихли ряди, мовчки, як перед командиром, проходили мимо дівчини, ніби почувуючи перед нею якусь провину.

А далі за нею вставав гострий, пекучий гомін. Сльози дівчини падали на серце, як на вапну, випирали з нього пал і дим і скажено рвали груди. Червоніли вуха, блищали очи немов у потруєних блекотою.

— Кому це було треба, нащо погнали нас з города? — виривалися голоси: — через два

дні будуть вільні вагони, і нас могли скоріше ними одвезти на місце.

— Нас не жаліють, хоч-би чобіт пожаліли, поки тих триста верстів увійдем ні одного в полку чобота не буде цілого!

Як-же: салдат нужи напустить, салдат в хаті чобітьми наслідить, випровадить його з города на свята!

То так воно й є: у нас офицери говорили, що нас город випровадив, щоб на свята мороки з нами не мати. Нас мали вирядити через три дні, та й не пішими, а машиною!

— Святами з візитою їм треба їздити, а не з салдатом клопотатися!

То в театри, то на бали! підшигували один одного, як голками.

От тобі й герої! Оце так пригостили, що два роки людей не бачили!

А тут — знову новина.

Із невеликого міста, де мали ночувати, вернулись квартир'ери стурбовані, з винуватими, заклопотаними очима: город не дає на ніч у себе квартир. Десь верстів п'ять за городом стоять якісь бараки — туди справляють! Стихло на мить між солдатами.

Звістка полетіла по колонах, як запалений віхоть на сухий, добре вигрітий хворост...

Увечері, скоро увійшли туди салдати, город заторохтів од стрільби.

З городу тікали перелякані люде й розказували усім по дорозі, що там збунтувався полк: розбивають, грабують, п'янствують. Далеко, на десятки верстів навкруги, видно було

зареву пожежі. Город палав на пів неба, ішов димом, димом густим і чорним, як чорна людська кривда та глум.

Що то буде? — Суд, розформування полку, кайдани й розстріли?...

Город далеко лишився позаду обурений, збентежений, посилаючи услід полку гарячу ненависть, прокльони й погрози.

Стояло на годині, світило сонце, помалу продував запашний степовий вітерець, і офіцери й салдати йшли пригнічені й смутні.

Не каяття й не свідомість провини давили душу, — ні! город як був, так і лишився в пам'ятку лютим їх ворогом, серце їх як і перше клекотіло од гніву й ненависті до тих випещених, ситих і здорових хижаків, що прикрившись мирною шкурою скаржливої й плаксивої обивательщини, по якомусь праву гонили од життя, зморених і звівечених, як од столу зголоділу приبلуду — собаку.

Було незвичайно жаль тієї смутної й гіркої слави полка, добутої кров'ю й стражданнями, того страдницького вінку, який тільки й був в найтяжчі часи єдиною нагородою і втіхою знедоленим вигнанцям, слави і честі, на яку тепер падала чорна пляма

Швидко поспішав полк все далі й далі, але ще швидче летіли з города нерадісні чутки й вісти: переказували, що на командира полку вже наділи кайдани, що заочно одбувається суд, що на провинний полк чекає десь спереду дивізія, яка має арештувати його і виконати присуд.

Проте днів через п'ять на одному із привалів полка наздогнав залишений в городі командир; був він змарнілий, як асмя, неголений і нестрижений і в глибоко запалих очах у нього стояв тихий смутний спокій. Його зразу оточили тісним колом змучені думками й догадками офіцери й салдати, обступили з жагучецікавими очима.

Перш за все, панове, — звернувся він до них, раджу вам викинути з голови все зайве й покликати на серця свої мир і спокій; тепер нам треба мати свіжу голову і чисте серце, бо поки збереться на нас людський суд, нас буде судити суд Божий. Перед нами загорілись жорстокі бої, і командир корпусу, зважаючи на славу історію нашого полку, дає нам перед судом останню честь — посилає нас на зміну нашому боєвому товаришу, вже доблесно загинувшому там в лютому бою Н-ському полку. Завтра над вечір ми підемо в бій.

Шелест тихий і ніжний пішов у гурті, засяяли очі, почувлись полекшені зітхання, моз з плечей скинуто було тягар. Подуло новим вітром по полку і новий огонь засвітився в очах. Жалі, образа, ненависть, непривітні города, жорстокі люде — все погасло, здалося зразу неважним, нецікавим перед тим великим і смутним, що чекало на полк.

Смуток незлобивий, чистий, як степове небо загорівся в усіх у грудях ясним жарким полум'ям і ще дужче роздував його бархотинний, запашний вітрець, тихо подуваючи на запалені обличчя; ніби наміткою зав'язував їм хтось світ, і здавалось, вже не бачили очима

ні синього неба, ні ясного сонця, ні зелено-мрійних степових далів, і тільки серцем одчували їх привіт і ласку.

Лехко ставовились в ряди, мов сп'янілі од смутку, рушили далі, геть забувши про біль і втому.

Траам-та, трам-та, тру-ру-ру-ра-ром!.. — несподівано ударила в безлюдні далі, у синє небо могучими згуками походного маршу дзвінка, ридаюча мідь. Здрінулись коломи, здавалось, згуки виривались із їх грудей, — ряди вітром вирівнялись під шнур, підняли голови — всі, як одна нога, разом ударили в землю і швидко зрослися в один суцільний організм, в один живий лащюг, який рівно поплинув між зелених берегів, самітний і одірваний, кудись в невідому далину чужих степів.

Стогнала земля під ритмічними ударами тисяченогого велетня, в-лад брєніло безліч казанків.

Метальовим криком рвали повітря мідні труби, далеко в безлюдних просторах розкидали тужними звуками, гарячою тоскою німого, могучого звіря, що почув на себе рани і смерть.

ПРО ЖИДКА МАРЧИКА, БІДНОГО КРАВЧИКА.

Нещодавно було цеє... Вечірнє небо за-
квітчалось весняними хмарками, мов гірлян-
дами з зеленого барвінку. Сплинув поміж хмари
блискучий місяць, і ніби з води виринули у
невеличкому місті білі будови того жидівського
кварталу, що в темряві здавався таким сумот-
ним та злиденним.

Аж ось упали на трухляві дахи яток та
крамниць оксамитові тіні, синів хтось жмені
рожевого блиску в сумовиті шибки ветхих
віконець, золотом нашвидку побризкав сміт-
ники і увесь бруд жебрацького кварталу
згорів, здавалось, на потайному огні.

Занедбаний квартал засяяв, оновлений...
На будинках і коло будинків скрізь по улицах
міста цвіли в місячному блиску повні глибокої
думки суворо-таємничі велетні квітки пере-
можні, огнево-червоні прапори. Мов після бурі,
після грози, що свіжим дощем зросила ці
темно-червоні троянди, віяло од їх у місті
легким і радісним духом. Подихом волі й
братерства. Гомоном м'яким і вільним, як шуми
весняної повіді, не вважаючи на вечірній час,
грало й гуло все місто. Зблизьку і здалеку, з

широких улиць і з глухих переулків рясно лунали незлобиві, радісні вигуки, лагідно-бадьорі розмови та вільний, незмушений сміх. Без дружної, радісної осмішки навіть незнакомі між собою люде не могли зустріватися.

По узенькому переулку кварталу, вимахуючи, як вітряк, руками і спотикаючись на позабивані стовпці, тінню пересувався кошлатий силует.

Коло похилених воріт, що стояли поруч із стареньким будинком, мохом і цвіллю порослим, почорнілим од давнини, із темряви обіззався привітний молодий голос.

Де ти так довго барився, Авруме?

Волохата постать спицилася і взялася рукою в боки.

— Це ти, Ліє!

В тіні єдиного на увесь переулок, на половину засохлого куща акації сиділа на ослончику в білому святковому вбранні молода жінка.

— Еге! — здивовано промовила вона сміючись, да ти п'яний, Авруме?

Аврум Марчик, тихий трудяка-кравець, що в його завжди бадьорий вираз на марному, кволу обличчі, тепер спразді скидався на п'яного: його червоні, хоруваті од щоденної праці очи горіли, як підмальовані, уши червоніли свіжими бутонами півоній і горіли, осмішка непереможно розпливалася по обличчю.

— Так, так, Ліє, промовив він весело сміючись, — я п'яний, я зовсім п'яний. Дивись — я на ногах не встою! і він почав хилитатись по дорозі, затинаючи п'яної пісні,

якої наслухався колись на ярмарку од селяноків:

Та було-б тобі горілки не пити...

Та було-б тобі нас трьох не любити...

Ой ти, шарлатан! За які-ж гроші ти напився? — сміялася Лія.

Далі перестала сміятися й промовила серйозно:

Ну, годі, Авруме, скажи краще, де був на мітингу?

— Був на мітингу, говорив промову, і всі кричали, і в долоні ляскали: браво, біс, Аврум Марчик! — похвастася Аврум.

Ти говорив промову? неймовірно й іронічно перепитала Лія: про віщо-ж ти міг говорити?

— Я розказав тільки одну маленьку казочку.

Яку казочку? про віщо?

— Ось я тобі зараз розкажу, — і Аврум сів поруч.

Весело насвистуючи щось собі під ніс, мимо проходив велетень Косенко, гуляка-коваль. Аврум завжди чогось боявся його, тепер сміливо і розвязно обіззався до його:

— Добри вечір, товаришу!

Велетень, пригнувшись, став приглядатись до Аврума.

А-а! Аврум Марчик, бідний кравчик! — засміявся він і весело додав:

— Здоров, здоров, товаришу!

— Ну, що чуєш? просвітлівши промовив до Лії Аврум, коли висока постать посвистуючи як і перше зникла в тінях: „товариш!“

Лія нічого не сказала, зітхнула повними грудьми і радість теж тихо засяяла на її молодому обличчі.

— Авруме, розкажи, про що там говорили на тому мітингу, лагідно, з цікавістю почала вона прохати Аврума.

Аврум почав вигадувати жінці якусь казку, що ніби її він казав на мітингу.

Справді-ж було воно не так. В дійсності він не міг сказати людям тієї казки. Підчас гарячих промов на мітингу, які одна за другою огняним дощем сипалися з трибуни, вона спалахнула у його полум'ям, забила дух, і його вихрем винесло на трибуну. Аврума всі знали в місті, завжди нужденного і завжди бадьорого, — всі знали і всі любили за його щирі, хоч і невдалі вигадки. Тепер усі сподівались од його якогось жарту і одна його постать на трибуні вирвала тоді з натовпу бурю радісного галасу і тріскучих аплодисментів.

Гляньте, Аврум, Аврум Марчик!

Коли він, єдиний раз у своєму життю побачив перед собою море людських голів, безліч уважних очей, які привітно дивилися на його, осміхаючись і покійно, із жадобою дожидаючи од його слова, він почув, що ноги під ним затремтіли, а з очей чогось бризнули сльози і він замість жарту зміг усього тільки промовити.

— Товариші, я хочу сказати вам одну маленьку казочку: „Жив собі на світі жидок Марчик, бідний кравчик“ Далі скільки він не напружувався, скільки не махав руками---виходили тільки смішні, покалічені слова, а та

казка, що огняним клубком поверталася в його грудях, не виходила.

І через кілька хвилин він заплакав, махнув безнадійно рукою і став, спотикаючись, зходити з трибуни.

Люде підхопили його на руки, щось, сміючись, кричали йому бадьоре і лагідне, підіймали вгору, тиснули йому руку, цілувалися з ним.

Тепер по всіх його жилах ніби грали музики. Усе навкруги здавалося новим і химерним, ніби з усього було здійснено велике рядно; увесь світ став йому такий, який тільки бачив він колись давно-давно у сні, чи в дитинстві. Дивиться він на місяць і йому здається, що з того часу, як він хлопчиком лазив з товаришами по верхах яток, він і досі більш ні разу не бачив, щоб місяць світив коли-небудь. Раз-у-раз вечорами він тільки бачив світ брудного каганчика, що до його шив і латав дівочі кохти, парубочі піджаки та жилетки.

І він казав тепер поважним, авторитетним голосом, як голова сім'ї:

Подивись, Ліє, це нарочито для такої великої радощі Бог послав нам сьогодні місяць!

Лія засміялась:

— Місяць, Авруме, і вчора світив, ще більший, ще повніший.

Аврум хотів було сперечатися, та Лія рішуче завірила його, що місяць сьогодні повинен світити незалежно од людської радощі, і Аврум, зітхнувши, змовк.

Десь за жидівським кварталом, де хмарою

здіймався до неба зелений панський парк, срібними крем'яками розсипався соловей.

І казав Аврум, прислухаючись до його співу:
— Ти чуєш, Ліє,—пташка—і та радіє волі!

Лія обгорнула його рукою за шию і почала пестити, як мати, і жаліти:

— Бідний ти мій кравчик, Аврум Марчик! За тією працею тяжкою, каторжною це-ж ти не бачив, як сонечко світить, як сади розцвітають, як у небі зорі сяють; це-ж ти не чув, як пташки співають!

Аврумові од цього не робилося журно: він пильно слухав солов'я.

Прислухався він до його щебетання з цікавістю, приплющивши одно око, і йому здавалося, що він чує чийось жартовливу, веселу мову десь за дверима, звідки тільки чути голос, а слів не можна розібрати. Далі йому здалося, що то іменно до його крізь двері шаборчить жартовлива пташина, чимось дразниться, сміється.

— Що він говорить? Ось послухай, Ліє!— сміючись казав він жінці. І вони обоє заслухались і змовкли.

Аврум помалу почав розуміти щебетання солов'їне:

„Не сказати тобі, Авруме, людям тієї казки, — щебетала лукава пташина, — та цій біді можна запобігти...

„Як? — А ось як...

„Коли-б замість твоєї доні Розочки та був синок — Мойша. Він-би виріс великий, навчився-б по книгах і сказав-би твою казку усім людям.

„Коли-ж у тебе дочка Роза, а не синок Мойша!“

Замозкла пташка, а потім знову починає стиха, улесливо та хитро:

„Та й це не біда, Авруме! — Хочеш, я тобі щось пораджу!“

„Що? — А ось що!“

А далі, ніби жартовлива дівчина-угара, соромливо закрившись хусткою:

„Ох! Тьох! Ха-ха-ха!“ і зайшлася придушеним сміхом.

Тепло стало на душі в Аврума: він прихилив до себе голозу Лії, хитро перекосив око, що завжди він робив тоді, коли мав на думці жарти, і нишком почав їй шепотіти на ухо.

Лія спершу уважно слухала його, далі швидко одхилила од його лице, і воно одразу спалахнуло, як досвітня зоряниця:

— Безстиднику, а годувати чим будеш? — взявши його за ухо, тихо одказала вона.

— Тепер у світі буде жити вільно, усім буде легко, радісно.

— Ні, ні, соромливо і серйозно казала Лія, одно маємо, то й буде з нас того клопоту.

Коли-ж то дівчинка, а нам треба хлопчика, — гаряче доводив Аврум. Він буде щасливий, розумний, він буде учений, його виберуть люде і пошлють за депутата, і він буде говорити людам гаряче слово про те, що таке воля.

Лія слухала його мовчки, затулившись рукою, потім загорілася, як квітка, і в її очах, перемагаючи одне одного, загоралися то жартовлива рішучість, то боязка осторога, а об-

личчя її все горіло і розгоралося, як перед зходом сонця на поранні тло ясного неба.

І довго чути було тієї ночі серед тиші сну їх тиху розмову і боязкий сміх. Здавалося, двоє таємних змовців радилися святкової ночі на завтра впорядити ще більше свято, з якого здивуються і звеселяться усі люде.

Місяць дослухався й дослухався їхньої мови, здіймався все вище над ними, де-далі все мінився і блід, ніби чув щось недобре, чому зарадити не міг...

Минуло літо і осінь. Минула й зима. Знову розвивалися сади, ховаючи кам'яні будови міста під свої тіні.

Кучеряві яблуні і груші в білому цвіту. Як завітчані на шлюб дівчата, пишнучись, визирали вони скрізь із садів, ніби дожидаючи того, кому судились.

Вже високо піднялося на небі сонце, а по улицах в місті не було помітно ні звичайного мирного гомону, ні працьовитої мстущі.

Тиша важка, як камінь, і грізна, як божа кара, висіла над улицями. Десь тільки далше, в центрі міста чути було якесь ритмічне грюкання та глухий гук, що скидався на шум недалекого урагану.

По найглухіших переулках, по загородних бескетях і кругах мовчки, як тіні, бігли кудись обшарпані люде, навантажені усяким злиденим збіжжям і дрантям. Багато з їх волочили за собою переляканих дітей, що, не встигаючи бігти за великими, спотикались, губили свої шапки й черевики, до крови об бурк роз-

бивали, жалили і кололи об будяки брудні та худенькі, босі ніжки. Дорослі люто шарпали їх за руки, затуляли їм роти і без жалю били по лицю, коли вони плакали од утоми, або, не стерпівши гострого болю, мимоволі здіймали вереск.

По улицах мертва порожнеча: ятки і крамниці позамикані, вікна і двері позабивані дошками; на деяких висіли мовчазні, скорботні ікони Божої Матері та в терновім вінку Христа.

Тільки в одному старому і похилому будиночку на жидівському кварталі були двері на улицу одчинені і коло їх метушилася самотньо жива душа, не маючи сили залишити свого гнізда й тікати з міста за потоком людей. То була стара Рахиль, мати Аврума кравчика. Сам Аврум, змарнілий, наляканий, затурбований то вибігав із хати на улицу, то знову швидко біг у хату; з хати долітав одноманітний стогін родильниці, що раз-у-раз переходив у викрики од нестерпимого болю.

Аврум вискочив простоволосий, розхрістаний і нетерпляче, сполохано звертався до матері, що дивилася кудись у далечінь великими очима, ламала руки і шепотіла щось білими, як глина, губами.

Ну, що там? що?

— Оглух? не чуєш? — крізь сльози промовила вона суворим голосом і показала рукою у той бік, звідки, як у морі хвиля, все ближче й ближче насувався глухий гук.

Ой, гвалт! — вслухаючись, стиха промовив Аврум.

— Ой, гвалт! крикнув він у розпачі і вхопився за голову руками.

Із кімнати почувся болісний, слабкий голос хворої:

— Аврум! Аврум! — Скажи міні, що там діється? Чом ти міні нічого не говориш? Нащо дуриш?

Іди-ж, іди заспокій її. Тепер їй не можна трівожитись! — штовхала стара Рахиль до дверей сина.

— Що-ж я скажу їй? Що скажу? — опираючись, плаксиво, як дитина, казав Аврум.

— Що скажеш? Тепер ти не знаєш, що скажеш? Чому ти раніш за це не думав, сопляк ти паршивий? — злісно, з презирством промовила Рахиль, блиснувши на сина сердитими очима.

Ой, гвалт! рвав на собі волосся.

Зігнутий, нещасний, як провинений школяр, сів Аврум долі, прихилившись до стіни.

Минуло кілька хвилин... і мати і син не помітили болючого крику в кімнаті, не помітили і тієї урочистої тиші, що зразу за тим опанувала в їй.

Несподівано вирвався з кімнати пронизуватий, незнакомий тоненький голос, ніби дзвінке привітання нової в хаті людини:

Уа!.. Уа!..

Аврум раптово підскочив із місця, ніби його хтось люто шпортонув голкою. Нашвидку, тремтячи, пригладив він розкошланий на лозі чуб і, застібнувши на грудях розхрістану, дазно неміту сорочку, прожогом кинувся в кімнату, ніби поспішаючись назустріч давно сподіваному високому начальству. Услід йому

вітром, як молода дівчина, метнулася до хати стара Рахиль.

В низенькій підвальній кімнаті були вогкі стіни; маленькі вікна позатулювані старими ряднами та драпими хустками. Ходила курна темрява, і стояв важкий специфічний дух. По кімнаті вештався рухливий силует баби прийомниці. Побачивши Аврума, вона прихилила до його своє зморщене, урочисто спокійне лице і замріяно, з виглядом людини, що перебуває при великій тайні, що нічого, крім неї, не бачить і не знає, тихо і радісно поздоровила Аврума з сином.

Аврум нагнувся над ліжком і злякано став приглядатися до якогось кубла із брудного ганчір'я, що було накидане на ліжку коло хворої. З кубла визирало, сердито хмурячи безволосі брови, незадоволене та червоне од напруги, мініятюрне лице людини; маленька людина вертіла голівкою і на увесь голос кричала, гримала, як той старий, сердитий архирей, що несподівано наїхавши на парафію, гомонів на увесь причет за непорядки:

„Що у вас за безладдя таке? Чого темно в хаті? Чого брудно? Чого вонь? Що за ганчір'я порозкидане скрізь?— Я вас!..“—здавалось кричало капризне начальство. Мовчки, без суперечок, швиденько усі бігали коло його, ніби почували себе винуватими; хлюпотіли водою, розмотували його і знову сповивали. В коротких і зляканих словах Аврума, здавалось, було чути:

„Звиніть, звиніть, пожалуста“... Але новий, незвичний до бруду і смороду гість, як суво-

рий і неспідкупний ревізор, і знати нічого не хотів: махав ручками, дриґав ніжками, чхав і кашляв, вичитував і кричав, все голосніше, все сміливіше...

Несподівано брязнуло вікно; з-під рядна, що ним воно було затулене, додолю упав камінь і покотився під ліжку хворої.

Разом із тим стало чути шум і гострий гамір недалекої юрби. На мить усі в кімнаті замовкли; хто де стояв закам'янів. Далі зчинилася надзвичайно тиха і сильне напружена метушня.

— В чулан!.. В чулан ходімо!.. — почувлися тихі, задихані слова старої Рахилі.

Лія на ліжку раптово перестала стогнати, закусила губу і перемагаючи нестерпимі болі, біла, як стіна, лихорадково почала підводиться з ліжка. Руки і ноги тремтіли у неї од слабости, проте вона уперто намагалася злізти з ліжка. Ступивши на долівку босими ногами, вона обіруч вхопила народженного, притисла до грудей, і повернулась, щоб іти з хати. Ноги не мали ще в собі дёржави, зразу за-тремтіли, і вона поточилася.

Її з обох боків підхопили руки Аврумові і його матері; її повели з хати в маленькі сінці, де під драбиною була помітна стара ляда. Ляда в чулан одчинилася, і звідти тхнуло тяжким, кислим духом. Один по одному вся сумна процесія сховалася в темряві. І було чути, як у глухій глибині чулану всіми фибрами своєї вільної душі протестував новоприбувший гість:

„Куди я попав? Що за країна, що за ди-

куни! Не вступиш на світ показатися, як уже каміння летить тобі в голову! Куди ви тягнете мене? По якому праву? Знать я нічого не хочу! Я не хочу в чулан! Світу давайте! Світу! Повітря!..“

Ляснули двері чулану, заgrimів залізний засов, і голос протестанта потону в за дверима в глибині підвалу...

Слухайте-ж, що казали після того люде:

Увесь жидівський квартал був кругом оточений і відданий огню. Хто намагався вирватися із полум'я і прорватися через лаву, той натикався на багнети. Нелюдські крики і стогони залунали з оточеного кварталу, та незабаром бурею заревла криваво-чорна пожежа, здійнялися під небо хмари чорного диму і все було покрите і заглушене.

Погинуло все, що було там живеє.

Загинув там, казали, і Аврум кравчик. Загинув сам, загинула його сім'я і осталася недоказаною його казка.

На тому місці, де стояв той квартал, чорніє тепер сумна пожарина, серед ясного дня тьмарить світ...

А ночами там вітер гуде по руїні, попіл роздуває, співає:

Жив собі жидок Марчик,
Бідний кравчик...

ПРИБЛУДА.

(Із життя дитячого будинку).

...Гу-гу! — трубить над ним вітер, бляхою гримить... Гу-гу!... А осінь угорі темні хмари над ним у отару зганяє, хмари дощем його січуть холодним, хмари дощем його поливають. А кругом його — смітник, кругом — бур'яни сухі свистять, кругом дєреза.

І вікна биті в йому, перебиті, і дах латаний, перелатаний, і сам він увесь такий закуренний, обідраний, сумний...

— Гу-у! — вітер над ним ..

Та — шелесь! бур'янами, — та брязь! вікнами, та — гур-гур! трухлими дверима. „Одчиняй!“ — „А чого тобі, губатий?“ — „Мчу із поля мале покотиполс... одчиняй!“

Курява, темрява, дим...

В їдальні коло дверей — натовп: діти, завідующа, якась чужа людина в окулярах — чоловік. Змокріла стіна полупана; коло стіни стоять двійко дівчаток, зубами од холоду бреньять — голісінькі! Чоловік і завідующа люто змагаються, махають руками, кидають один одному у вічі папірець. Діти слідкують уважні, зацікавлені.

— Нащо, кажу, ви з дітей одержу поздїями? Ви дітей попростужуєте!

— Це — позичене Ви мусите одягнути їх.

— Я вам сказала, що я не маю де їх діти! В будинок я не візьму їх.

— А я де їх діну? Де? — озвірівся чоловік, — третій день вожуся з будинку в будинок... У мене сили вже немає.

В наросвіту ведіть! — завідующа.

Ведіть уже сами — я водив!

Слухайте сюди, — ви можете що-небудь розуміти, чи ні: будинок на тридцять душ — у мене їх дев'яносто. У мене заразні хворі. У мене по-трьох сплять на одному ліжку; у мене ні білизни, ні чобіт... У мене хліба — ні кришки!

Про мене хоч на вулицю їх повикидайте!

І виведу! От голісеньких і випровожу, та їй побачимо, хто буде за це одповідати!

Дівчатка винувато ї злякано переводили очі з одного на другого почувши це, одна — в плач, друга в плач. Завідующа зирк на їх позгиналися, аж посиніли, — не втрималась — у сльози!

Чоловік в окулярах, користуючи момент, напірець — на стіл, продерся поміж дітьми і, напвидку витираючи на лиці піт, югнув у двері. Діти, що слідкували — в регіт!

...Завідующа, схлипаючи, одягає гостей у якесь шмаття і присягається комусь: „Ні одного більше! Ні лялечки, хоч там що! Краще втечу“.

Дівчата сміються, ляскають у долоні, і дразнять хлопців — співають:

На городі качята
Роди, боже, дівчата.
А хлопців не реди,
Бо то сами іроди.

За гомоном та стукотнявою — нічого не чути; за курявою — нічого не видно. В кутку коло груби — низка головок, як разок памиста. Аж мох на їх повставав — холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні — очи. Слухають казки, очима поблискують. Каже казку білоголовий хлопчик, років десяти. Тихо. Пирскнув один од сміху, другий — і цілий вибух реготу... Трохи згодом другий, ще дужчий.

Підходять до гурту інші.

Що таке?

— Ось коли б ви почули, що оцей хлопець казав.

Оглядають хлопця: марний, обідраний, босі ноги всі в грязі.

Та що-ж це за хлопець?

А й справді: у нас такого немає.

Слово, друге на допит хлопця:

Ти наш, чи не наш?

— Ні, я чужий.

А чого-ж ти прийшов сюди?

А я до вас гулять прийшов.

— Може тут є в тебе товариш, або брат?

— Ні, немає нікого.

Пильно придивляються до його, оглядають лахміття, виразки на ногах. З підозрінням:

— А ти-ж не „голодаючий“ часом?

Хлопець швидко й злякано

Ні, ні! У мене є папа й мама. Тут ми недалеко й живемо — на Глибокій.

Не ймуть віри.

— А чого-ж це ти босий, коли в тебе є папа й мама? Ви бідні?

Ні, чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік і пальто в мене є, і шапка гарна — все мама поховала.

А як тебе звуть?

Мишка.

Привітніше:

— Ну, то що ти, Мишко, казав тут, — розкажи й ми послухаємо.

Мишко заспокоївся, підтіг штани, очі засяли, аж луна скрізь залящала:

Ой Морозе-Морозенку,
Ти славний козаче...

З усіх кутків так і гунули всі до гурту:
...І де ти, Мишко, так навчився? чистий актор!

А ну, ще!

Мишка знову: гребінець із кешені, та як утне на йому губами: так і пориває до танку, і очі в усіх засяли; плечима прихитують, та тільки зирк-зирк один на одного — шукають, хто-б почав.

Ну й Мишко!

Мишка тягне книжку із столу.

— Ти й читать умієш?

Мишко розгорнув книжку, та як діякон у церкві:

Братіє...

Та як почав, як почав.

Регочуть, аж хитаються.

— І де він там вичитав такеє?

Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову --- в регіт:

— В його й книжка догори дригом.

То ти не вмієш іще читати, Мишко?

— Цієї зими папа найме мені гебернатку, буде вчить мене. І фартапяно купить... Я буду музикант.

Усі серйозно перезирнулисьь:

Он як... — Далі й собі:

А в нас, казала Параска Калістратовна, оцей буде професор, а цей — інженір, а оця і оцей і оцей — це будуть артисти.

Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратовна, були майбутні великі люди. Всі, що на їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали голозою, вважаючи, очевидячки, все за їх сказане за всім відому, непохитну істину.

Потім хвасталисьь:

Еге! у нас не аби-який будинок — ми й французьку-німецьку мову учимо!

Один витіг із-під шафи обдертий підручник, вибив об коліно пилюгу з його, почав розгортати:

— Ось, дивися, Мишко, — оце — *дер-штупль*, а це...

...Почали зибивати кописткою у битий чугун—дзвоник мусить бути. Всі зразу кинулись, усе покидали і, як та галич, з вереском, з криком, ринули в столову:

— Обідать!

Мишко стояв на порозі.

— Мишко, іди й ти до нас обідать!

Мишко затурбувався:

Ні, я не хочу! Це я так, подивитись.

— Чому? У нас сьогодні на обід *дер-зун* без хліба, без соли й без круп, а за те з кістками.

Коло великого щербатого казана стояла підтикана чергова з битим черепком, замість ложки. З казана випірали костомахи, ніби в той „... der Suppe“ вперли цілий коров'ячий кістяк. Пара йшла, як із жлукта.

Кличуть:

— Іди, Мишко!

Мишко тихо:

— Я вже обідав.

Хтось цікавий:

— А що-ж було у вас на обід?

Борщ із м'ясом, і каша молошна, і чай з булкою в накладку і...

Мишко ковтнув слиню й замовк.

Обідали. Здавалося, парив дощ: шуміло, плюскотіло, тріщали кістки, торохтіли миски. Ніяких розмов: лусне десь по лобі ложка, хтось із малих кусне сусіда за ухо, — короткий виск, — і знову до роботи.

Мишко стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивитись не хоче. Тільки в горлі у його кавкало, мов-би глитав великі камінці.

На дворі завечоріло. Засвистів, заплакав у холодній грубі вітер, загрюкала на будинку

бляха. Заторохтіли крупи у биті вікна. Защо котіла малеча зубами!..

Грiться! Почали стрибати в довгої лози, в кобили. Хлопці спершу, далі й дівчата.

Двоє з хлопців тягнули в кімнату кілька дощок сусіднього баркана. Тут-ж на підлозі пиляють, рубають, кришать на тріски...

Незабаром у панському, напівзруйнованому каміні запалали дрова. Збилися до каміна, як циганчята.

Цілий день бігав Мишко з хлопцями, як свій; носив казаном воду од криниці, лагодив двері, підмітав, гомонів, сміявся. Стемніло — зажурився. Стоїть самотній коло вікна, смутно дивиться на темні вікна, мле своєю брудну блаґеньку буденовку з зіркою.

А вітер: гу-гу-гу! за вікнами, аж мурашки поза спиною...

За гомоном про його було забули, далі хтось побачив:

— Гляньте, Мишко і досі в нас!

— Мишко! Як-же ти додому підеш! Чуєш, що то на дворі? Там десь, певне, твій папа та мама скрізь бігають та шукають тебе.

Мишко низько схилив голову. Один — ближче до його, придивився: котяться дві сльозини в Мишка, як той горох по лицю.

Еге-ге! Та він, сукин син, чи не голодаючий!

Мишко затулився драним рукавом і гірко заплакав:

— Я без-при-тульний...

Всі од каміна, обступили, дивляться:

От тобі й папаша з мамашою!

— От тобі й каша з молоком, і чай у накладку з булкою.

Старші суворо до його:

— Чому ти зразу не казав цього, нащо брехав?

Мишко витер до сухого очи полою, насунув свою буденовку на голову, важко зітхнув, мовчки пішов до дверей.

Стало жаль:

Куди-ж ти, Мишко, ми-ж тебе не виганяємо! Зажди...

— Що-ж його робити?..—Почали щось між собою шепотіти.

Хтось із дівчат голосно запротестував:

Хто його знає, що воно за хлопець— може обікраде вночі, як той босяк Володькин, та й утече.

Один спалахнув:

— Та яке ти маєш право так на його казати? Ти докажеш?

Галя спохватилась:

— Та я-ж не на його: я так тільки...

„Так тільки“...„босяк“ А ми хто такі? Хіба-ж ми не такі, як він?

— Та я-ж не на його казала, чого ти причепився?

У того вже загорівся якийсь жаль:

„Босяк“ Та може він крадій за нас усіх у мільйон разів! Може він артист-музикант буде! Розумієш ти, голова? Може з його якась Моцарта вийде пролетарська? От що!.. Товариші! На раду!

На раду зібралися старші. В спальні, в темному кутку. Малеча на варті. Радили на-

диво тихо, діловито й коротко. Вирішили днів з скілька передержать Мишка потайки в будинку; далі, коли трохи покращає стан, уллучити нагідний момент і всією бурсою прохати Параску Калістратовну прийнять хлопця до гурту. Сподівалися, що буде, як і раніш бувало покричить, посердиться, а далі заплаче й прийме. Вони вже добре знають її, реву.

Ну, Мишко, тепер катай під ліжку, бо швидко, мабуть, вернеться наша плаксуха з міста.

Не довго вагаючись, Мишко тільки захурчав, куди показали. Далі вистромив голову, моргає весело, бадьоро:

— Товариші, пошамать - би чого - небудь, трошки!

— Нема-ж, Мишко, нічогісінько може чого завідующа привезе на вечерю - тоді принесемо.

Мишко:

— Мені що-небудь, аби не нудило. От, скажемо, у казані я бачив—дві кістки лежать.

Дівчата назбирали, принесли пелену кісток, принесли якесь шмаття:

Ось тобі, Мишко, барахло, — замотайся гарненько в його, бо холодно буде. Коли чого буде треба—гукни. Сам не вилазь.

Товариші, коти з спальні: здається, шумить-гримить наша Параска!..

Висока, огрядна, в мужичих чоботях, голос, як труба, іде, як буря...

З ранку гасала по установах, змагалася,

прохала, сварилась аж схрипла. Приперла на плечях пудів зо два борошна і трохи піона. Прийшла, мотається сюди-туди, забула, що вже дома не говорить кричить: не дурно, видно, досталося те борошно.

Семенові промивали ногу? Валі міряли температуру? Та чому сміття не винесене? Вікно хто розбив? А книжка чого ото під столом? Староста! Староста!

Влетіла в спальню, світить каганцем:

О, я так і знала: ліжка не заслані, кімната не провітрена, бруд, сморід... Черговий!

Спинилась по середині, дослухається. Далі люто:

Черговий! Черговий! Скільки разів я казала, щоб не пускали собак у помешкання! Хто черговий?

Вбігає черговий.

Вижени мені зараз собаку, і щоб було це в останній раз.

Якого собаку? Тут собак немає у нас.

Не базікай — роби, що велю! „Тут собак немає“, а отож хто кістку під ліжком гризе?

Черговий прикусив язика, почухав голову.

Далі певніше:

Та то вам, мабуть, почулось.

„Собака“ якась була розумна — замовкла.

Один по одному на допомогу черговому збігся гурт:

— То почулось! Почулося! То може так що...

Та то, мабуть, пацюк! — догадався хтось.

Всі в один голос:

Так і є! Пацюк! Учора Андрій убив одного черевиком. Здорового-здорового!

Дивиться на дітей, віри не діймає чогось поблискують трівожно очі.

— Хм...

Далі рішуче:

— А на, лиш, каганця, посвіти мені.

Нагнулась до одного ліжка, до другого. Далі повертає суворе лице до дітей:

Сором! А оце що лежить під ліжком? Візьми щітку, зараз мені вижени!

Змовкли. До чергового:

— Ну, кому я кажу?

Черговий не взяв щітки, нагнувся до ліжка, смутно:

Вилазь, Мишко, засинались...

З-під ліжка висувалась біляста, нестрижена голова, червоне од напруги лице.

Параска Калістратовна плеснула в долоні, одступила:

— Що це?! Це вже нового знайшли!

Зразу, як по команді, оточили її з усіх боків: резонери, жалібниці, філософи:

Параско Калістратовно! Параско Каліст... Це не простий хлопець! Це найкращий за нас усіх! Роботящий, слухняний...

І далі з жаром:

Це буде Мацарта! Мацарта!

Дивиться:

— Яка Мацарта?

— Артист, музика... Як би почули, як співає! Як грає!.. Ми його як-небудь... долі...

Затулила уши, кричить:

— І слухать не хочу! Мене під суд! Мене в чеку за це! Ми тут кубло зарази розведемо! Мене живцем з'їдять за це!

Сіпають за поли, за руки:

Та ви-ж подивіться, який він марний, ось яке на йому шмаття! Гляньте!

Повертали хлопця на всі боки, демонстрували його лахміття.

Заплющила очи, одвернула голову:

Не чую нічого й не бачу! — Проте, пильне її око щось загляділо:

Зразу:

А ну, стій! — Мовчки, поривчасто вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.

Під дрантям не було сорочки. Світились реберця. Схудле марне тіло було порване, подряпане, скривавлене, — живого не було на йому місця.

Крутнулась, як вихор помчала в свою кімнату, грюкнула дверима, аж по всіх вікнах злісно брязнули биті шибки.

Стало тихо...

Десь іздалека мерехтить, догораючи, камінь. Коло дверей завідуючої — гурт. Один цільно припав щокою до дверей, зазирає в щілинку. Всі дух затаїли ждуть. Швидко одвів од дверей голову, очи блищать, радісний. Стиха:

Не журися, Мишко, діло, здається, буде: реве!

Всі нишком:

Реве?

— Так реве, так реве, аж захлинається! Лж ніс їй почервонів! Витре носа хусточкою, та й знову!

Невтримана радість, моз на крилах, підняла всіх, завертіла, тихо, без гуку. Вихорем закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руці, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той у боки, той навприсядки. І тихо-тихо, як тіні, тільки хуркає вітер, та шугають, як у метелиці, золоті блистинки -- очі.

Пострибають, знову зацікавлюють, слухають: чути за дверима ридання, виразне, безсумнівне.

І знову вихор радощів ще дужчий, ще бурніший. Хтось подав тривожний знак, і всіх видуло з коридору, як сухе листя.

Вийшла умита, спокійна. Голос твердий, як криця:

Іди сюди, як тебе...

Мов розв'язався мішок із гамором: крик, зик, пискотня...

Мишко, сюди! Мишко, кличуть!..

Спинила всіх, зібрала кругом себе:

— Слухайте сюди, завтра має бути у нас ревизія: коли яка гава засиплеться, то дивіться ..

Показала добрий таки, м'язистий кулак.

Всі з жаром, з огнем:

— Ніколи в світі!

— Ось нехай тільки бовтне хто!

У-у!!..

Замахали кулачками.

Подивіться, дівчата, є там у нас у коморі хоч яке-небудь сухе шмаття?

Хлопці показували дівчатам носи, язички й басками співали:

На городі стовпчики,
Роди, боже, хлопчики,
А дівчат не роди,
Бо то сами іроди...

Поскулювались, позамотувались, сплять.
Усе — майбутні зорі нового життя. З темряви
у биті вікна летять білі папірці — сніг.

Деренчать шибки, вітер над сонними хо-
дить, лахміття торкає. Вскочить у трубу,
прибере живого голосу, заводить, як по но-
тах:

Ой буде-ж нас, не-не-не...
По го-ра-ах, по-о-о до-ли-нах...

Далі: дверима! Вікнами! Желізом на даху!
Гу — гу-у!..

ГОЛОД.

Утиканий зорями, як жаром, тихо світив над селом серпневий вечір, і чітко печатувався на синьому безмежному дворіщі, як срібний герб, блискучими бляхами накований, небесний шарабан Віз.

Пізно.

Трухлява веранда, аби-як затулена рядом — сцена. Заля — весь шкільний двір. Людей мов хмара у двір упала. Стоять, сидять, гуртами лежать на моріжку. Рясно в темряві поблискують цигарки. Гудуть соняво й ліниво голоси.

А за ряднами на сцені, як у казані: нервово забивають цвяхи, разом гармошка, а над усім — азартна, безупинна, голосна сварка.

Десь у дворі застогнало з нудьги:

Та починайте, бо вже-ж пізно!

За ним з усіх кінців однодушне обурення:

Доки це, справді, держатимуть нас? Півні скоро заспівають!

Починайте, бо вже люди поснули! (На моріжку хтось, поклавши під голови шапку, висвистував носом).

Чуєте, чи ні?

Із-за рядна швидко висовується рука:

Дзелень дзелень.

Регіт:

Которий уже це раз: п'ятий, чи шостий?—
Покірно втихають...

А завіщо вони завелись там?

Хтось через плече:

За те, що й завжди: Марко хоче грати
молодого, й Терешко хоче, той свого не
попускає, і другий не попускає...

І кажіть-же ви: чорт і не взяв його...

Слово друге про Марка.

А трапилась тому Маркові, казали, така
пригода: на зелені свята, підчас вистави,
Марків партнер палахнув із-гарячу в його з
обрізу, замість порожнього, бойовим набоем;
на щастя, куля попала тільки в пахву і, міся-
ців зо два одлежавши в шпиталі, Марко знову
вернув в село, накульгуючи, правда, та уси
вгор; скрутивши і шапку, як завжди, збивши
на бакі

Сміються:

Та й не кається, знову за своє!

Де там вам кається: вертався вчора з
шпиталю додому не зайшов, покульгав зразу
на речетицію.

Хтось голосно позіхнув:

Оце актор! Такого актора...

Застрибали рядна на веранді, захитались,
розсовуються.

Стійте! Здається таки починають.

Сла-ава богу, дождалися!...

Двір прокидається радість, гомін, дав-
котня.

Тихше, тихше! Посідайте!

Два хлопчики, змагаючись за місце на

ослоні, застрибали перед сценою, як півники:
лусь! лусь! один одного.

— Посідайте, камінем-би ви сіли!

Віщухли.

Жовто світить на сцені злидений каганець...

Тихо. Ждуть— не чуть.

Та там же, здається, нікого й немає,
розчарований голос. Зразу зіпає щось за сце-
ною з розпачем:

— Марино, Марино! — завісу вже підняли!
Миколо, та пускай її, бо їй-же треба на сцену
виходить.

Вийшла: у квітках, у вишивках, щоки па-
лають — мов з парні. Вбігла, похапцем, сором-
ливо розбиту косу на голові підбирає. Далі—
круть сюди-туди, до суфльора: морг! морг!

У будці, як у кадовбі, загуло на весь
двір.

Із-за куліс здавлений голос:

— Тихше, ти, бугай!

Притих.

Двір німіє.

Аж ось виривається із-за лаштунків жа-
гуче, пристрасне:

— Ти шкандалу хочеш? Кажі ти хочеш
шкандалу?

З публіки роздражнено:

Та вам коли заціпить там, чи ні?—Отто,
господи... Голоси тихішають за сценою, проте
аж шипить у їх пристрасть:

— Ти шкандалу хочеш? Ну побачимо!

— Побачимо!

Незабаром, гаряче дихаючи й поблискуючи
очима, протовплювались до веранди три якісь

зловісні силуети. Коло самої рампи загрозливо поставали в ряд.

Хтось злякано:

— Гляньте: батько Терешків, зять і брат!..
Пройшла тривога. Зашепотіли.

Ну, це вже знову почнеться... — хтось безнадійно махнув рукою.

Марина, нашвидку, плутаючи, доказує аби-як свій монолог, і стає збоку, з гарячою цікавістю позираючи на двері.

Із дверей задки виходив на сцену в синіх штанях розмальований любовник: один кулак держав він наготові коло грудей, другий витяг, обороняючись, вперед. За ним, трохи накульгуючи, влітає другий, уже в червоних штаних розпалений гнівом. Нашвидку, замотуючи на собі довгий пояс, він блиснув очима, як крицею, і зробив виразний жест головою до дверей:

Уступись, тобі кажу!

Публіка мимохіть підвелась із місць: зразу здавалось, що це незвичайної сили актори блискуче почали свій вихід.

Терешко скосив очі й мигнув до рампи. Троє, що стояли перед сценою, штурмом, як орда, кинулись на рампу і в мить стояли на сцені:

Зійди геть!

Марко трівожно озирнув шеренгу родичів і, зразу повернувши голову до публіки:

Дядьку Митро! Сюди!

Іди звідціль геть! — погрозово казав похмурий, бородатий батько, іди, бо одинаково не будеш грати: силою витягнем звідціль!

Несподівано сварка перелітає в публіку загули, залящали, заторохтіли приятелі, матері, діти:

Геть Марка, — хай грає Терешко!

— Куди твій годиться недорікий Терешко? Марко грав і буде грати!

Марко крутій: Варку мала грати моя Хима, а Пріську — Марина, а він оддає Марині Варку, а Химі...

— Скинуть його, хай інший порядкує!

Діти:

На галасування!

Скинуть, скинуть!

Марко гримить:

Мене скинуть? Мене? ніхто мене до віку не має тепер права скинуть! Я постраждав на цій сцені. Я кров свою...

Та чого ви дивитесь: в шию його, чорта кривого!

Хлопчик, брат Терешків, що стояв поруч батька, скинув руки вгору, мов кидався вплинь, угнув голову в плечі — і з розгону головою Марка в живіт.

Всі, як по сигналу, кинувши сварку, ринули на Марка.

— Дядьку Митро! Дядьку Митро! одмахуючись кулаками, як од собак, гукав Марко.

В гурті:

— От, хай бог боронить: ще повбиваються...

Завісу! Завісу!

— Дядьку Митро! кричав Марко десь на дні кучи, що з-під неї червоніли тільки його штани, дядьку...

Зацвірінчав невеличкий хлопчик:

Дядько пішли за повітку, — ось я зараз їх гукну! — вітром назад...

Та гукать дядька Митра вже не було потреби. Дядько ішов сам: глухо покашлюючи, як із бочки, ступаючи певними півсаженними кроками, з цигаркою в роті, з залізними вилами в руках, з кудлатою головою, як коренище, в якій стирчала солома, він протовплювався до сцени, легенько розптовхуючи людей, що летіли од його, як пір'я. Не торкнувшись рукою, переступив рампу — став на веранді. Велетенська, страхітня тінь од його і од його трезубця лягла на пів двору.

Все замерло.

Кинув на поміст цигарку, обережно погасив її босою ногою, поставив вила ік стіні...

Ніхто й не зчужся, як щось зануміло з веранди, гупнуло й застогнало.

Го-го-го... ревом покотилось по двору.

Другий!

— Га-га-га... — дужче.

Разом із тим, як одним за одним лантухами летів із сцени Терешків рід, хвилі реготу підіймались громовою гамою вище й вище.

Гвалт, лемент...

Мамо, мамо! — чути в гурті схвильований, радісний голос: — це вони так приставляють, чи це справді?

Оце, сину, таке приставленіє.

Швидко сцена була порожня.

— Завісу!...

Обіззався Терешко десь аж на задвірку:

Ну-ну! Ти мене попомниш! Я знай-

ду дорогу й до Київа! Халтурник! Далі до людей:

— Товариші-громадяни! розіходьтесь по домах, бо це вистава неправильна: — це старий режим!

Загуло:

Годі вже! Чули!

Свист.

...Перешуміло, перегриміло, стихло...

Хтось позіхаючи:

Та це воно можна вже й додому йти, чи мо, ще що буде?

— А вам, дядку Якиме, хіба цього мало?

Сміх.

Ну-ну! Це так кумедія! Такої і в Київі не побачиш.

Далі:

„Ох-хо-хо-хо!“ Зітхання глибоке, довге, важке: ну, що-ж, ждали більше, може таки менше осталось. Подождемо ще.

...Дзвоник.

Почалося знову тим самим:

Марино, Марино! Біжіть гукніть Марину!

На цей раз Марина з опалу влітає на сцену з повним ротом. Спохватилась, одвернулась убік, доїдає, аж кривиться.

— Марино, удавишся!

Осміхається, крутить головою. Утерлась рукавом і, кокетуючи, зводить на публіку винуваті очі...

П'єса була незграбна, давня, як пліснявий книш. Обстановка, грим, одіж — сміховище.

Актори товклися по маленькій сцені, як коні в топчаку, крєктали, потіли, сопли.

Авдиторія німа була, як скеля, серйозна, уважна. Дивились пильно, гостро, ніби бачили там крізь мутне скло, мутне, завожене й брудне, якийсь далекий, чарівний промінь.

Ні однієї посмішки, ні одного незадоволеного обличчя. Наморщені чола, витягнуті шиї, часом аж ошкирені зуби і очі... Жадібні, гарячі... і молоді ясні, і вицвілі, безцвітні... в усіх їх світилося одно: голод... жорстокий, звірячий голод, що трощить, не розбіраючи ні кісток, ані пір'я.

А зверху тисячами ласкавих очей дивилось на їх темне, серпневе небо, і шугали над ними золоті метеори, мов у горидуба граючи.

ЗМІСТ.

	стор.
Осінній ескиз	3
Оксана	19
Циганка	47
За мурами	99
Солов'ї	125
Петруня	167
Волоцюги	195
Талант	204
Мороз	269
Вова	276
Відьма	291
Під святій гомін	306
Чорні маки	316
Отруйна квітка	330
Про жидка Марчика, бідного кравчика	340
Приблуда	353
Голод	367

A 368342-2

el11b.nplu.org